

ОКСАНА ДАНИЛЕВСЬКА
ОЛЕНА ПОМЕТУН

ЕТИКА

6

ББК 87.7я721

Д18

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 341 від 28.04.2006 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Автори:

Данилевська О.М. (теми I, III),
Пометун О.І. (теми II, IV)

Данилевська О., Пометун О.

Д18 Етика: Підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006. – 192 с.: іл.

ISBN 966-504-509-1

У підручнику в доступній, дотепній формі викладено навчальний матеріал з етики відповідно до чинної навчальної програми. Передбачено широке використання інтерактивних методів спілкування з учителем, однокласниками, обмін думками, розігрування діалогів, опрацювання різноманітних життєвих ситуацій, створення оповідань та казок. Цікаві сюжетні малюнки, ігри допоможуть краще засвоїти і глибше зрозуміти навчальний матеріал.

ББК 87.7я721

© Данилевська О.М.,
Пометун О.І., 2006

© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2006

ISBN 966-504-509-1

ЗМІСТ

Вступ. Стежками країни Етики 5

Як працювати з підручником на уроках етики 10

Тема I. ПРАГНІМО ВЕРШИН ДОБРА

Урок 1. Навіщо вивчати етику 14

Уроки 2–3. У чому цінність життя 19

Урок 4. Чому моральні цінності визначають
як життєві орієнтири 26

Урок 5. У чому сила любові 32

Урок 6. Що означає бути справедливим 39

Урок 7. Як відрізнити моральний ідеал
від кумира 46

Уроки 8–9. Перевірте, чого навчилися, опановуючи тему
«Прагнімо вершин добра» 53

Тема II. БЕРЕЖІМО СВІТ – ДОВКОЛА І В СОБІ

Урок 10. Якими є моральні правила відносин між
людиною і природою 56

Урок 11. Як пов'язані довкілля і здоров'я людини 63

Урок 12. Що таке мистецтво керувати собою 70

Урок 13. Яку роль відіграють емоції та почуття
в житті людини 77

Урок 14. Як стати розвинутою людиною 85

Уроки 15–16. Перевірте, чого навчилися, опановуючи
тему «Бережимо світ – довкола і в собі» 93

Тема III. СПІЛКУЙМОСЯ З ВІДКРИТИМИ СЕРЦЯМИ

Уроки 17–18. Що означає бути моральною людиною	96
Урок 19. Що означає поважати інших	105
Урок 20. У чому виявляється милосердя	113
Урок 21. Чому ми прагнемо віри	120
Урок 22. Чому в кожній людині своя дорога до храму	127
Уроки 23–24. Перевірте, чого навчилися, опановуючи тему «Спілкуймося з відкритими серцями»	134

Тема IV. БУДЬМО ГРОМАДЯНАМИ

Урок 25. Якою є мораль демократичного громадянського суспільства	138
Урок 26. Як обираємо життєвий шлях	144
Урок 27. Якими є права й обов'язки людини в демократичному суспільстві	151
Урок 28. Як розуміють справедливість у сучасному демократичному суспільстві	157
Урок 29. Яка роль моралі і права в демократичному суспільстві	163
Урок 30. Що означає бути громадянином демократичної держави	170
Урок 31. Якими мають бути відносини між народами в багатонаціональній демократичній державі	176
Уроки 32–33. Перевірте, чого навчилися, опановуючи тему «Будьмо громадянами»	182
Урок 34. Ми – громадяни України	185

ВСТУП

СТЕЖКАМИ КРАЇНИ ЕТИКИ

Шановні друзі!

Навчаючись у п'ятому класі, ви переконалися, що етику слушно називають наукою про те, як бути Людиною. Сподіваємося, що підручник етики був для вас не тільки навчальною книгою, а й добрим порадиником, що підказував, як чинити в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, допомагав досягнути таємниці людської душі, збагнути складність відносин між людьми, зрозуміти правила життя в суспільстві.

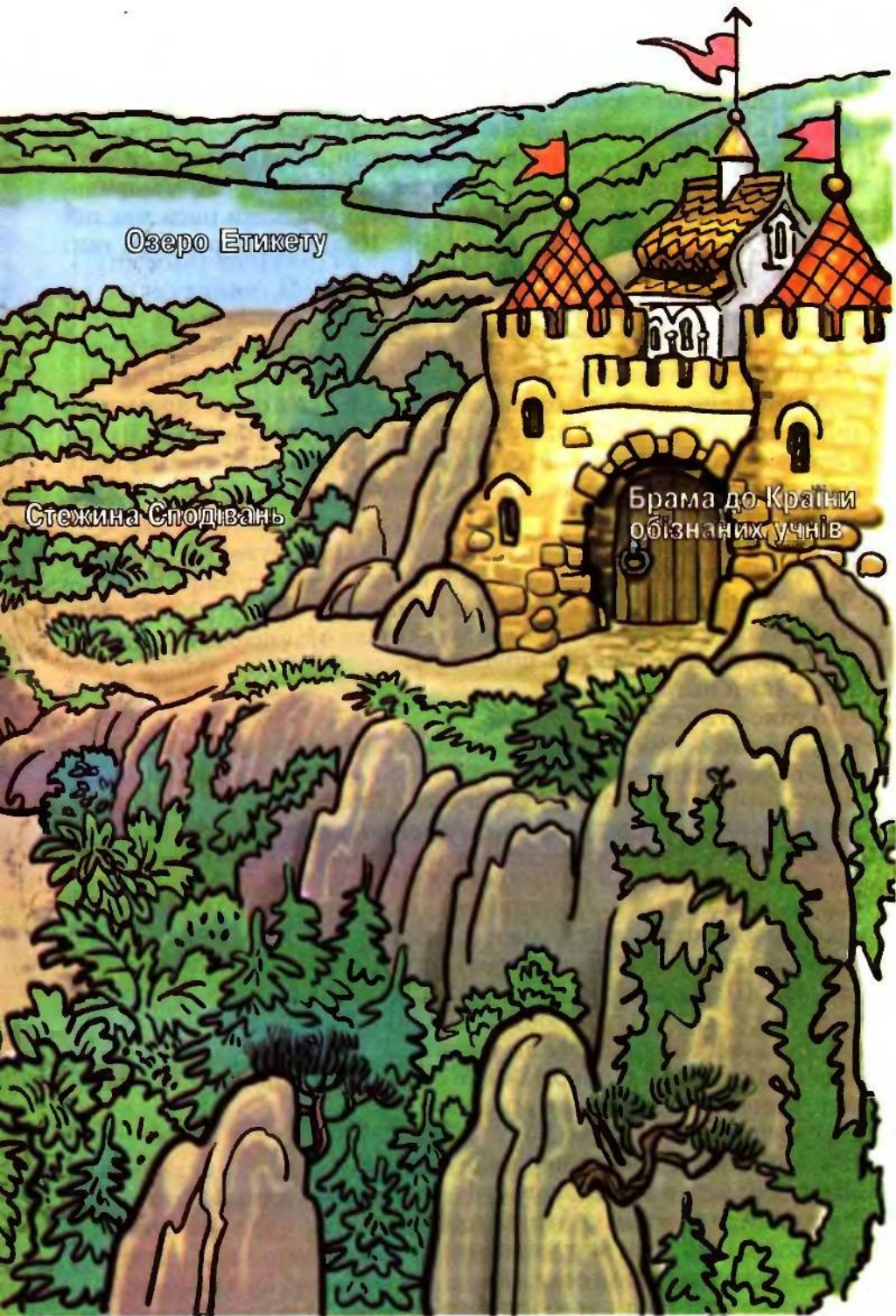
Цього навчального року ваше знайомство з етикою триватиме. Ви зможете ще на крок наблизитися до дорослого життя з його вічними проблемами добра й зла, справедливості й несправедливості. Однак перш ніж розпочати пізнання нового, пропонуємо вам здійснити веселу й повчальну подорож стежками країни ЕТИКИ.

Подорожуючи, користуйтеся картою, яка вкаже вірний напрямок. Лише пригадавши вивчене торік, ви наблизитеся до брами, що розкриє перед вами обрії досвіду й виведе на шлях пізнання нового в Країні обізнаних учнів. Тож рушайте!

Гай Моральних
настанов

Доріжка Понять і термінів

Галлявина
Знакомств

Озеро Етикету

Стежина Сподівань

Брама до Країни
обізнаних учнів

Галявина Знайомств

Ви добре знаєте, що будь-який шлях краще долати разом з друзями й добрими приятелями. За літо, що минуло, ви подорослішали настільки, що когось з однокласників, здається, годі й упізнати. Опинившись на галявині Знайомств, придивіться одне до одного.

Передаючи одне одному уявний мікрофон, назвіть своє ім'я та якусь рису характеру, що свідчить про вас як про виховану, моральну людину. Умова галявини Знайомств: названа вами риса має починатися на літеру, що є у вашому імені. Кажіть, наприклад, так: «Мене звати Володя. Я – доброзичливий».

Доріжка Понять і термінів

Від галявини в'ється доріжка – це доріжка Понять і термінів, які ви опрацьовували торік. Кожен наступний крок цією доріжкою можливий за умови, якщо ви згадали потрібне визначення. Не засмучуйтеся, якщо не відтворите його точно. Формулюйте відповідь на запитання своїми словами, адже найголовніше – передати суть. Отже, спробуйте.

1. Що таке етика?
2. Що таке мораль?
3. Яку людину називають доброю, добросердною?
4. Яку людину називають вихованою?
5. Який учинок називають подвигом?
6. Хто такий патріот?
7. Що таке етикет?
8. Яку людину називають ввічливою, чемною?
9. Що таке мовний етикет?

Гай Моральних настанов

Ви чудово впоралися з випробуванням! Доріжка привела вас до гаю Моральних настанов. Придивіться пильніше: цей предковичний гай заріс кремезними, могутніми деревами. Це й не дивно, адже кожне дерево втілює правило моралі, що складалося людьми впродовж століть. Щоб упізнати, про які саме правила йдеться, спробуйте сформулювати їх, послуговуючись перлинами народної мудрості – прислів'ями, які опрацьовували торік.

Об'єднавшись у пари, оберіть одне з наведених прислів'їв і сформулюйте відповідне моральне правило.

1. До свого роду хоч через воду.
2. Пильнуй свого носа, а не чужого проса.
3. Шануй одягу в дворі, вона тебе – в людях.
4. Не махай руками, як вітряк крилами.
5. Де багато слів, там мало правди.
6. Кожен край має свій звичай.
7. На чиему возі їдеш, того й пісню співай.

8. Межи людьми треба бути людьми.
9. Клади перед людьми хліб на столі, будеш у людей на чолі.
10. За морем тепліше, та вдома миліше.
11. Погана птиця, що своє гніздо ганить.
12. Себе не хвали, другого не гудь.

Озеро Етикету

Проминувши гай, ви опинитеся на березі великого озера. Це озеро спілкування. Його назва – озеро Етикету. Впевнено почуватися в його кришталеві чистих водах вам допоможуть етикетні правила. Об'єднайтеся в малі групи й спробуйте скласти по три правила поведінки для найпоширеніших етикетних ситуацій. Формулюючи правила, розповідайте, як слід чинити в описаній ситуації і чого робити не варто.

1. Ви розповідаєте про щось своїм друзям.
2. Ви обираєте подарунок на день народження.
3. Ви приймаєте подарунок.
4. Ви збираєтеся відвідати театр.
5. Ви прийшли з друзями на концерт.
6. Ви відвідуєте товариша, який занедужав.
7. Ви телефонуєте своїй бабусі.

Стежина Сподівань

Наша подорож наближається до завершення. Крок за кроком – і ви вийшли на стежину Сподівань. Вас бентежить те, що вона така звивиста? Не дивуйтеся! Адже кожен з вас має власний досвід і неоднакові сподівання. Згадайте торішні уроки етики. Як і чого ви навчалися? Чи подобався вам ваш підручник? Чи добре вам працювалося на уроках? Можливо, було щось таке, що не подобалося? Поміркуйте про це й поділіться своїми роздумами з однокласниками та вчителем. Замисліться й над тим, чого ви сподіваєтеся навчитися на уроках етики цього року. Сформулюйте це стисло, завершивши речення. Почніть зі слів: «Цього року від уроків етики я сподіваюся...» і додайте, наприклад: «...що я довідаюся більше про своїх однокласників або про самого себе» тощо.

Брама до Країни обізнаних учнів

Стежина Сподівань привела нас до брами, за якою починається Країна обізнаних учнів. Аби впевнено пройти крізь браму, бажано зробити ще одну дуже важливу справу: познайомитися з новим підручником і правилами роботи з ним.

Для цього погортайте сторінки підручника, зверніть увагу на те, як він побудований, як працювати з ним.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ НА УРОКАХ ЕТИКИ

1. Звертайте увагу на початок кожного параграфу, де зазначено, чого ви можете навчитися на цьому уроці, надано перелік основних понять, які треба вміти застосовувати. Перевірити, чи навчилися ви цього, можна за завданнями рубрики «Перевірте й оцініть себе».

2. Уважно опрацюуйте матеріал підручника: обов'язково читайте весь текст параграфу в класі або вдома.

3. Виконуйте в класі завдання та вправи до тексту, вміщені в рубриці «Обговорімо разом». Дотримуйтеся того способу роботи в колективі, який пропонує підручник. Це допоможе вам не тільки навчатися, а й цікаво спілкуватися з однокласниками. У підручнику є завдання в рубриці «Поміркуйте». Вони пропонують вам працювати індивідуально.

4. Цього року в підручнику з'явилася нова рубрика – «У світі добрих думок». Опрацюючи вміщені тут тексти, обов'язково звертайте увагу на те, коли їх було написано, хто автор, до скарбниці якого народу вони належать.

5. Усі важливі положення в тексті: поняття, які бажано запам'ятати, деякі висновки, приказки і прислів'я, що містять моральні правила, – виділено особливим шрифтом. На них слід звертати увагу, прагнучи запам'ятати.

6. Не оминайте рубрики «До вашої скарбнички слів», яка допоможе вам зрозуміти значення нових слів.

7. До спеціального зошита занотуйте все, що здалося вам важливим, новим або не дуже зрозумілим, і все, на що звертає увагу вчитель.

8. Наприкінці уроку або вдома обов'язково перевірте, як засвоїли матеріал, виконуючи завдання з відповідної рубрики. Це допоможе вам з'ясувати, чи досягли ви тих результатів уроку, на які сподівалися.

9. Якщо ви пропустили урок, прочитайте текст параграфу та виконайте всі завдання й вправи самостійно.

10. Для домашнього завдання обирайте за бажанням одну вправу із запропонованих, погодивши свій вибір з учителем.

Торік ви вже ознайомилися з тим, як можна співпрацювати у парах чи малих групах. Цей підручник пропонує вам оволодіти ще двома корисними навичками: навчитися брати участь у «мозковому штурмі» та обговорювати проблеми в загальному колі.

Як узяти участь у «мозковому штурмі»

Це ефективний метод колективного обговорення, пошуку рішень, що спонукає всіх працювати творчо. Він передбачає вільне висловлення думок і допомагає знаходити декілька рішень конкретної проблеми. «Мозковий штурм» передбачає такі етапи:

1. Визначення (вами або вчителем) проблеми для розв'язання. Формулювання цієї проблеми треба записати на дошці або на великому аркуші паперу.

2. Всі учасники «штурму», обмірковуючи проблему, висувають ідеї та пропозиції для її розв'язання. Ідеї можуть бути будь-якими, навіть фантастичними.

3. Хтось з учнів занотовує на дошці всі пропозиції.

4. Коли всі присутні вважатимуть кількість поданих ідей достатньою, їх висування припиняється.

5. Проаналізувавши записані на дошці ідеї, відберіть колективно ті, які здатні допомогти розв'язати поставлену проблему.

«Мозковий штурм» буде успішним, якщо ви:

- намагатиметеся зібрати якомога більше ідей;
- працюватимете творчо, не відкидаючи жодної ідеї тільки тому, що вона суперечить загальноприйнятій думці;
- не відкидатимете, не критикуватимете висловлювань інших, не намагатиметеся давати оцінку запропонованим ідеям.

Як узяти участь в обговоренні проблеми в загальному колі

Обговорення є чудовою нагодою виявити позиції з певної проблеми або зі спірного питання. Воно дає можливість вислухати щонайбільше думок з обговорюваного питання.

Щоб таке обговорення було цікавим та плідним, важливо:

– говорити по черзі й не перебивати учасників обговорення (для встановлення черги підносьте руку або використовуйте уявний мікрофон);

– уважно слухати й не повторювати думок, ідей, які вже висловлені (якщо ви бажаєте приєднатися до думки, що вже лунала, чітко скажіть про це й аргументуйте свою позицію новим прикладом чи фактом);

– бути лаконічними й будувати висловлення логічно;

– створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги, заохочуючи до участі в обговоренні якомога більше учнів;

– утримуватися від участі в обговоренні до наступного разу, якщо вашу позицію вже висловлено й аргументовано.

На сторінках підручника використано декілька умовних позначок. Частина з них вам знайома з п'ятого класу, але є й нові.

«У світі добрих думок» – у цій рубриці вміщено скарби народної мудрості, байки, казки, оповідання, а також твори й уривки з праць видатних мислителів минувшини й сьогодення. Ви можете розмірковувати над ними індивідуально або працювати в парах чи малих групах.

«Обговорімо разом» – ця рубрика пропонує вам знайти відповідь на запитання, працюючи в парах або в малих групах.

«Поміркуйте» – це означає, що саме тут знайдете завдання, які доцільно виконувати самостійно, повідомивши потім результати класу або поділившись міркуваннями з приводу виконання в загальному колі.

– таким малюнком позначено завдання, які можна виконувати за бажанням.

«Перевірте й оцініть себе» – таку позначку ви знайдете після кожного параграфа. Ця рубрика містить запитання, які допоможуть узагальнити й перевірити опрацьований на уроці матеріал та оцінити власні досягнення. Намагайтеся, працюючи в класі чи вдома, обов'язково відповідати на всі запитання цієї рубрики.

«Пізнайте себе» – так позначено завдання, які допоможуть вам краще пізнати себе: розібратися у своєму характері, дати раду своїм переживанням і настроям, спланувати програму самовдосконалення. У цій рубриці на вас чекають завдання-тести та поради психолога.

«До вашої скарбнички слів» – у цій рубриці подано тлумачення термінів та нових слів, засвоєння яких розширить ваш кругозір та зробить вас цікавішими співрозмовниками.

«Виконайте вдома» – під такою рубрикою ви знайдете цікаві завдання, що допоможуть не тільки повторити матеріал уроку й підготуватися до наступного, а й краще пізнати себе та інших.

«Поради авторів та інших дорослих» – у цій рубриці вміщено практичні поради, які можуть допомогти в різних життєвих ситуаціях.

Прагнімо вершин добра

Урок 1. НАВІЩО ВИВЧАТИ ЕТИКУ

1. Коли й чому виникла мораль. 2. Як мораль впливає на наші вчинки та поведінку. 3. Що означає дотримуватися норм етикету в буденному житті.

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати про роль моралі та етикету в житті людини;
- наводити приклади власної етикетної поведінки;
- аналізувати буденні ситуації з позицій моралі та етикету.

Поняття, які треба вміти застосовувати: етика, мораль, моральність, вихованість, етикет, правила етикету, звичай, традиція.

Тетяна Яблонська. Весілля. 1964 р.

Завдання 1

Яким є настрої зображених персонажів? Чому ви так думаєте? Що допомагає великій кількості людей бути перейнятими святковим настроєм? Чи можливе загальне піднесення, коли учасники велелюдної події не поважають одне одного?

1. Коли й чому виникла мораль

Ви вже знаєте, що *етикою* називають науку про мораль. У цьому визначенні поєднано два іншомовні слова – «етика» (грецьке) та «мораль» (латинське). У перекладі вони означають одне й те саме: галузь пізнання (тепер ми кажемо – наука), що досліджує, які риси властиві досконалій людині. Слово «етика» в цьому значенні відоме понад двадцять три століття! Утім сьогодні терміни «етика» та «мораль» розрізняються, хоч можуть вживатися і як синоніми. Для нас важливо знати, що *мораль* – це норми та приписи (правила) поведінки в ставленні людей один до одного та до суспільства, а *етика* – наука, що вивчає мораль.

Зрозуміло, що моральні норми й правила існували задовго до часів, коли виникло й стало вживаним слово «мораль». Та й склалися приписи до поведінки людей у різних куточках світу. Втілювалися вони у *звичаях* та *традиціях*. За найдавніших часів звичаї регулювали життя громади: розподіл їжі, поведінку вождя, правила співжиття людей. Тоді від дотримання цих правил залежало виживання людини. Найдавніші звичаї досліджувати складно, бо здебільшого вони не збереглися.

Згодом у людських колективах виникли норми, які оцінювали вчинки людей з позицій добра і зла, справедливості та несправедливості, милосердя та жорстокості тощо. Вони і є моральними нормами. Моральний досвід народу втілено в його мові, зокрема в прислів'ях та приказках.

Завдання 2

Сформулюйте моральне правило за поданими прислів'ями.

Чи може бути прямою тінь, коли стовбур кривий (Арабське прислів'я).

Як не їла душа часнику, то й не буде від неї тхнути (Українське прислів'я).

Нема за що докоряти дзеркалу, коли лицем не вдався (Російське прислів'я).

Уявлення та норми, на основі яких виникали правила поведінки людей, змінювалися.

Найдавніший звід законів, за яким чинили суд наші предки впродовж кількох століть, – «Руська правда» – зберігає такі давні норми, як кривна помста, «око за око, зуб за зуб». З утвердженням на наших землях християнства (988 р.) у звичаях та традиціях українців панівною стає християнська мораль.

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у житті народу, наприклад порядок відзначення яких-небудь подій, свят.

Традиція – звичаї, норми поведінки, що передаються з покоління в покоління.

2. Як мораль впливає на наші вчинки та поведінку

Щоб зрозуміти, як саме мораль впливає на наші вчинки та поведінку, пригадайте або уявіть таку ситуацію: шкільна громада бере участь в урочистостях з нагоди ювілею школи. Учасниками свята є й учні, і вчителі, і батьки, та інші дорослі – випускники, працівники підприємств та установ, з якими співпрацює школа. Всі зібралися на шкільному подвір'ї.

Для проведення заходу має бути підготовлено сценарій, де передбачено правила дій для кожного. Це не лише слова та ролі, а й правила розміщення для класів та груп гостей на подвір'ї, послідовність виходу зі свята, приписи на випадок дощу тощо. Свято буде вдалим, якщо кожен учасник знатиме свою роль, розумітиме, навіщо воно організоване, матиме відповідний настрій, тобто не тільки *не заважатиме*, а й *перейматиметься* загальним дійством. Мораль і є тим загальним сценарієм, загальною програмою, що дає змогу людям жити в злагоді та мирі.

Оскільки життя кожної людини складається з найрізноманітніших ситуацій, мораль варто розуміти як *найзагальніші правила*. Ось чому часом мораль порівнюють із дороговказом, який допомагає людині орієнтуватися в бурхливому життєвському морі, щоб не схибити, обираючи добро. Моральні правила часто називають неписаними законами. Втілення приписів моралі в поведінці людей та стосунках між ними називають *моральністю*. З попереднього року навчання ви пам'ятаєте, що зовнішній вияв моральності називають *вихованістю*.

Завдання 3

Прочитайте бувальщину та поміркуйте. Яку моральну настанову український філософ Григорій Сковорода вважав за дороговказ? Як ви гадаєте, чи збентежила ця настанова вельможу? Чому?

Філософ Григорій Сковорода чверть століття мандрував Україною. Якось, коли мислитель перебував у Харкові, до нього звернувся один вельможа:

– Чесний чоловіче! Чом не кинеш тинятися та не візьмешся за якусь поважну справу?

– Милостивий пане! – відповів Сковорода. – Світ подібний до театру: щоб грати в ньому успішно і з похвалою, беруть ролі за здібністю. Актора не за значущість ролі, а за вдалу гру хвалять. Я довго про це думав і визнав, що ще не можу в театрі світу вдало виставити нікого іншого, як людину просту, безклопітну й усамітнену. Я цю роль вибрав і задоволений. Праця дає задоволення тільки при природженій схильності.

3. Що означає дотримуватися норм етикету в буденному житті

Завдання 4

Працюючи в парах, прочитайте бувальщину й сформулюйте за її текстом кілька моральних правил.

До грецького філософа Сократа прибіг якийсь чоловік і схвильовано почав:

- Послухай, Сократе, я мушу тобі сказати, що твій приятель...
- Стривай, – урвав його філософ. – Спершу дізнаємось, чи те, що ти мені скажеш, просіюється крізь три сита.
- Три сита? – здивувався чоловік.
- Так, любий приятелю, крізь три сита! Перше сито – це правда. Ти переконаний, що все у твоїй розповіді правда?
- Я чув про це від... – ніяковіючи почав той.
- Так, так. Спробуємо друге сито. Це сито добра. Те, що ти мені хочеш сказати, напевно, добре?
- Мабуть, навпаки...
- Тоді випробуємо третє сито. Скажи, чи мені конче потрібно знати те, що тебе так схвилювало?
- Та ні...
- Тоді, – усміхнувся мудрець, – коли те, що ти хотів мені сказати, ні правдиве, ні добре, ані необхідне, то поховай його в собі і не переобтяжуй ні себе, ні інших.

Завдання 5

Роздивіться малюнок. Пригадайте та сформулюйте відомі вам правила етикету, що регулюють поведінку дітей у зображеній ситуації. Доведіть, що вони ґрунтуються на нормах моралі.

1. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді на запитання 1–5 по 1 балу, 6,7 – 1,5 бала, 8,9 – по 2 бали.

1. Що таке мораль? 2. Що таке етика? 3. Що таке моральність?
4. Що називають вихованістю? 5. Що таке етикет? 6. Коли і

як виникла мораль? 7. Як виникають правила етикету й чому вони змінюються? 8. Яке значення для етикету мають мораль та традиції? 9. Чи завжди мораль була такою, як тепер? Чому норми моралі змінюються?

II. Поверніться до картини, вміщеної на початку параграфа. На основі зображеного поясніть, як діють етикетні правила. Чим близькі, а чим відрізняються поняття «мораль», «етикет», «традиції», «моральність»? Як мораль впливає на наші вчинки й поведінку? Що означає дотримуватися норм етикету в буденному житті? Наведіть приклади.

1. Доповніть речення, пояснюючи основні поняття уроку.
«Я вважаю, що для мене важливо вивчати етику, адже...»
«Я завжди намагаюся казати правду, бо керуюся моральним правилом...»

«Моральність людини виявляється...»

«Бути вихованим означає...»

«Серед традицій нашої родини мені найбільше подобається...»

2. Понад три з половиною тисячі років тому в одній давній державі, про яку докладніше довідаєтеся на уроках всесвітньої історії, було укладено звід правил, які називають «Законами царя Хаммурапі». Працюючи в малих групах, прочитайте деякі з них та поміркуйте. Чому з'явилися такі приписи? Як би ви сформулювали правила тогочасної моралі, що знайшли втілення в наведеному документі?

ІЗ ЗАКОНІВ ЦАРЯ ХАММУРАПІ

• Якщо чоловік для роботи на своєму полі найняв працівника й дав йому зерно для посіву, а також волів, і зв'язав договором про обробіток поля, то якщо той працівник насіння та корм украв і в його руці вкрадене було виявлено, йому повинні відрубати руку.

• Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку.

• Якщо чоловік не зміцнив греблю на своїй землі й вода прорвала греблю, затопивши поля сусідів, він має відшкодувати сусідам збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло хай сусіди розділять між собою.

• Якщо чоловік осліпив око синові іншого чоловіка, то має бути осліплений сам.

• Якщо хтось вибив зуб чоловікові, рівному собі, йому самому повинні вибити зуб.

• Якщо чоловік узяв за дружину жінку, але договору щодо неї не склав, то ця жінка – не дружина йому.

• Якщо чоловік свою першу дружину, яка не народила йому синів, хоче кинути, срібло, скільки становив її викуп, він має їй віддати, а також придане, що вона принесла з дому батька свого, він має їй відшкодувати, і тоді він може її кинути.

Уроки 2-3. У ЧОМУ ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ

1. Чому людське життя є найвищою цінністю в сучасному світі. 2. Навіщо ми живемо. 3. Що таке духовна краса. 4. У чому виявляється сила людського духу.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати, у чому цінність людського життя;
- розповідати про прояви духовної краси;
- наводити приклади вчинків людей, сильних духом.

Поняття, які треба вміти застосовувати: сенс життя, внутрішній світ, духовна краса, сила духу, духовні потреби.

Завдання 1

Скільки років, на вашу думку, зображеному персонажеві? Чи виглядає він щасливим? Чому ви так думаєте? Чи доводилося вам спостерігати літніх людей, розчарованих власним життям? Що, по-вашому, може бути причиною цього розчарування? Як ви розумієте вислів «любити життя»?

Рембрандт ван Рейн. Апостол Павло. 1633 р.

1. Чому людське життя є найвищою цінністю в сучасному світі

За багатовікову історію людство пережило безліч потрясінь: війни, природні лиха, голод, хвороби, що супроводжувалися смертями багатьох людей. Особливо жорстоким було минуле 20 століття. Лише одна подія – Друга світова війна (1939–1945) забрала життя понад 60 млн осіб, більш як 90 млн стали інвалідами. Ця моторошна цифра спонукає до роздумів: хіба можна світ, у якому гине стільки людей, уважати за добрий? Чому моральні правила, відомі тисячі років, виявилися безсилими проти різноманітних проявів зла? Якщо ви добре поміркуєте, то самі зможете знайти відповіді на ці непрості запитання. Річ у тім, що мало *знати* правила моралі, потрібно *чинити* за ними й у великих справах, і в буденних дрібницях. Тож, переживши жорстокість і несправедливість, люди дедалі частіше замислюються, чи варто перекладати відповідальність за те, що коїться довкола, на інших.

За останні десятиліття в різних країнах світу моральнішими стали закони. Визнаючи людське життя за найвищу цінність, сучасний світ прагне подолати бідність, голод та хвороби, від яких потерпає ще так багато людей. Адже людське життя є тим добром, з яким тільки й можна реалізувати якесь інше добро. Отже, першою умовою визнання гідності кожної особи є повага до її життя.

Завдання 2

Прочитайте уривок з твору давньої української літератури «Повчання Володимира Мономаха» та поміркуйте. Яка головна думка поданих уривків? Що, на вашу думку, князь уважав за найвищі цінності в житті людини?

З «ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА»

Найголовніше – убогих не забувайте, а по змозі годуйте і подавайте милостиню сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодної людини.

Старих шануйте, як отця, а молодих – як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тівуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете пошанувати його дарами, то іжею і питвом: бо вони мимохідь прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим.

Завдання 3

Якого сенсу в поданому уривку набуває настанова «Не вбивай»? Чому лихе слово, злі думки про когось є виявом лиходійства? Чи є людське життя цінністю для християн?

З НАГІРНОЇ ПРОПОВІДІ ІСУСА ХРИСТА (З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД МАТВІЯ)

Ви чули, що було давнім наказано:

Не вбивай, а хто вб'є, підпадає він судові.

А Я вам кажу, що кожен, хто гнівається на брата свого, підпадає вже судові.

А хто скаже на брата свого «ледащо», підпадає верховному судові, а хто скаже «дурний», підпадає геєні огненній.

Тому, коли принесеш ти до жертovníка свій дар, та тут і згадаєш, що брат твій щось має на тебе, залиши отут дар свій перед жертovníком, і піди, примириись перше з братом своїм, і тоді повертайся, і принось свій дар.

Зі своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти, щоб тебе супротивник судді не віддав, а суддя, щоб прислужникові тебе не передав, і щоб тебе до в'язниці не вкинули.

2. Навіщо ми живемо

Завдання 4

Що означає вислів «марнувати час»? Як ви вважаєте, хто більше встигає: той, хто поспішає, чи той, хто цінує час? Чому багато людей вважає, що, марнуючи час, ми марнуємо життя?

Напевно, вам доводилося чути настанову «Життя прожити – не поле перейти». У цьому крилатому вислові втілено одвічне питання про сенс життя. «Навіщо я живу?» – запитує себе людина, пригадуючи минуле або розмірковуючи про майбутнє, розчарувавшись чи зневірившись, або коли відчуває втому чи сумує... Більшість із вас, шановні шестикласники, щоб відповісти на це запитання, замислиться над майбутнім. Це й зрозуміло у вашому віці. Проте чи так мало ви знаєте про життя, щоб лише мріяти про нього? Не кваптеся відповідати.

Завдання 5

Спершу заповніть таблицю, пригадавши всі свої плани та задуми, які не змогли втілити впродовж трьох останніх днів.

Мої щоденні заняття (за останні три дні)	Час, який витрачаю на кожне з них	Плани, які лишилися нездійсненими
---	--------------------------------------	--------------------------------------

Проаналізуйте таблицю за запитаннями.

- На що ви витратили найбільше часу (відкинувши час на школу та сон)? Чи могли б ви робити ці справи швидше?
- На що витратили найменше часу? Як досягли такої моторності?
- Чи можете сказати про себе, що марнуєте час?
- Чи хотіли б ви щось змінити?

Над сенсом життя люди замислювалися завжди. Вчені-філософи дійшли висновку, що прийнятної для всіх відповіді на запитання: «Навіщо ми живемо?» – не існує. Так само, як немає єдиного рецепта щастя. Для когось сенс життя полягає у власному щасті або щасті родини. Інші сенс життя вбачають у безкорисливому служінні загальному благу. Чимало й таких, хто всі думки та енергію спрямовує на досягнення добробуту або на сходження кар'єрними сходинками. Отже, кожна людина, обираючи собі мету, утверджується як особистість лише тоді, коли чинить відповідно до цієї мети. Втім, розмірковуючи про сенс життя, слід дослухатися до думок інших. Щоб не помилитися, варто співвідносити свої роздуми з моральними настановами. Ось деякі з них: «Багатійте добрими ділами», «Кожен одержить нагороду за свій труд», «Не будуйте дім свій на піску», «Якою мірою міряєте, такою ж відміряться і вам».

Дотримання цих правил допомагає уникати ситуацій, коли людина під тиском життєвих обставин починає оцінювати свої попередні прагнення, вчинки як дріб'язкові або й, взагалі, як хибні, через що відчувається вкрай розчарованою, спустошеною.

Завдання 6

Прочитайте бувальщину. За допомогою уявного мікрофона обміняйтеся думками про те, у чому, по-вашому, вбачав сенс життя давньогрецький філософ Діоген.

Славнозвісний полководець Александр Македонський розмовляв з Діогеном коло його бочки і, захоплений відповідями мудреця, сказав:

– Проси все, що хочеш!

– Відійди трошки, – попросив Діоген полководця, – ти мені заступаєш сонце.

3. Що таке духовна краса

Уявіть, що ви довідалися через Інтернет про міжнародну акцію «Ми – діти планети Земля». Щоб узяти в ній участь, потрібно стисло й вичерпно розповісти про себе. Як ви гадаєте, яким характеристикам варто віддати перевагу в такій розповіді? Чи зацікавила б організаторів проекту така інформація: «Склад: приблизно 28 кг кисню; 9 кг вуглецю; 1,9 кг азоту; 700 г кальцію; 445 г фосфору; 110 г калію; 88 г натрію»? Річ у тому, що саме таким є хімічний склад тіла людини. Проте чи ці речовини визначають цінність кожного з нас? Звісно, ні. Більшості з людей навіть на гадку не спадає оцінювати когось за такими ознаками. В усі часи люди прагнуть осягнути людську душу, внутрішній світ, які визначають особистість кожного.

Маючи лише зовнішні характеристики, ми не можемо твердити, що знаємо людину. Натомість часто трапляються випадки, коли люди стають друзями, спілкуючись листами, навіть не бачачи одне одного. Отже, саме внутрішня сутність людини визначає наше ставлення до неї: що багатшим є внутрішній світ людини, то доско-

налішою вона нам видається. У здатності творити добро, бути чуйними, милосердними й щирими люди споконвіку вбачали красу душі. Погортайте сторінки підручника й роздивіться уважно обличчя зображених на репродукціях відомих картин персонажів: ви переконаєтеся, що митці завжди прагнули осягнути духовну красу.

Життя людини, як будь-якої іншої живої істоти, можливе за певних умов: аби бути здоровими, ми мусимо харчуватися, спати, рятуватися від спеки чи холоду. Задоволення цих необхідних для життя умов називають *фізичними потребами*. Проте життя кожного з нас, як ви переконалися, має внутрішній вимір. Хтось не уявляє свого життя без читання книжок, для когось обов'язковою умовою є можливість здобувати нові знання, для когось – творчість. Ми не уявляємо себе щасливими без спілкування з рідними, друзями, без душевного тепла, яке дарує відчуття радості. Ці та багато інших потреб називають *духовними потребами людини*. «Не хлібом єдиним житиме людина» – навчає Біблія, і ми повсякчас переконуємося, що духовна жага може бути дошкульнішою, ніж голод чи спрага.

Завдання 7

Роздивіться фотографії та порадьтеся в загальному колі: чи можна назвати цих людей красивими. Чому? Чим приваблюють обличчя сфотографованих? Що свідчить про багатий внутрішній світ, про духовну красу цих людей?

Внутрішній світ – усе, пов'язане з людською душею, а саме: почуття, думки, бажання, прагнення, інтереси, досвід тощо.

4. У чому виявляється сила людського духу

Завдання 8

Прочитайте оповідання про долю української поетеси Лесі Українки. У чому, по-вашому, виявилася сила Лесиного духу? Яку людину називають сильною духом? Які якості, на вашу думку, притаманні сильній духом людині?

«Я В СЕРЦІ МАЮ ТЕ, ЩО НЕ ВМИРАЄ»

Пізно прокинувся осінній день. Блідим променем визирнув із-за сивого зачинала й посипав на землю холодною мжичкою.

Ні вітру, ні сонця. Тільки мряка.

«Ранок такий, як вечір», – подумки зауважила дівчина й згорнула книжку.

Через хворобу Лесі Українці доводилося багато подорожувати. Крим, Італія, Єгипет, Грузія...

«Море стелиться чорним важким оксамитом...» – як майстерний художник зауважує поетеса, знаходячи безліч нових відтінків морської стихії. Та ні сонце, ні море, ні екзотична природа не могли замінити Лесі Українці млистих поранків рідної землі, які кликали її, мов пташину з вирію:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занашащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Ще з дитинства в Лесиній уяві жили Мавка й Перелесник, Русалка й Ведяник, Марище й Доля, Той, що греблі рве й Лісовик. Якось, слухаючи казку про лісову дівчину Мавку, маленька Лариса Косач дивувалася: виявляється, лісові істоти не знають смерті; наче дерева, вони взимку засинають, а навесні – знову прокидаються.

– Якби люди малу таку долю, – мріяла дівчинка.

– Людям у житті дається велике випробування, – пояснювала мама. – Хто, як Мавка, пронесе іскру любові через усі перешкоди й зваби, не змінє її ні на які коштовності, той отримає в нагороду те, що не вмирає. Але для цього людина мусить бути сильною.

Як часто потім дівчинка згадувала мамині слова. Яким же важким виявилось її випробування! Нестерпний біль, що запусає пазурі в саме серце... Та коли біль і відчай стискали горло й ось-ось мали впасти сльози, з'являлася Мавка, а з нею – усміх на блідому личку:

Як дитиною, бувало,
Упаду, собі на лихо,
Та хоч в серце біль доходив,
Я собі вставала тихо.
«Що, болить?» – мене питали,
Але я не признавалась –
Я була малою горда, –
Щоб не плакати, я сміялась.

Ціле життя, несучи в серці Мавчину пісню, складала Леся Українка вірші й мелодії, своєю поезією розширювала обрії українського слова, збагачувала рідну культуру, перекладаючи українською мовою найкращі твори світового письменства, прямувала разом з Мавкою на вершину слави – у безсмертя.

І. Об'єднайтеся в четвірки, оберіть одне із завдань і після обговорення повідомте результати міркувань класові.

1. У чому, на вашу думку, полягає цінність людського життя?
2. Якщо життя – це найвища цінність, чому люди інколи

жертвують ним заради інших чи заради батьківщини? 3. Чим можна виміряти цінність життя людини? Чи завжди це можливо? Чому? 4. Яке життя, на вашу думку, можна вважати бідним, а яке – багатим? 5. Римський імператор Марк Аврелій писав: «Живи так, нібито ти зараз повинен розпрощатися з життям, нібито час, залишений тобі, є несподіваним подарунком». Про що йдеться у висловлюванні Марка Аврелія? Чи погоджуєтесь з такою порадою? Чому? 6. Чому люди завжди замислювалися над сенсом життя? 7. Визначте декілька моральних правил, які стосуються сенсу життя.

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа. Що свідчить про духовну красу персонажа? Які риси характеру, на вашу думку, властиві зображеному персонажеві? Чи можна назвати цю людину сильною духом? Чому?

1. Як ви гадаєте, сила духу – вроджена якість чи набута? Відповідь обґрунтуйте. Згадайте з літератури, уроків історії чи з власного життя 1–2 приклади вчинків людей, сильних духом.
2. Розпитайте батьків або інших дорослих про сильних духом людей. Складіть розповідь про когось із них.
3. Знайдіть портрет людини, яку ви вважаєте духовно красивою. Принесіть його до школи й поясніть класові, чому ви так думаєте.
4. Прочитайте вірш Лесі Українки «Contra spem spero!». Які почуття викликає у вас цей вірш? Яку думку прагнула втілити Леся Українка? Чому наведену поезію називають гімном людському духові?

CONTRA SPEM SPERO!

Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?
Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!
Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.
І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,

Може, квіти зійдуть, і настане
Ще й для мене весела весна.
Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.
В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.
Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! – Геть думи сумні!

Урок 4. ЧОМУ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ВИЗНАЧАЮТЬ ЯК ЖИТТЄВІ ОРІЄНТИРИ

1. Що таке моральні цінності. 2. Коли буденні справи стають обов'язком. 3. Що означає бути дорослим і самостійним.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати, що таке моральні цінності, та на прикладах визначати їх як життєві орієнтири;
- пояснювати на прикладах з власного життя, що таке обов'язок;
- аналізувати ситуації, пов'язані з виконанням обов'язків;
- розповідати про прояви самостійності, дорослості.

Поняття, які треба вміти застосовувати: моральні цінності, обов'язок, моральний обов'язок.

Завдання 1

Яким заняттям перейнята героїня картини? Як ви гадаєте, чи із задоволенням виконує вона свою роботу? Чому ви так думаєте? Чи є ця робота її обов'язком? З якого віку, по-вашому, люди можуть мати обов'язки?

Ян Вермер. *Мережниця*.
Близько 1670 р.

1. Що таке моральні цінності

Щоб зрозуміти сутність етичного поняття *моральні цінності*, пригадайте, у якому значенні ви вживаєте прикметник *цінний*. «Ця книжка для мене є цінною», – подякував Андрій другові, який подарував йому найсучасніше видання енциклопедії для дітей, бо сподівався знайти в книзі відповіді на багато важливих для себе запитань. «Ця фотографія дуже цінна для мене. Тут зафіксовано момент, коли я здобула першу у своєму житті перемогу в спортивних змаганнях», – прокоментувала Тамара знімок з фотоальбому. У наведених ситуаціях *цінним* визначено те, що є *важливим* (корисним, потрібним, істотним) для кожного з героїв. Цікаво, що одна й та сама річ для різних людей може мати неоднакову цінність, а для когось бути навіть цілковитим непотребом.

Проте слова «*цінний*», «*ціна*», «*цінувати*» ми вживаємо не тільки стосовно речей. Пригадуєте українське прислів'я: «*Ціну рідній стороні складеш на чужині*»? Йдеться в ньому про значення батьківщини для кожної людини, про почуття патріотизму. Цінність, яку утверджує прислів'я, стосується всіх і має характер моральної настанови, тобто є моральною цінністю.

Моральні цінності втілюють у собі найрізноманітніші прояви добра. До них, зокрема, належать добро, любов, дружба, свобода, справедливість, милосердя тощо.

Осягнути кожну з цих цінностей – важливий крок для розуміння сенсу життя: від того, на які моральні цінності людина орієнтується, залежить її відповідь на запитання: «Навіщо жити?» і «Як слід жити?».

Завдання 2

Прочитайте євангельську притчу про сіяча та поміркуйте. Чи достатньо самого лише доброго зерна, щоб зібрати гарний урожай? Чому? Чи слушним є порівняння моральних цінностей, яких навчаємося, з гарними зернами? Чому? Що потрібно, аби знання моральних цінностей сприяло вдосконаленню людини?

ПРИТЧА ПРО СІЯЧА

(З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД МАТВІЯ)

Ось вийшов сіяч, щоб посіяти. І як сів він зерна, упали одні край до-роги, – і пташки налетіли, та їх повидзьобували. Другі ж упали на ґрунт кам'янистий, де не мали багато землі, – і негайно посходили, бо земля неглибока була; а як сонце зійшло, – то зів'яли, і, коріння не мавши, – посохли. А інші попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглишив. Інші ж упали на добрую землю – зродили: одне в сто раз, друге в шістдесят, а те втридцять.

Притча – повчальна оповідь, у якій моральна настанова розкривається через інакомовлення (алегорію).

2. Коли буденні справи стають обов'язком

Моральні цінності є тими орієнтирами, що вказують загальний напрям життя. Проте кожна людина має власну долю, робить безліч справ, у нас різні характери, неоднакові умови, в яких ми живемо, та й спілкуємося ми з дуже різними людьми. У найрізноманітніших життєвих ситуаціях нам часто доводиться обирати між «хочу» й «треба». Підкоряючись певним вимогам, виконуючи різноманітні завдання, ми прагнемо досягти *належного* (бажаного, такого, як треба). Усвідомлення таких вимог та практичних завдань називають *обов'язком*.

Завдання 3

Роздивіться малюнки. Розкажіть про свої буденні обов'язки. Хто вам їх установив? З якого віку? Як ви ставитеся до своїх обов'язків?

Ті обов'язки, які ви виконуєте вдома та в школі, є вашими буденними справами. Це ваші власні, особисті обов'язки. Зауважте, що в етиці слово «обов'язок» вживають і в іншому значенні. Йдеться про

так званий *моральний обов'язок*, який витлумачують як усвідомлення людиною своєї відповідальності за втілення моральних приписів. Характер морального обов'язку має, наприклад, золоте правило моралі. Якщо буденні обов'язки (шкільні, професійні, сімейні тощо) до людини висувають інші, то моральні обов'язки кожен визначає для себе сам.

Завдання 4

Обміркуйте ситуацію в загальному колі. Чому мама засмутилася через те, що побачила? Про яку моральну настанову забула Світлана, виконуючи обов'язок прибирання? Чому мама не докоряла старшій дочці, а лише попросила її про допомогу?

Дві сестрички, Настуся та Світлана, мали обов'язок самим прибирати свою кімнату. Дівчатка були відповідальні кожна за свої іграшки, книжки, письмовий стіл. Яюсь молодша, Настуся, застудилася. На гру в неї сил вистачило, а от коли треба було складати розкидані речі, в дівчинки піднялася температура, й вона, вклавшись у ліжку, заснула. Світлана сумлінно виконала свою частину роботи, що ж до Настусиних речей, то вони лишилися в безладі. Коли мама прийшла з роботи, вона чомусь не зраділа від Світланиного прибирання, а, зітхнувши, попросила дочку допомогти їй поскладати Настусині іграшки.

Обов'язок – особиста відповідальність людини за розв'язання будь-якого питання.

3. Що означає бути дорослим і самостійним

Завдання 5

Прочитайте уривки зі спогадів про дитячі роки видатних українських митців – композитора Миколи Лисенка, драматурга Михайла Старицького та письменника Івана Франка. У якому з уривків ідеться про дорослішання? Чому? Чи погоджуєтеся ви з тим, що Іван Франко рано виявив самостійність? У чому саме? Що, по-вашому, потрібно вміти і яким треба бути, аби вас вважали дорослими та самостійними?

* * *

Коли Миколі Лисенку минуло вісім років, він познайомився зі своїм троюрідним братом Михайлом Старицьким. Микола й Михайло з першої ж хвилини відчули взаємну приязнь і розуміння один одного. Чого тільки не пережили разом брати в дитинстві! Потапки, мов чіпкі мавпи, вилазили на височенні дерева. А Івана Купайла разом із сільськими дітьми стрибали через вогонь. Сховавшись у човні посеред високого очерету, підглядали, як бавляться біля води сільські хлопці й дівчата. Кожен із братів вибрав собі красуню із сільських дівчат, і обидва на святах намагались опинитися ближче до своєї коханої. А дівчина, взявшись за руки з ковалем, навіть

гадки не мала про те, що закоханий хлопчик із палаючими щоками та заверлим серцем спостерігає за нею з-за кущів і милується тим, як вона стрибає через вогонь, побрязкуючи червоним намистом, і весело верещить од жаху й радості. Якимось за красунею стрибнув і Микола та ледве не обгорів! Але був щасливий і довго про те згадував.

Любили друзі мріяти про майбутнє, лежачи в степу, під зоряним небом, коли ковила нахилиється й затуляє обличчя, а місяць крізь примружені очі малює дивовижні картини.

За Н. Королюк

* * *

Перед кінцем другого півріччя, коли Франко навчався в другому класі, вчитель запитав, хто хоче добровільно декламувати на екзамені. Іван Франко піднявся з останньої «ослячої» лави і сказав, що він декламуватиме вірш «Кіт з'їв сало». «А звідки ти цей вірш знаєш?» – спитав учитель. На що Франко відповів: «Я тепер перечитав читанку для четвертого класу, там цей вірш уміщений». Учитель наказав декламувати. А що декламація припала йому до вподоби, він узяв Франка за руку і перевів з «ослячої» до першої лави.

Коли Франко був у третьому класі, під час уроку польської граматики з ним сталася прикрість. Читаючи потай якусь книжку, він не зміг відповісти на поставлене запитання. Тієї ж миті, отримавши потиличника, Франко перемістився з першої лави до «ослів». Незабаром у школі була перевірка. Комісія відвідала урок польської граматики. Коли вже перепитали всіх учнів, то почали перевіряти знання й тих, хто сидів на останній лаві, черга дійшла й до Франка. Він вразив присутніх блискучою відповіддю, що перевершувала вимоги програми. «Звідки ти про це довідався?» – спитав польською мовою голова комісії. Франко нерado відповів, так само польською, що з однієї польської книжки, яку позичив у когось з учнів, і тут-таки показав її. Голова комісії оглянув книжку. Вона коштувала 60 крейцерів. Тоді він витягнув з кишені гроші, дав їх Франку, щоб він купив собі таку книжку, а позичену віддав. Учителя ж попросив перевести хлопця з «ослячої» лави на першу.

Зі спогадів К. Бандрівського

I. Перевірте одне одного, по черзі відповідаючи на запитання й оцінюючи 1 та 6 по 1 балу, 2–5 по 1,5 бала, 7 та 8 – по 2 бали. Якщо потрібно, порівняйте свої відповіді та відповіді однокласників із текстом підручника.

1. Що таке цінність? **2.** Що називають моральними цінностями? **3.** Наведіть приклади моральних цінностей. **4.** Чому моральні цінності визначають як орієнтири в житті людини? Хто визначає моральні цінності для людини? **5.** У чому відмінність між буденними та моральними обов'язками? **6.** Що означає бути дорослим і самостійним? **7.** Наведіть приклад, коли ви виявили свою дорослість. **8.** Як, по-вашому, дорослість і самостійність виявляються в навчанні?

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа. Чи хотіли б опинитися на місці зображених? Чому? Чи свідчить наявність обов'язків про дорослість людини, її самостійність? Чому? Чи ґрунтуються наші щоденні обов'язки на моральних правилах? Поясніть свою думку.

1. Відомий композитор Людвиг ван Бетховен писав: «Люди, які діють в ім'я добрих і шляхетних цілей, здатні переборювати будь-які труднощі». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чому? Які життєві цілі та моральні орієнтири ви б назвали добрими й шляхетними? Чому?

2. Спостерігаючи за собою, складіть перелік своїх буденних обов'язків і визначте декілька обов'язків, які ви вважаєте для себе моральними.

3. Прочитайте притчу. Сформулюйте та запишіть висновок до неї.

НАСІННЯ ТА ПЛОДИ

Одному юнакові наснилося, що він увійшов до великої крамниці. За прилавком стояв ангел.

– Що ви продаєте? – спитав юнак.

– Все, що бажаєте, – чемно відповів ангел.

Юнак почав перераховувати:

– Я хотів би покласти край усім війнам, хотів би справедливості для скривджених, терпимості та щедрості до чужинців, любові в родинах, праці для безробітних... і...

Ангел перервав його:

– Вибачте, пане, ви мене не зрозуміли. Ми не продаємо плодів, а тільки насіння...

Урок 5. У ЧОМУ СИЛА ЛЮБОВІ

- ➔ 1. Що означає любити. 2. Чому ми прагнемо любові.
3. Коли людина здатна відчувати любов.

Після цього уроку ви зможете:

- наводити приклади найрізноманітніших проявів любові;
- розповідати на основі власного досвіду, у чому має виявлятися любов до рідних;
- пояснювати, чому відповідальність, повага, щирість, співчуття є моральним підґрунтям любові.

Поняття, які треба вміти застосовувати: любов, самовдосконалення.

Завдання 1

Які почуття втілено в картині? Чи погоджуєтеся з думкою, що всі ваші відповіді можна узагальнити словом «любов»? Чому?

Леонардо да Вінчі. *Мадонна Літта*.
1490–1491 рр.

1. Що означає любити

Порадившись у загальному колі, спробуйте скласти перелік усього, що люблять учні вашого класу. Вас, напевно, здивує, як багато людей, речей, явищ ми здатні любити. Зрозуміло, що в усіх наведених вами випадках вживання дієслова «любити» йдеться про різні почуття.

Про природу любові не одне століття сперечаються мислителі та митці. В одному вони дійшли згоди: здатність любити – виняткова властивість людини, завдяки якій ми цінуємо життя. Озирніться

навколо себе. Вас оточує безліч предметів. Ви байдужі до них. Та варто вам натрапити поглядом на улюблену книжку або дрібничку, подаровану торік братом, квітку, яку виростили самі, чи улюблений шарф, що сплела вам на день народження бабуся, – і речі перестають бути просто речами. Пробуджуючи наші почуття й думки, вони й самі ніби оживають. І що досконалішим є об'єкт нашої любові, то загадковішою стає суть цього почуття. Людині зазвичай легко розповісти, чому вона любить ту або ту річ, музичний або літературний твір. Проте ми розгублюємося, відчуваючи брак слів, коли йдеться про рідний край, друзів, рідних. Учені-психологи, дослідники внутрішнього світу людини, встановили, що любов є вільним, таємничим, невимушеним і непередбачуваним почуттям. Досі не відомі випадки, щоб хтось відчув любов, зваживши на порадю або виконуючи наказ.

Утім кожен точно знає, що ті, кого ми любимо, або те, що ми любимо, є для нас найважливішим у житті. Так любов будує навколо людини її неповторний світ. Український філософ Григорій Сковорода визначав цю особливість любові словами: *«Хіба не любов усе єднає, будує, творить подібно до того, як ворожість руйнує?»*.

Завдання 2

Прочитайте міркування про любов, висловлені учнем і послідовником Ісуса Христа апостолом Павлом. Працюючи в парах, визначте, якими словами оцінює апостол значення любові в порівнянні з іншими якостями? Які чесноти втілено в любові? Як ви розумієте передостаннє речення тексту?

ПЕРШЕ ПОСЛАННЯ ДО КОРИНТЯН СВЯТОГО АПОСТОЛА ПАВЛА

Коли я говорю мовами людськими й янгольськими, та любові не маю, – то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий!

І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, – то я ніщо!

І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любові не маю, – то пожитку не матиму жодного!

Любов довго терпить, любов милосердствує, не задрить, любов не величається, не надимається, не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!

Завдання 3

Прочитайте японську притчу та поділіться міркуваннями з приводу прочитаного в загальному колі. Чому мудрець так рішуче нагадав господареві про міру в почуттях? Чи вважаєте пристрасть до хризантем проявом любові? Чому? Що, на вашу думку, допомагає людям керувати своїми почуттями?

ЛЮБОВ ДО ХРИЗАНТЕМ

Один господар дуже любив хризантеми. Він засадив цими квітами садок і на догляд за ними витрачав увесь свій час. Хризантемам той господар приділяв набагато більше уваги, ніж господарству й родині. Суворе покарання чекало на кожного, хто завдавав квітнику щонайменшої, навіть ненавмисної, шкоди. Через пристрасть господаря до хризантем життя всіх мешканців маєтку стало нестерпним.

Якось молодий садівник ненароком зламав стебельце однієї квітки. Господар так розсердився, що ув'язнив хлопця. Про цей випадок довідався мудрий Сенгай. Він вирішив покласти край пристрасті до хризантем, від якої потерпало чимало людей. Пізно вночі Сенгай прокрався в садок та зрізав геть усі квіти. Господар давно втратив міцний сон, тож, коли почув у квітнику шурхіт, схопився, взяв меч а вибіг надвір. Упізнавши мудреця, він вельми здивувався:

– Що ти тут робиш? Навіщо ти винищив мій квітник?

Сенгай спокійно відповів:

– Усяке сілля, коли його не прополювати, розростається. Ти забув це, господарю.

Відтоді господар більше ніколи не вирощував хризантем.

Любити – відчувати глибоку відданість до кого-, чого-небудь; відчувати сердечну прихильність до родинно близьких осіб (дітей, матері та ін.).

2. Чому ми прагнемо любові

Мабуть, немає людини, яка б не прагнула, щоб її любили рідні, кохані, друзі... Бо коли ми відчуваємо любов до себе, то розуміємо, що нас цінують, що ми потрібні іншим. Відтак життя набуває сенсу. Розмірковуючи про це, варто, однак, зауважити, що вислів «прагнути любові» не тотожний словам «вимагати любові». Справді, прагнути любові, тобто хотіти, бажати винятково щирого, доброго, дбайливого ставлення до себе, мріяти про те, щоб нас глибоко шанували й захоплювалися нами через те лише, що кожен з нас – особливий, не схожий на іншого, такий, який він є, – відчуття, що не має спільного з наказом, вимогою, – запевняють мудреці. Так, Григорій Сковорода радив: *«Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю»*. Та поспостерігаймо за собою впродовж дня. Чи завжди ми чинимо відповідно до цієї поради? Пригадайте, хто зазвичай зазнає через нас найбільших прикрощів. До кого ми буваємо неуважні? На кого здебільшого вихлюпуємо своє роздратування?

Щоб не засмучувати вчинками чи словами тих, кого любимо, варто зважити на спостереження психологів. Вони твердять, що почуття любові в нашій поведінці втілюється в турботі про близьких, відповідальності за них, шанобливому ставленні та в

пізнанні. Можливо, останній компонент видається вам дещо несподіваним. Справді, про яке пізнання йдеться? Збагнути відповідь на це запитання вам допоможе наступне завдання.

Завдання 4

Пограйте в гру «Секрет мого серця». За допомогою лічилки або жеребкування оберіть того, хто буде «приховувати» секрет свого серця. Хранитель «секрету» задумує людину, яку він любить (маму, тата, бабусю, когось із друзів). Учні класу намагаються розгадати його таємницю за допомогою запитань про те, що любить ця людина. Запитання можуть бути такими: «Чи любить ця людина квіти?», «Які саме квіти вона любить?», «Який у неї улюблений колір?» тощо. На основі відповідей спробуйте вгадати, любов до кого береже серце хранителя. Підводячи підсумки гри, обміркуйте запитання. Чи легко було відповідати на ваші запитання хранителю «секрету»? Як ви думаєте, чому? Чи все ми знаємо про тих, кого любимо? Чому легше виявити любов до того, кого добре знаєш?

Завдання 5

Працюючи в парах, роздивіться малюнки. Наталка підписала сестрі листівку до дня народження, в якій запевняла, що любить її. Чи відповідають Наталчиним словам її буденні вчинки? Що ви порадили б Наталці змінити у своїй поведінці, щоб її теплі почуття до сестри не потребували словесних запевнень?

Здатність відчувати любов, сприймати її та дарувати іншим визначають як ознаку духовного зростання людини. Адже почуття любові спонукає нас зазирати всередину своєї душі, міркувати над своїми вчинками. Любов спонукає нас до самовдосконалення. Недарма кажуть: мудра людина та, яка вміє любити. Прагнучи любові, людина здатна приборкувати нетерплячість, дратівливість, злість, жадібність, брутальність та інші негативні риси.

Самовдосконалення – цілеспрямований розвиток людиною власних духовних здібностей, удосконалення свого способу життя.

3. Коли людина здатна відчувати любов

Хтось із мудреців зауважив: «Любові кориться будь-який вік». Певною мірою це так, хоч ніхто не розтлумачує малюкові сутність поняття «любов», проте він до нестями любить маму й тата, які для нього попервах становлять цілий світ. Однак з роками поняття любові набуває для нас різноманітніших обрисів і сенсів. Ми, як і раніше, не замислюємося над любов'ю до нас наших рідних, але здатні відчувати до себе відтінки ставлення інших людей. Найзаплутанішим нам видається ставлення до нас наших однолітків, особливо протилежної статі.

Завдання 6

Прочитайте уривок з книжки сучасного психолога. Оберіть для себе твердження, які вважаєте слушними. Чи корисною для себе вважаєте наведену інформацію? Чи погоджуєтеся з порадами, як дати лад почуттям у шостому класі?

Хлопці віком від 10–12 років істотно відрізняються від своїх ровесниць дівчат – і не лише будовою тіла. Вони не бавляться ляльками, не особливо замислюються над тим, що вдягнути, не перемовляються пошепки і не розсипаються сміхом з будь-якого приводу. Зазвичай:

Хлопці

- Дражнять дівчат, намагаються штурхнути, смикнути за волосся. Коли ж дівчат поряд немає, то зчиняють бійку на рівному місці поміж собою.
- З усієї сили грюкають дверима, кричать, біжать не розбираючи дороги.
- Перетворюють на зброю все, що трапиться під руку.
- Змагаються з усіма, кого побачать.

Дівчата

- Багато говорять, часто про такі нісенітниця, які не варті жодної уваги.
- Обнімають подружок.
- Без потреби зазирають у вічі вчительці.
- Переповідають подробиці нудного серіалу.
- Ходять весь час зграйками, навіть коли йдеться про відвідання туалету.
- Часом міркують про заміжжя й про те, чи матимуть дітей.

Це, однак, зовсім не означає, що хлопці й дівчата в шостому класі – дві окремі планети. Складність у тому, що через відмінності хлопцям і дівчатам у цьому віці буває складно зрозуміти одне одного. Відтак між вами не завжди ладнається дружба. Щоб порозумітися:

- Не варто поспішати з висновками про «ненормальність» одне одного.
- Слід більше зосереджуватися на собі, своїх успіхах і невдачах.

- Не варто серйозно ставитися до хлопчачих вибриків, адже вони здебільшого розраховані на зворотну реакцію: коли її немає, то й відпадає потреба дражнитися.

- Почувши на свою адресу образу, спробуйте відвернутися й сказати щось приємне своєму другові або подрузі.

- Варто прагнути дружніх, товариських стосунків, а не суперництва.

- Не варто намагатися виглядати дорослішими.

I. Поміркуйте над запитаннями самостійно, потім порадьтеся з цього приводу з класом. Вислухайте всіх, хто схоче висловитися. Порівняйте свої думки з думками однокласників.

1. Чому любов визначають як почуття, що творить навколо людини її неповторний світ? **2.** Які якості втілено в любові? **3.** Чому ми прагнемо любові? Яка роль любові у духовному розвитку й самовдосконаленні? **4.** Чи однаково відчують любов люди різного віку? Як ви думаєте, чому? Як розумієте вислів «сліпа любов»? **5.** Чому любов люди визнають вищою моральною цінністю?

II. Поверніться до картини, вміщеної на початку параграфа. Поміркуйте, які якості любові уособлює образ Мадонни. Як їх утілює художник? Яким було ставлення до любові самого Леонардо да Вінчі? Чому ви так думаєте? Чому образ Мадонни з немовлям є одним із найпопулярніших сюжетів у світовому живописі?

1. Індійське прислів'я твердить: «Життя без любові подібне до всохлого дерева, що росте на кам'янистому ґрунті». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чому? Що, на вашу думку, є більш важливим: відчувати чиюсь любов чи любити самому? Чому? Підготуйтеся до повідомлення своїх міркувань класові.

2. Як ви розумієте біблійну заповідь «Люби ближнього як самого себе»? Чи є вона важливою для вас?

3. Прочитайте пояснення крилатого вислову «кастальське джерело» та поміркуйте над запитаннями. У чому сенс вислову «кастальське джерело»? Чому вважають, що почуття любові надихає людину на творчість, активну діяльність?

Касталія у грецькій міфології – одна з численних німф, які уособлювали життєдайні та щедрі сили природи. Кожне дерево, кожна ущелина в горах, кожний струмок мали свою німфу.

Син Зевса Аполлон, вродливий юнак, часто закохувався й не давав спокою німфам, які йому подобалися. Вони ж ховалися від нього, хто в гілках дерев, а хто в озерах. Якось, прогулюючись у лісових хащах, Аполлон помітив у зелених кущах біля струмка гарну Касталію і став переслідувати її. Перелякана німфа кинулася у струмок, а розчарований Аполлон залишився стояти на березі. Німфа так сподобалася йому, що він схотів якось відзначити цей струмок, у який сховалася Касталія. Він обмив у ньо-

му своє волосся, і струмок став чудотворним. З того часу, як оповідають міфи, кожен, хто пив воду з того струмка, ставав поетом.

4. Обміркуйте висловлювання відомих особистостей про любов. Яке з них найбільше відповідає вашим уявленням про це почуття? Чому?

Людина справді великої душі, не замислюючись, любить усе, гідне поваги (Французький письменник 18 ст. Люк Вовенарг).

Любити – це означає перестати порівнювати (Французький письменник 20 ст. Бернар Грассе).

Тільки та любов є справедливою, яка прагне досконалості, не ображаючи (Давньогрецький філософ Демокріт).

Любити – означає жити життям того, кого любиш (Російський письменник 19 ст. Лев Толстой).

Любити – це знаходити в щасті іншого своє власне (Німецький філософ, математик 19 ст. Готфрід Вільгельм Лейбніц).

Урок 6. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ СПРАВЕДЛИВИМ

1. Що таке справедливість. 2. Чи легко бути справедливим. 3. Як протидіяти несправедливості.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати, як пов'язані справедливість та правда;
- характеризувати справедливість як мірило людських відносин;
- наводити приклади різноманітних проявів справедливості;
- обґрунтовувати несумісність справедливості й жорстокості, насилля.

Поняття, які треба вміти застосовувати: правда, справедливість, несправедливість.

Завдання 1

Роздивіться картини. Чому так по-різному відтворили краєвид митці? У якій з картин, на вашу думку, в художніх образах втілено не лише реальну дійсність, а й відчуття, думки, переживання художника? Чи можна твердити, що один художник відтворює те, що бачить, правдиво, а інший – неправдиво?

Вінсент Ван-Гог.
Море в Сен-Марі. 1888 р.

Іван Айвазовський.
Сонячний день. 1884 р.

1. Що таке справедливість

Поняття «справедливість» споріднене зі словом «правда». Іноді вони навіть збігаються: коли кажуть, наприклад, *жити по правді, правда кривду переважить*. У цьому сенсі правда-справедливість

є вищою моральною цінністю, якої споконвіку прагнули люди. Її витлумачують як досконалий лад, якого треба беззастережно дотримуватися. Саме цю правду шукають герої народних казок, переказів, легенд. Поняття **правда (справедливість)** у цьому значенні протистоїть **кривді (несправедливості)**. Коли ми кажемо «скривдити», то маємо на увазі, що по відношенню до когось вчинено несправедливість.

З дитинства кожен знає, що треба завжди *казати правду*, тобто не брехати, не вигадувати, не перекручувати – не спотворювати своїми словами реальні події. Правдивість є одвічною людською чеснотою. У цьому значенні правда також близька до справедливості, бо тільки те ставлення до інших є справедливим, в основі якого лежить правда.

Правда в цьому значенні протистоїть *брехні*, виявом якої є недотримання слова, хитрість, наклеп (обмова), лукавство (лицемірство, святенництво), лестощі.

Зрештою, *правду* часом витлумачують і як *уявлення про дійсність*. У цьому значенні правда безпосередньо стосується кожної людини. «Скільки людей, стільки уявлень, а отже, й стільки правд!» – скаже хтось із вас. Проте варто пам'ятати, що ця власна (своя) правда, і власна (своя) справедливість є моральними лише тоді, коли спрямовані на досягнення згоди, взаєморозуміння, довіри.

Розглянувши точки дотику понять «правда» і «справедливість», доходимо висновку, що **справедливість – це якість, якою міряємо, тобто оцінюємо, людські відносини**. Критерієм міри при цьому виступає правда. Арабська народна мудрість пояснює це так: «Чотири речі визначають людину, вбираючи в себе все, що існує на світі, – це мудрість, стриманість, розум і справедливість... Правдивість, дотримання зобов'язань, добрі вчинки належать до справедливості».

Отже, справедливість має сенс тільки у відносинах між людьми, у суспільстві. Вона визначає *такий порядок людського життя, в якому існує відповідність між діянням і платою, гідністю й винагородою*.

Лестощі – лицемірне, нещире вихвалання; підлабузництво.

Лукавство (лицемірство) – якість характеру людини, чії вчинки та слова не відповідають справжнім намірам.

Моральні цінності – моральні зразки, поняття, вимоги, приписи, що дають можливість людині оцінювати дійсність та орієнтуватися в ній.

Наклеп (обмова) – неправдиві висловлювання про когонебудь з метою викликати до нього недовіру та зневагу, неправдиві звинувачення.

Святенництво (ханжество, лицемірство) – удавана (неправдива) добродетель.

Справедливість – 1. Правильне (правдиве), неупереджене ставлення до когось-небудь або чогось-небудь; 2. Людські відносини, що ґрунтуються на моральних засадах.
Хитрість – якість характеру людини, яка для досягнення чогось-небудь діє непрямими, обманними шляхами.

Завдання 2

Прочитайте афганську казку й біблійну притчу про царя Соломона та поміркуйте, як в обох випадках правда прислужилася справедливому судові. Чи можна досягти справедливості, якщо не дотримуватися правди? Чому?

СПРАВЕДЛИВИЙ СУДДЯ

В одного скнари пропав гаманець, у якому було сто золотих. Згаявши чимало часу на марні пошуки, він пообіцяв винагороду – десять золотих тому, хто знайде гаманець і поверне гроші. Незабаром у дім скнари прийшов чоловік.

– Візьми свій гаманець, – звернувся він до господаря, – а мені віддай обіцяне.

– У цьому гаманці було сто десять золотих, а тепер тільки сто. Десять монет ти вже взяв собі. Що тобі ще треба?

Пішов тоді чоловік до судді й розказав, як було.

– Чому ти не віддаси чоловікові належне? – спитав суддя у скнари.

– Таж він уже взяв своє з цього гаманця, – вдавано обурився скнара.

Тоді суддя оглянув ще раз гаманець, зав'язав його і сказав скнарі:

– Якщо у твоєму гаманці було сто десять золотих, а тут лише сто, то це не твій гаманець. Йди та пошукай ретельніше свого, а цей віддай чоловікові. Коли знайдеться господар гаманця, він сам поверне його.

ПРИТЧА ПРО ЦАРЯ СОЛОМОНА (З ТРЕТЬОЇ КНИГИ ЦАРСТВ)

Невдовзі після того як Соломон став царем, прийшли до нього на суд дві жінки. Вони жили в однім домі, і в кожній було по немовляті. Одна з них уві сні випадково задавила своє немовля і підклала його іншій жінці, а живе в тієї взяла собі. Вранці жінки стали сперечатися: «Жива дитина моя, а мертва твоя», – казала кожна. Так сперечалися вони і перед царем. Вислухавши їх, Соломон наказав: «Принесіть меч». І принесли меч цареві. Соломон сказав: «Розрубайте живу дитину навпіл і віддайте половину одній і половину іншій». Одна з жінок при цих словах вигукнула: «Віддайте краще їй дитину, але не вбивайте її!». Інша ж, навпаки, казала: «Рубайте, хай не дістанеться ні мені, ні їй». Тоді Соломон сказав: «Не вбивайте дитини, а віддайте її першій жінці: вона її мати».

2. Чи легко бути справедливим

Хоч якою очевидною є відповідь на питання, винесене в заголовок цієї частини параграфу, не поспішайте її давати. Поміркуйте

над ситуаціями, коли почувалися скривдженими самі або спостерігали, як кривдили інших.

Погодьмося, що справедливо ставитися до інших досить складно: адже з позицій моралі ми перші маємо вибачити іншій людині, навіть якщо кривда проти нас з її боку була очевидною. Не чинімо іншим того, чого не бажаємо собі, будьмо добрими й милосердними до інших, любімо їх – і лише тоді ми зможемо бути справедливими. Зрозуміло, що досягти цього у відносинах з іншими непросто. Адже ми зазвичай спочатку хочемо, щоб справедливими були до нас, а вже тоді самі ладні відповідати справедливістю на справедливість. Натомість з позицій моралі все добро (любов, милосердя, справедливість) має ініціювати сама людина. Саме цього навчає золоте правило моралі. «Тож досягти справедливості у відносинах між людьми майже неможливо?» – розчаровано питає хтось із вас. Не впадайте у відчай! Насправді відчуття справедливості, яке передусім виявляється у спротиві будь-якій кривді, властиве кожній людині. Пошукам правди й справедливості присвячено чи не найбільше творів у фольклорі та художній літературі. Згадайте казки, де на кривдника-лиходія обов'язково падає кара. Моральний досвід людства навчає, що для того, аби бути справедливим, потрібно: по-перше, бути чесним, правдивим; по-друге, не зосереджуватися на власній вигоді, користі; по-третє, бути щирим; по-четверте, бути великодушним. Сучасні філософи зауважують, що справедливість та великодушність – це два боки однієї медалі, тож одна цінність не може існувати без іншої.

Великодушність (від «велика (щира) душа») – якість людини, сповненої добрими, благородними почуттями.

Завдання 3

Прочитайте притчу та поміркуйте, у чому виявилася великодушність у ставленні братів один до одного. Кому легше досягти справедливості у відносинах – добрим, великодушним людям чи тим, хто дбає лише про себе? Чому?

ПОЛЕ

Один батько залишив своїм синам у спадок поле. Брати його справедливо поділили – навпіл. Один брат був багатий і нежонатий, а другий – бідний і мав купу дітей.

Настали жнива. Не йде сон на очі багатому братові, думки в голову лізуть: «Я багатий, навіщо мені стільки збіжжя? А мій брат бідний, йому треба годувати сім'ю».

Устав з ліжка старший брат, пішов на своє поле, взяв кілька снопів і переніс на братове.

Тієї ж ночі бідний брат міркував собі так: «Мій брат не має ні жінки, ні дітей. Єдине, що може його бодай трохи втішити, – це багатство. Допоможу йому примножити багатство».

Він устав, пішов на своє поле, взяв кілька снопів і переніс на братове.

Вранці обидва брати потайки дуже дивувалися, що снопів на їхніх полях не поменшало.

Те саме діялося наступними ночами.

Кожен переносив своє збіжжя на братове поле, і обидва щоранку дивувалися, що його не меншає.

Але однієї ночі, переносячи снопи, брати зустрілися на межі. Вони все зрозуміли, засміялися і радісно обійняли один одного.

3. Як протидіяти несправедливості

Прагнення справедливості – одвічна людська мрія. Пам'ятаєте, як невтомно шукав справедливості головний герой народної казки «Про правду та кривду». Найбільшим випробуванням стали для нього життєві негаразди, злидні. Проте від розчарування й відчаю його врятувала правда, яку так ретельно намагалися приховати лиходії. Збагнувши, що його клопіт такий мізерний порівняно зі стражданнями сотень безневинних людей, він відважився протидіяти кривді – і подолав її. Скарбниця людського досвіду багата на повчальні історії про те, як протидіяти несправедливості. В одній із них ідеться про чоловіка, який, перебуваючи перед брамою пекла, свято вірив, що він там помилково. «Я – порядна людина, – схвильовано розповідав він. – За все своє життя я не скоїв нічого протизаконного, намагаючись остерігатися лихих учинків. Я бачив, як одні кривдили інших, проте сам участі в цьому не брав. Я був свідком, як люди робили неподобства і звинувачували в цьому одне одного. Тільки я був вільний від спокус і не робив нічого. Ніколи». Та коли в пеклі почули цю розповідь, вельми зраділи новому прибульцю, зауваживши, що чоловік потрапив на своє місце, адже добра людина не може просто спостерігати за несправедливістю, а намагається протидіяти їй.

Завдання 4

Роздивіться малюнки й поясніть, чи сприяють утвердженню справедливості зображені ситуації. Розіграйте ситуації так, щоб протидія несправедливості не примножувала зла.

Отже, сприяти справедливості – це передусім протидіяти кривді правдивим словом, небайдужістю, власною активністю.

Кожна людина у своєму житті замислюється над питанням, як це робити. Порадьтеся одне з одним з цього приводу й ви.

I. Перевірте одне одного, по черзі відповідаючи й оцінюючи кожне запитання по 2 бали.

1. Про які три значення слова «правда» ви довідалися? 2. Чому правда є вищою цінністю? 3. Чи пов'язані поняття «справедливість» та «правда»? Як саме? 4. Що таке справедливість? 5. Як потрібно чинити, щоб бути справедливим? Як справедливість пов'язана з іншими моральними цінностями? 6. Чи можна обстоювати справедливість силою? Чому?

II. Роздивіться ще раз картини, вміщені на початку параграфа. Яка з них подобається вам більше? Чому? Чи вважаєте справедливим твердження: «Таке мистецтво не має права на існування, бо воно мені не до смаку»?

1. Яке з поданих висловлювань відповідає вашим уявленням про справедливість як моральну цінність? Чому?

«Коли люди люблять одне одного, їм не потрібні справедливість» (Давньогрецький філософ Арістотель).

Часто несправедливий той, хто чогось не робить, а не тільки той, хто що-небудь робить не так» (Римський імператор, філософ 2 ст. Марк Аврелій)

«Справедлива людина не та, яка не заподіяла кривди, а та, яка могла скривдити, проте не схотіла цього робити» (Александрійський філософ 1 ст. до н. е. Філон).

2. Поміркуйте, з якими проявами несправедливості стикаємося в буденному житті. Напишіть невеликий твір-роздум про те, чи можна досягти загальної справедливості.

3. Прочитайте індійську казку та поясніть, чи справедливо нарікала сова на солов'я. Сформулюйте для себе кілька правил, як бути справедливим.

ЗАВИДЮЩА СОВА

Якось сова сіла на дах царського палацу і в садку, на високій пальмі, побачила солов'я. З подивом помітила сова: кожен, хто проходить повз нього, низько, до землі вклоняється.

Невдовзі в садок вийшов і сам цар. Він тримав у руках золоту тацю з добірним зерном.

– За що це тобі від них така шана? – мовила сова до солов'я.

– Цареві напрочуд подобається мій спів, – скромно відповів соловей.

День скінчився, запала ніч, але сові було не до сну.

«Чим я гірша від солов'я? – думала вона. – А голос мій навіть кращий від солов'їного. Цар іще не чув мого співу: якби почув, то й слухати більше

не схотів би цього миршавого солов'я! І він, і його придворні схилилися б переді мною, виконували б найхимерніші мої примхи».

Розпалившись такими думками, сова що було сили й хисту заходилася виухкувати: «У-ух-у-ух! У-ух-у-ух!». І таке моторошне було те ухкання, що всі в палаці відразу посхоплювались, а сам цар не на жарт розгнівався:

– Хто це сміє серед ночі ухкати в моєму палаці? Зараз же знайдіть і приведіть його до мене!

Сову швидко спіймали й принесли до царя.

– Володарю наш, ось хто насмілився порушити ваш спокій!

– Обскубти її! – коротко звелів цар.

Слуги схопили сову, обскубли до останньої пір'їнки й вижбурнули геть із царського палацу.

Ледве жива добралася завидюща сова до темного лісу.

Відтоді раз у раз розповідала вона папугам про свою пригоду, через яку мусить тепер ходити голою. І звинувачувала вона у своєму лихові, своїй ганьбі та соромі маленького співучого солов'я.

– То все через нього! – вигукувала сова сердито. – То завдяки йому я ходжу обскубана, хоч на очі нікому не навертайся!

– Та чим же той соловей завинив перед тобою? – дивувалися папуги.

А сова одно торочила:

– Хто ж іще, як не він? Якби він тоді не потрапив мені на очі, мені й на думку не спало б хизуватися перед царем своїм голосом. А якби я не заспівала, ніхто мене не почув би, ніхто не зловив би й ніхто б не обскуб! От і розважте самі, хто тут винен! Соловей винен!

Так і не вдалося папугам переконати завидющу сову, що у своєму соромі та ганьбі винна вона сама.

Отак, друзі: не годиться звинувачувати когось у тому, в чому винен сам.

Урок 7. ЯК ВІДРІЗНИТИ МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ВІД КУМИРА

1. Що таке ідеал. 2. Чому ми прагнемо ідеалу. 3. Хто такі ідоли та кумири.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати, у чому відмінність між поняттями «ідеал» та «кумир» («ідол»);
- наводити приклади моральних ідеалів;
- обґрунтовувати важливість самовдосконалення як одного із засобів наближення до морального ідеалу.

Поняття, які треба вміти застосовувати: ідеал, кумир, ідеалізувати.

Завдання 1

Роздивіться картини. Чи подобаються вони вам? Чи вважаєте зображених жінок вродливими? Чи в один час написані ці картини? Чи можна твердити, що ідеал жіночої краси змінився за період від Рубенса до Ренуара? У чому це виявилось?

Пітер Пауль Рубенс.
Портрет камеристки інфанти
Ізабелли. Близько 1625 р.

П'єр Огюст Ренуар.
Дівчина з віялом. 1881 р.

1. Що таке ідеал

Слово «ідеал» грецького походження. Воно означає «взірець», «норма». Ідеалом ми називаємо уявлення про найдосконаліші предмети, явища, якості тощо. А ще ідеал – це найвища мета, якої

прагнуть люди. Вам, очевидно, доводилося чути й самим уживати словосполучення «ідеальна дружба», «ідеальний урок», «ідеально виконане завдання», «ідеальний костюм» тощо. У наведених прикладах слово «ідеальний» означає «найкращий», «найдосконаліший». У цьому сенсі поняття «ідеал» близьке до поняття «моральні цінності». Справді, будь-яка з моральних цінностей – і добро, і правда, і любов, і щастя, і справедливість – є тим ідеалом, якого ми прагнемо в стосунках з іншими людьми. А що в кожного з нас неоднаковий досвід, то й наші уявлення про ідеальне є різними. Щоб переконатися в цьому, виконайте завдання.

Ідеал – досконале втілення чого-небудь, довершений взірець.

Ідеальний – досконалий, взірцевий, бездоганний.

Завдання 2

За допомогою уявного мікрофона доповніть речення: «Ідеальною погодою для мене є (яка?)...» Чи збіглися ваші уявлення? Чому?

Завдання 3

Прочитайте уривок з оповідання (початок) Василя Сухомлинського. Працюючи в парах, поміркуйте, що б ви робили на місці хлопчика. Чому? Повідомте свої думки класові.

Обміркуйте в загальному колі, як би вчинив, на вашу думку, у такій ситуації ідеальний учень. Що для вас означає «бути ідеальним учнем»?

Юра навчається у третьому класі. Він жвавий і кмітливий хлопчик, але ледачий. Інколи Юрі не хочеться виконувати домашні завдання. Проте він дуже любить грати у м'яч. Одного разу, граючи, він упав і зламав ногу. Прийшов лікар, наклав на ногу гіпсову пов'язку і сказав, що Юрі доведеться лежати цілий місяць. Лежить Юра, сумно йому. Вставати не можна. Про м'яч і думати не доводиться. Важко лежати хлопчику. Він і вирішив...

Отже, здебільшого ідеалом вважають щось найдосконаліше, найбажаніше. Моральний ідеал стосується відносин між людьми, життя в суспільстві, моральної особистості. Щоправда, в поглядах і на такі ідеали немає однотайності. Приміром, одні вважають ідеальним суспільством таке суспільство, де всі забезпечені їжею, житлом, гарним одягом тощо. Інші обстоюють думку, що в ідеальному суспільстві кожен має можливість розвинути свої здібності, творчо працювати й бути щасливим. Та попри неоднакові уявлення люди завжди мріяли про ідеальне суспільство, ідеальну державу й спрямовували на їх розбудову свої сили та енергію.

Завдання 4

Працюючи в парах, поміркуйте, чому вважають, що золоте правило моралі втілює ідеал людських взаємин.

2. Чому ми прагнемо ідеалу

Утіленням наших уявлень про досконалу людину є моральний ідеал, тобто людина, якій притаманні найкращі моральні якості. В усі часи люди прагнули визначитися, яким є ідеальний набір чеснот. Ось уже два тисячоліття моральним ідеалом багатьох людей є Син Божий Ісус Христос, який прийшов на землю заради виняткової місії – «щоб люди всі спаслися і досягли пізнання істини». Ісусові Христу притаманні найкращі моральні якості: жертовність, милосердя, мужність, сміливість, всепрощення, мудрість, безкорислива любов. Ці чесноти є втіленням світогляду, який ґрунтується на визнанні людини найвищою цінністю. Такий світогляд називають *гуманізмом*.

В інших релігіях теж є ідеальні постаті – Будда в буддизмі чи Мухаммед у мусульманстві. Ці постаті так само втілюють моральні якості, що є символами духовності. У цих постатях риси ідеальної людини поєднуються з божественністю, якої так прагнуть люди у своєму намаганні бути кращими. Ідеальними постатями людства є також святі, пророки, подвижники. Про риси ідеальної людини розповідають релігійні тексти: притчі, заповіді, життя святих тощо.

У скарбниці людського досвіду є й інші приклади ідеальних постатей – носіїв кращих моральних якостей, високих взірців певної чесноти чи здібностей. Ці напівлегендарні або й цілком вигадані постаті жили в народній свідомості – як герої легенд, переказів, казок, пісень. Так, за сивої давнини в уснопоетичних творах було оспівано Кирила Кожум'яку та Іллю Муромця – образи богатирів-борців, захисників рідної землі. Трохи пізніше з'явилися твори про звитяжців-козаків Мамаю, Байду, Самійла Кішку, Івана Сірка. В інших народів також були свої улюбленці. Це й захисник знедолених Робін Гуд, і романтичний та безкорисливий лицар Ланселот, і метикуватий та справедливий Ходжа Насреддін, і відчайдушний сміливець Айвенго...

Моральні ідеали, так само як і моральні цінності, є моральними орієнтирами – дороговказами, які допомагають чинити по-доброму. Вони допомагають людям оцінювати власні вчинки з позиції моралі. Йдеться про те, що нам набагато простіше робити висновок про милосердя, порівнюючи власну поведінку із вчинками, приміром Святого Миколая, ніж із визначенням цієї чесноти в тлумачно-му словнику. Отже, моральні ідеали – це взірці для самовдосконалення.

Кожна людина зазвичай формує свій ідеал як уявлення про ті моральні якості, які необхідні їй для щастя. Саме тому, орієнтуючись на ідеал, ми вдосконалюємо себе, обмірковуємо свої вчинки, передбачаємо їх наслідки. Ідеал змушує нас вчиняти так або так, з ним ми порівнюємо, оцінюємо себе та намагаємося стати кращими.

Завдання 5

Спробуйте оцінити себе: виберіть із трьох запропонованих оцінок ту, яку ви вважаєте своєю.

1. Ви подобаєтесь оточуючим і вмієте гарно спілкуватися з людьми.
2. Одним людям ви справді завжди готові прийти на допомогу. А до інших, які вам не подобаються, можете ставитися байдуже.
3. Спілкування з вами буває непростим навіть для тих людей, які вас люблять.

Тепер перевірте, чи правильно ви себе оцінили, відповівши «так» чи «ні» на запитання тексту.

1. У вас з'явилися гроші. Чи могли б ви витратити їх усі на подарунки друзям?
2. Ваш знайомий розповідає про свої негаразди. Чи дасте йому зрозуміти власною поведінкою, що вас це мало цікавить (навіть якщо це так)?
3. Якщо ваш приятель погано грає в шахи або в іншу гру, чи будете ви іноді йому піддаватися, щоб потішити його?
4. Чи часто ви говорите людям приємні слова, просто щоб підняти їхній настрій?
5. Чи любите ви злі жарти?
6. Чи довго ви пам'ятаєте образи?
7. Чи можете ви терпляче слухати те, що вас не цікавить?
8. Чи можете ви застосувати на практиці свої здібності так, щоб не принижувати оточуючих?
9. Чи кидаєте ви гру, коли починаєте програвати?
10. Якщо ви переконані, що праві, чи відмовляєтеся вислухати іншу думку?
11. Чи охоче ви виконуєте прохання інших людей?
12. Чи станете ви принижувати людину задля розваги?

Якщо ви відповіли «так» на запитання під номерами 1, 3, 7, 8, 11 або «ні» на запитання під номером 2, 5, 6, 9, 10, 12, нараховуйте за кожне один бал, в інших випадках – 0 балів за кожне.

Якщо ви набрали понад 8 балів, вам підходить перша оцінка.

Якщо 4–8 – друга оцінка.

Якщо менше 4 – третя.

Чи співпала ваша самооцінка перед тестуванням з результатами тесту? Про що це свідчить?

Для того щоб справді наблизитися до свого ідеалу, треба добре знати самих себе: і те добре, що є в нас, і наші вади, які нам перешкоджають. Тільки за цієї умови ми можемо дійти висновку, що нам слід вдосконалювати і як це робити. Варто також враховувати й умови нашого життя. Якщо в когось, наприклад, від народження слабке здоров'я, то навряд чи він зможе стати олімпійським чемпіоном з якогось виду спорту, принаймні це буде дуже важко зробити. Але при бажанні кожен може бути цілком здоровою людиною.

Будь-яка людська вада може бути усунена або притлумлена, а будь-яка чеснота – розвинена. Як у медицині існують ліки майже проти всіх відомих нам хвороб, так і в людській культурі є різноманітні способи вдосконалення більшості людських властивостей. Важливо лише пам'ятати: щоб досягти великого, треба починати з малого.

Завдання 6

Працюючи в малих групах, оберіть один з текстів та поміркуйте над запитаннями.

- Чого навчають притчі?
- Кого вважають ідеалом для наслідування?
- Якими є якості ідеальної людини, про які говорять притчі?
- Після повідомлення результатів групової роботи порадьтеся, що спільного є в змісті обох притч? Про що це свідчить?

1. Напевно, вам відома біблійна притча про доброго (милосердного) самарянина. У ній ідеться про випадок, що стався під час війни між самарянами та іудеями. Один чоловік ішов з Єрусалима в Єрихон. На нього напали розбійники. Лиходій зняли з нього одяг та поранили його, залишивши ледве живим. Тією ж дорогою йшов священник і, побачивши пораненого, пройшов повз нього. Так само зробив і левіт (помічник священника). Самарянин (чужинець із Самарії) змилосердився над тим чоловіком, перев'язав йому рани, поливши їх вином та оливою, і завіз до заїзду. Самарянин заплатив господарю заїзду, щоб той доглянув пораненого, і пообіцяв, що, коли повернеться, заплатить ще більше.

2. У буддійській традиції є притча, яка називається «Маєш серце». Один пустельник, повернувшись до людей, почав звертатися до кожного зі словами: «Пам'ятай, що ти маєш серце». Коли його запитували, чому він не говорить про милосердя, терпіння, відданість, любов та інші основи праведного життя, пустельник відповідав: «Лише б не забували про серце. Все інше – додається».

3. Хто такі ідоли та кумири

Прагнення мати ідеал, з яким можна порівняти власні вчинки, часом буває таким сильним, що змушує людину до гарячкових пошуків ідеальної постаті в найближчому оточенні. Напевно, й вам доводилося чути, як хтось із дівчат, захоплено розповідаючи про телепрограму, підсумовує: «Ця артистка – мій ідеал». Буває й таке, що ідеальні риси ми вбачаємо в друзів, приятельці. Таке ставлення називають *ідеалізацією*.

Варто пам'ятати, що, ідеалізуючи когось, ми ризикуємо пережити розчарування, коли раптом виявиться, що «ідеальні» риси є не реальними, а вигаданими, намріяними. В етиці моральний ідеал відрізняють від *кумира*.

Кумир – так називають того, хто є предметом захоплення, поклоніння.

Саме в такому значенні слово «кумир» відоме загалу, проте є воно переносним. Бо буквально «кумир» (те саме, що й «ідол») – це статуя, що зображувала богів у язичників. Кумир, на відміну від ідеалу, примарний, не гідний наслідування. Саме тому людська мудрість біблійним словом застерігає: «*Не творить собі кумирів*».

Утім сьогоднішній світ повний кумирів. Ми часто можемо спостерігати захоплення людей, особливо молодих, кумирами, що під-

мінняють собою справжні моральні ідеали. Кумирами нерідко стають літературні герої. Вони посідають чільні місця на сценах театрів, концертних залів, спортивних арен. Кумирами для деякого сьогодні стають співаки, футболісти, політики, журналісти. Поступово на них починають масово рівнятися, їх намагаються наслідувати, і це стає «модним». При цьому мавпується їхній стиль поведінки, манера вдягатися чи спілкуватись.

Людей, які наслідують свого кумира і є прихильниками якої-небудь спортивної команди, артиста, політика, часто називають *фанатами*. Фанати присвячують усе життя «служінню» кумирові: носять одяг, подібний до його, їздять у місця, де він перебуває, проводять години, чекаючи на його появу чи можливість узяти автограф. Такі люди не замислюються над власним життям, не прагнуть до розвитку своїх здібностей, до влаштування власної долі чи досягнення людського щастя, творення добра для інших людей.

Коли людина присвячує своє життя служінню кумирові, виникає й інша небезпека для суспільства. Може скластися враження, що моральних ідеалів стільки, скільки людей з їх різноманітними смаками. Адже право кожного – мати свій індивідуальний смак. За таких умов уявлення про реальні моральні якості та риси, властиві ідеальній людині, можуть бути повністю втрачені. А суспільство, яке не знає моральних орієнтирів та зразків для наслідування, приречене на загибель.

Завдання 7

Прочитайте притчу та поміркуйте, про що в ній ідеться. Як ставився чоловік до статуї? Що запропонував йому зробити з нею Будда? Чому? Як поставився чоловік до слів Будди? Чого навчає ця притча?

ДЕРЕВ'ЯНА СТАТУЯ

Жив чоловік, усім серцем відданий Будді. І була в нього прекрасна стародавня дерев'яна статуя Будди, справжній шедевр. Він ставився до неї як до найбільшого скарбу. Якось у холодну зимову ніч цей чоловік залишився один у солом'яній хатині. Не було дров, щоб розвести вогонь. Лютий мороз так дошкуляв, що чоловік передчував наближення смерті. Опівночі, коли чоловік уже майже заляк, перед ним з'явився Будда й запитав: «Чому ти не спиши мене?». Дерев'яна статуя так само стояла біля стіни. Чоловік дуже злякався, вирішивши, що до нього з'явився демон: «Що ти сказав? Спалити статую Будди? Ніколи! Нізащо!».

Будда розсміявся й сказав: «Якщо ти бачиш мене в статуйі, ти не помічаєш мене. Я – у тобі, а не в статуйі. Я не в предметі моління, я – у тому, хто молиться. І це я тремчу в тобі! Спали статую!».

I. Дайте відповіді на запитання й оцініть себе, зарахувавши за запитання 1–5 по 1 балу; 6, 7 – по 1,5 бала; 8, 9 – по 2 бали.

1. Що таке ідеал? 2. Кого називають кумиром? 3. Що таке моральний ідеал? 4. Хто такі фанати? 5. Чим відрізняються моральні ідеали від кумирів? 6. Наведіть приклади моральних ідеалів людства. Які риси притаманні цим особистостям? 7. Навіщо людині обирати свій моральний ідеал? 8. Як можна наблизитися до морального ідеалу?

II. Працюючи в парах, знову поверніться до репродукцій картин, які розглядали на початку уроку. Спробуйте ще раз дати відповідь на запитання до них. Чим відрізняються ваші відповіді від тих, що ви давали на початку уроку? Що, на вашу думку, люди вкладають у поняття «ідеал краси»?

1. Чи погоджуєтесь з думкою російського письменника Льва Толстого: «Прагніть пізнати свої сили. Але коли оцінюєте їх, не бійтеся применшити, а бійтеся примножити»? Відповідь обґрунтуйте.

2. Письменник Костянтин Паустовський писав, що людина має бути розумною, простою, справедливою, сміливою і доброю. Яких із цих якостей бракує вам? Чому ви так думаєте?

3. Напишіть невеличкий твір-роздум, який починається словами: «Моїм моральним ідеалом є... Адже...»

4. Спитайте батьків або інших дорослих, чи мають вони ідеал, який намагаються наслідувати. Якими є риси цієї людини? Підготуйтеся до розповіді про цю розмову в класі.

Уроки 8-9. ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ ТЕМУ

«Прагнімо вершин добра»

Завдання 1

За допомогою «мозкового штурму» складіть перелік моральних цінностей учнів вашого класу. Записуйте всі подані ідеї на дошці або великому аркуші паперу.

Проведіть голосування: хай кожен по черзі обере з названих по дві цінності, які вважає найважливішими. Позначайте у вашому переліку всі зроблені вибори.

Оберіть ті чотири цінності, які набрали найбільше голосів. Зробіть висновок про те, що найбільше цінують учні вашого класу.

Завдання 2

Об'єднайтеся в чотири групи. Оберіть за жеребом, з якою із визначених у попередньому завданні цінностей буде працювати кожна з груп. Протягом п'яти хвилин групи мають зробити на великому аркуші паперу малюнок (серію малюнків), що втілюють сутність обраної цінності.

Пам'ятайте, на аркушах мають бути не слова – тільки малюнки! Не зважайте на свій хист до малювання, а використовуйте умовні позначки, геометричні фігури, образи природи тощо. Головне – творча ідея, втілена в зображення.

За п'ять хвилин припиніть малювати й передайте свій аркуш наступній групі по колу за годинниковою стрілкою.

Тепер ви впродовж наступних п'яти хвилин маєте доповнити малюнок попередньої групи.

Ще за п'ять хвилин знову передайте малюнок, над яким ви працювали, по колу і домальовуйте інший.

Після чергової передачі у вас опиниться той малюнок, над яким ви починали працювати. Уважно роздивіться його і спробуйте визначити сенс усіх малюнків, які домальовали ваші однокласники. Сформулюйте пояснення до колективного малюнка й повідомте його класові.

Під час повідомлення всі інші групи можуть долучатися до пояснень.

Після завершення презентації всіх чотирьох колективних малюнків порадьтеся, чи збагатилося внаслідок такої роботи ваше розуміння тих цінностей, над якими працювали. Що нового ви дізналися? Чи сподобалось вам виконувати колективні малюнки?

Чи зміг кожен із вас особисто взяти участь у цій роботі?

Завдання 3

Напишіть невеличкий твір (з 8–10 речень) на одну з тем, використовуючи наведені поняття й терміни. Оцініть свою роботу за такими критеріями:

1. Я правильно застосовував поняття теми: від 0 до 3 балів.
  2. Я наводив приклади, які розкривають сенс понять: від 0 до 3 балів.
  3. Я дав відповідь на запитання, якому присвячено твір: від 0 до 3 балів.
  4. Я виклав матеріал у логічній послідовності: від 0 до 3 балів.
- Підрахуйте, на скільки балів ви оцінюєте свої знання з теми. Тепер обміняйтеся зошитами зі своїм сусідом або сусідкою по парті й попросіть їх оцінити вашу роботу за тими самими критеріями. Чи збіглися ваші оцінки? Як ви гадаєте, чому? Чи вмiсте ви об'єктивно оцінювати себе та інших? Чого ще вам варто навчитися для вдосконалення таких умінь?

Тема 1. У чому полягає духовна краса людини?

Слова: *зовнішня та внутрішня краса, внутрішній світ людини, духовність, риси духовної людини, моральні вчинки, самовдосконалення.*

Тема 2. Яку роль відіграють моральні цінності в житті людини?

Слова: *життя людини, потреби людини, прагнення людини стати кращою, добро, краса (врода), честь, відповідальність за свої вчинки, моральні обов'язки.*

Тема 3. Що таке справедливість?

Слова: *справедлива людина, справедливий учинок, правда, справедлива оцінка, добродійність, несправедливість, протистояння несправедливості.*

Тема 4. Навіщо людині ідеал?

Слова: *моральний ідеал, моральна особистість, прагнення до ідеалу, зразок для наслідування, самовдосконалення.*

**Бережімо світ –
довкола і в собі**

Урок 10. ЯКИМИ Є МОРАЛЬНІ ПРАВИЛА ВІДНОСИН МІЖ ЛЮДИНОЮ І ПРИРОДОЮ

1. Чи є людина частиною природи. 2. Як культурна людина повинна ставитися до природи. 3. Що означає берегти природу.

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати про взаємозв'язок між людиною і природою;
- пояснювати, чому людина є частиною природи;
- наводити приклади ставлення людини до довкілля й оцінювати їх з позиції моралі;
- обґрунтовувати необхідність ставлення до природи України як національного багатства народу.

Поняття, які треба вміти застосовувати: природа, довкілля, навколишнє середовище, екологічне лихо.

Завдання 1

Що зображено на картині? Які почуття вона у вас викликає? Чи подобається вона вам? Чому? Чому художники часто звертаються до зображення картин природи?

Микола Пимоненко. *Перед грозою*. 1906 р.

1. Чи є людина частиною природи

Завдання 2

Чи доводилося вам чути вислів «людина – володар природи»? Як ви гадаєте, що це означає? За допомогою уявного мікрофону обґрунтуйте або спростуйте його.

Природу не можна розуміти тільки як світ тварин і рослин. Природа – це все, що оточує нас від народження. Кожна частинка природи є важливою. Людина і природа перебувають у постійних і складних взаєминах. Природа дає можливість людині жити, задовольняючи її фізичні потреби, збагачує її духовний світ своєю красою та активізує її розум, демонструючи зразки найкращого, найдосконалішого у світі. Коли ж людина починає шкодити природі, вона шкодить і собі, адже людина – також складова природи, її частина, надзвичайно залежна від решти складових. Її відмінність від інших живих істот полягає в тому, що вона має розум, а відтак може мислити, творити, спілкуватися з іншими людьми.

На жаль, сьогодні є підстави говорити, що свій розум людина здебільшого спрямовує на задоволення власних потреб, знищуючи майже повністю те *навколишнє середовище*, в якому живе і від якого цілком залежить. Кажуть, що сьогодні ми живемо на планеті, що належить нашим правнукам: адже наслідки того, як ми зараз ставимося до природи, будуть відчутні у далекому майбутньому. І виправити навіть одну серйозну помилку, якщо вона буде зроблена, часто неможливо.

А те, що багато помилок людством уже скоєно, сьогодні зрозуміло якщо не всім, то багатьом мешканцям Землі.

Жива природа – тварини, люди, мікроорганізми, рослини. Вони живляться, ростуть, дають потомство (розмножуються) і вмирають.

Навколишнє середовище, довкілля – оточення, в якому живе людина, рослина або тварина.

Нежива природа – це повітря, вода, гори, Земля, Сонце, зірки, Місяць. До неживої природи відносять предмети, виготовлені людиною.

Природа – усе, що оточує людину і є об'єктом людської діяльності й пізнання.

Завдання 3

Чи відомі вам приклади недбалого ставлення людей до природи? У чому вони полягають? Де ви їх бачили?

Історик Лев Гумільов зауважував, що збіднення, руйнування природи внаслідок діяльності людини слід розглядати як «злочин щодо нащадків, яким доведеться перебувати на збіднілій планеті».

Найсумнішим висновком, нещодавно зробленим вченими, є те, що Земля як планета, як **довкілля** не вічна. Вона не встигає загоювати рани, завдані людською діяльністю, особливо внаслідок розвитку техніки і виробництва. Отже, для того щоб Земля не загинула, слід кардинально змінити ставлення людини до природи.

Завдання 4

Розгляньте схему і розтлумачте її. Наведіть відповідні приклади такого ставлення людей до довкілля. Повідомте свої думки класу.

Чому це сталося?

Причини

Недалекоглядність
Вигода
Перенаселення
Байдужість до всього,
крім власних інтересів

Наслідки

Засмічення поверхні Землі
Окислення ґрунту
Перенасичення добривами
Озонові дірки в атмосфері
планети

Завдання 5

Прочитайте вірш Анатолія Костецького і поясніть, про що йдеться у вірші. Чого не хоче автор? Чому? Чи погоджуєтесь ви з ним в оцінці таких вчинків? Чому? Повідомте результати своєї роботи класу.

НЕ ХОЧУ!

Метелика
ловити
я не хочу;
він –
квітка неба,
хай живе собі!
Хай крильцями
барвистими
тріпоче,
щоб радісно було
мені й тобі.
І квітку лісову
не стану рвати,
її додому
я не понесу,

бо вдома їй
джмеля не погойдати
і не полити
ранками росу!
І ні стеблинку,
гілку чи травинку
я не ображу:
це –
страшений гріх!
Бо в кожній
з них
живе тремка живинка,
що світиться
довірою
до всіх...

2. Як культурна людина повинна ставитися до природи

Завдання 6

Згідно з прогнозами, населення Землі може подвоїтися протягом наступних 50 років. Майже 12 мільярдів мешканців, а не

6 мільярдів, як сьогодні, повинні навчитися жити й виживати на земній кулі, довжина екватора якої становить лише 40 000 км. Можна сказати інакше: «Людство мусить стати...»

За допомогою уявного мікрофона доповніть це речення і визначте всі разом, яким мусить стати людство.

Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері писав: «Усі ми пасажери одного корабля, що називається Земля». Тому священний обов'язок усіх нас полягає у постійній турботі про благо нашого спільного дому, про його майбутнє. Обережно, чутливо, з любов'ю ставитися слід не лише до людини, а й до природи. Ставлення до природи є ознакою моральності й мірилом рівня культури людини.

Культурна, вихована людина завжди відчуває постійний зв'язок із природою, ставиться до неї з позицій **екології**. Але коли цей зв'язок втрачено, наслідки можуть бути вкрай негативними. Дехто вважає: «Може, нічого й не трапиться, якщо я зламаю лише одну гілочку, зірву одну квітку, роздушу метелика, нап'юся березового соку». Такі «любители природи» здебільшого лише вряди-годи бувають у лісі, на березі ріки, і надто вихованими їх не назвеш. Напевно, й вам доводилося споглядати жадливі сміттєзвалища, випалені галявини, поламані дерева і кущі, залишені ними після «чудово проведеного **на природі** часу».

Бувати на природі – відвідувати місцевість за межами великих міст, поселень, де багато зелені, повітря і т. ін. **Екологічне лихо** – подія, що виникає зазвичай унаслідок нерозсудливої діяльності людей щодо природи і завдає їй шкоди, створює несприятливі, важкі умови для існування природи.

Екологія – зв'язок між людиною, твариною, рослиною і довкіллям; розділ біології, де вивчаються зв'язки між організмами і навколишнім середовищем.

Пам'ятайте, природа завжди потребує вашої допомоги. Допомагаючи природі, ви насправді просто повертаєте борги, відшкодовуючи те, що взяли ви або ваші попередники: насаджуйте дерева, вичищайте джерельця, підгодовуйте птахів тощо. А відпочиваючи на природі, просто не забувайте прибирати за собою, так само як ви прибираєте у себе в кімнаті чи на подвір'ї.

Внаслідок людської діяльності щороку з планети зникають десятки видів рослин та тварин, мікроорганізмів, надра бідніють на корисні копалини. Дуже тяжких втрат природі завдають війни, які не лише є аморальними за своєю природою, а й стають справжнім екологічним лихом.

Завдання 7

Сформулюйте декілька норм, які б мав ухвалити уряд нашої країни щодо охорони природи. Ознайомте клас з результатами своєї роботи. Складіть загальний список таких норм. Якщо ви визнаєте його вдалим, то надішліть свій проект як пропозицію до місцевих газет.

3. Що означає берегти природу

Сьогодні зрозуміло, що природа не зможе існувати, якщо ми всі разом, усі мешканці Землі не докладемо зусиль, щоб її *охороняти* і зберігати. Але від чого ми маємо її охороняти і як саме зберігати? Знайдімо разом відповіді на ці запитання.

Охорона природи, навколишнього середовища – збереження світу, що нас оточує, аби він залишився безпечним для життя.

Викиди шкідливих речовин змінюють навколишнє середовище. Є багато різних видів *забруднення довкілля*. Ті з вас, хто проїздив повз великі промислові центри чи живе у таких містах, напевне звертали увагу на димарі заводів і фабрик, з яких тягнуться темні дими або руді «лисячі хвости» спалюваних газів. Можливо, й ви потерпали від запахів, що тягнуться від «промислових гігантів», коли вітер від них віє в бік житлових кварталів. Таке стається, коли шкідливі речовини потрапляють у повітря, забруднюючи його. Дощ, який падає з хмар, утворених із такого забрудненого повітря, містить у собі багато шкідливих речовин. Іноді такі дощі називають «кислотними». Вони отруюють землю, воду, рослини, які там знаходяться, й тварин, котрі цими рослинами харчуються.

Якщо людина вдихає забруднене повітря, це може викликати рак легенів, інші тяжкі захворювання. Забруднення повітря спричинюють автомобілі, згорання палива – нафти, вугілля, дерева. Обігриваючи житло, готуючи їжу, заливаючи в бак свого автомобіля бензин, людина часто-густо навіть не замислюється над тим, що, рятуючись від голоду й холоду, відбирає у себе й своїх дітей та онуків можливість жити в нормальних природних умовах.

Іноді фабрики й заводи викидають свої відходи в річки та озера і забруднюють їх. Деякі миючі засоби, які «чудово видаляють найстійкіший бруд», хімікати, що містяться в них, через водоскид і каналізаційні труби можуть потрапити до річок та струмків. Забруднена в одному місці вода через підземні води може потрапити дуже далеко і зашкодити людям, які її використовують.

Ми викидаємо безліч коробок, пакетів, паперу, пластикових стаканчиків, пляшок, одягу, меблів тощо. У середньому кожна сім'я щодня викидає понад 5 кілограмів сміття!

Щоб якнайменше шкодити природі, слід дотримуватися певних правил особистої поведінки:

Більше ходіть пішки або їздіть на велосипеді замість того, щоб їздити машиною. Це корисно для вас і довкілля, адже машини забруднюють повітря.

- Зберігайте тепло й електроенергію, заощаджуйте гарячу воду, зачиняйте двері, утеплюйте вікна, вимикайте зайві електричні лампочки. Тоді електростанції працюватимуть менше і не так забруднюватимуть нашу землю.
- Для боротьби з комахами не використовуйте отрутохімікати, а зробіть свій двір привабливим для птахів. Вони щодня з'їдають сотні комах.
- Не дозволяйте, щоб вода в вашому домі текла даремно, адже десь на планеті її не вистачає людям саме зараз.
- Купуючи щось, подумайте, чи дійсно ця річ необхідна для вас, а чи якісна вона, аби служила довго і вам не довелося купувати нову вже через кілька тижнів.
- Якщо є можливість здати щось зі сміття на переробку – зробіть це. Так ви зменшите кількість сміття на планеті.
- Речі, що вам більше не потрібні, можна віддати людям, які їх потребують.

Завдання 8

Працюючи в групах, оберіть одну з наведених ситуацій і визначте, яким міг би бути ваш спосіб дій.

I. Доповнивши речення, опишіть власну поведінку в наведеній ситуації.

«Коли я думаю про природу, то мені спадає на думку...»

«Найважливішою екологічною проблемою є...»

«Якби мені пощастило розв'язати одну екологічну проблему людства, це було б...»

«Щоб заощадити дома електроенергію, моя родина могла б...»

«Якщо б мій друг викинув на вулиці пляшку від кока-коли, я б...»

«Якщо хтось поводить жорстоко з тваринами...»

«Оберіть одну з цих ситуацій і ознайомте з нею клас».

II. Поверніться до картини, вміщеної на початку параграфа. На основі зображеного поясніть, яку роль відіграє природа в житті людини і людства в цілому? Чому людина є частиною природи? Як моральна людина повинна ставитися до природи?

1. Чи погоджуєтесь ви з висловом авторів підручника «Ставлення до природи є ознакою моральності людини»? Чому? Свою думку обґрунтуйте.

2. Подолайте лабіринт «На шляху до чистого світу». Спочатку визначте усі небезпеки, які можуть на вас чатувати на цьому шляху. Тепер спробуйте знайти на малюнку шлях до «чистого світу».

3. Поверніться до вірша Анатолія Костецького «Не хочу!». Як ви гадаєте, до кого звертається поет? Чи можете ви сказати, що це звернення до вас? Як би ви відповіли на таке звернення іншої людини?

Урок 11. ЯК ПОВ'ЯЗАНІ ДОВКІЛЛЯ І ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

1. Як пов'язані спосіб життя та здоров'я людини.
2. Що означає бути здоровою людиною. 3. Які звички є шкідливими.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати взаємозв'язок між фізичним та духовним здоров'ям людини;
- обґрунтовувати необхідність дотримання правил особистої гігієни та занять фізичною культурою у формуванні здорового способу життя;
- наводити приклади зумовленості здоров'я людини станом довкілля;
- називати шкідливі звички і характеризувати їх з позицій фізичного та морального здоров'я людини.

Поняття, які треба вміти застосовувати: здоров'я, нездоров'я, здоровий спосіб життя, шкідливі звички.

Завдання 1

Чи подобається вам це зображення? Чим саме?

Чому автор обрав для зображення саме цю людину?

Мирон. Дискобол.
Римська копія. Близько 450 р. до н.е.

1. Як пов'язані спосіб життя та здоров'я людини

Завдання 2

Що, по-вашому, означає слово «здоров'я»? Які думки, почуття воно викликає? А слово «хвороба»?

За допомогою «мозкового штурму» сформулюйте якомога більше таких думок, запишіть їх на дошці і поміркуйте над ними. Які почуття вони у вас викликають?

Найціннішим для кожної людини є її здоров'я. Коли ви здорові, легко впоратися з будь-якою справою. Чи завжди ми думаємо про те, як впливає на здоров'я наш спосіб життя? Сьогодні багатьом людям шкодить бездумне споживання благ сучасної цивілізації, звичка до комфорту. Дійсно, завдяки техніці людині не треба долати пішки великі відстані, здобувати паливо для вогнища (принаймні у великих містах). Машини нарізують хліб і овочі, збивають вершки, замішують тісто, натирають підлоги й роблять ще багато корисних справ. І на виробництві найважчі роботи виконують машини.

Усе це, звичайно, полегшує наше існування. Однак тут і криється небезпека. В оточенні «чудес цивілізації» людина розслабляється, менше рухається, її серце й м'язи, не отримуючи необхідного навантаження, стають слабкими, млявими. Звідси нездужання, швидка стомлюваність, хвороби й нарешті – апатія, небажання працювати, нездатність жити повноцінним творчим життям. Така людина втрачає одну з головних радостей – радість здоров'я, почуття фізичної бадьорості, енергії.

Духовний стан людини багато в чому залежить від фізичного. Напевно, ви чули вислів «У здоровому тілі – здоровий дух»? Адже часто буває, що людина нерозумною поведінкою підриває своє здоров'я, перетворюючись на немічного інваліда, і навпаки, сильний духом може зміцнити себе фізично, заповнити те, що недодала йому природа.

Існує закономірність: що більше розвинена людина духовно й розумово, то уважніша вона до свого фізичного вдосконалювання, тим ясніше розуміє, що здоров'я – це цінність, яку треба берегти. Водночас здоров'я й відмінна фізична форма – одна з головних умов продуктивної творчої діяльності й її тривалості. Прикладів тому безліч. Великий давньогрецький математик і винахідник Архімед придумав запальні дзеркала в 75-літньому віці. Давньогрецький філософ Теофраст відзначався жвавистю розуму, маючи за плечима 100 років. Драматург Софокл прожив 90 років. П'єсу «Едип у Колоні» він написав у 89 років (а життя в ті давні часи було аж ніяк не таким комфортним, як тепер).

Напевно, можливість дожити до 100 років не дуже хвилює в дитинстві і юності. Але одне зрозуміло людям будь-якого віку: ми живемо в епоху, коли турбота про здоров'я стала ознакою культурної людини.

Завдання 3

Славнозвісний німецький фізіолог 18 століття Альбрехт Галлер уважав, що межа можливого існування людини не менш ніж 200 років. Тієї ж думки дотримувався інший німецький лікар – Кристоф Гуфеланд. Відомий російський учений Ілля Мечников твердив, що людина повинна жити понад 150 років. Складіть перелік тих чинників у способі життя людини, вплив яких міг би забезпечити збільшення терміну її життя.

2. Що означає бути здоровою людиною

Завдання 4

За допомогою уявного мікрофона поясніть, що мав на увазі один із давніх філософів, кажучи: «Ані багатство, ані слава ще не роблять людину щасливою. Здоровий жебрак щасливіший за хворого короля!».

Здоров'я – одна з передумов (і результат) повнокровного, творчого, щасливого життя.

Питання про те, що вважати показником здоров'я, обговорюється з різних точок зору. До характеристики здоров'я, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ), входить відчуття людиною повного фізичного, психічного й суспільного благополуччя, а не тільки відсутність хвороби.

Показники міцного здоров'я – висока працездатність, творча активність, гарний настрій, радісне світосприйняття, гармонійний розвиток фізичних і духовних сил і якостей людини, інтересів і потреб. Отже, якщо ви веселі, їсте з апетитом, міцно спите, значить ви здорові. Добре здоров'я – це коли у вас нічого не болить, на уроках ви уважні, старанні, активні. Ви здорові, коли ви нормально зростаєте, добре себе почуваєте.

Завдання 5

Що означає, на думку ВОЗ, бути здоровою людиною? У чому різниця між хворобою і нездоров'ям? Чи завжди ви почуваетесь здоровими? Що ви зазвичай робите, коли відчуваєте нездоров'я? Що ще бажано робити у такому випадку?

Завдання 6

Нижче названі умови, дотримання яких допомагає людині зберегти здоров'я. Визначте, чи всі їх ви вважаєте обов'язковими, щоб бути здоровим. Чому? Які з них, на вашу думку, є найважливішими?

Щоб бути здоровим треба:

- додержуватися розпорядку дня;
- дивитися телепередачі про здоров'я;

- не переїдати;
- займатися фізичною працею,
- мати особисті засоби гігієни;
- не виходити на вулицю;
- виконувати правила особистої гігієни;
- не запрошувати нікого в гості;
- стежити за чистотою власного одягу і взуття;
- займатися спортом;
- рано лягати спати.

Завдання 7

Прочитайте статтю нашого всесвітньо відомого співвітчизника, хірурга Миколи Амосова. Випишіть перелік правил, які він вважає достатніми, щоб зберігати здоров'я. Поміркуйте, чи всіх правил ви дотримуетесь. Чому? Що вам у цьому заважає?

У більшості хвороб винні не природа, не суспільство, а сама людина. Найчастіше вона хворіє від ліні й жадібності, але іноді й від нерозумності. Не сподівайтесь на медицину. Вона непогано лікує багато хвороб, але не може зробити людину здоровою. Поки вона навіть не може навчити людину, як стати здоровою...

Щоб стати здоровим, потрібні власні зусилля, постійні й значні. Замінити їх не можна нічим. Людина, на щастя, настільки досконала, що повернути здоров'я можна майже завжди. Тільки необхідні зусилля зростають у міру старіння й поглиблення хвороб. Обсяг будь-яких зусиль визначається стимулами, стимули – значущістю мети, часом і ймовірністю її досягнення. А ще характером! На жаль, здоров'я як важлива мета встає перед людиною, коли смерть стає близькою реальністю. Однак слабку людину навіть страх смерті не може надовго налякати. Для здоров'я однаково необхідні чотири умови: фізичні навантаження, здорове харчування, загартовування, час і вміння відпочивати. І ще п'яте – щасливе життя! На жаль, без перших умов воно здоров'я не забезпечує.

3. Які звички є шкідливими

Завдання 8

Проведіть «мозковий штурм» і визначте, які звички вважаємо шкідливими. Проаналізуйте ваші пропозиції і зробіть висновок, які саме звички називаємо шкідливими.

Шкідливі звички дістали таку назву тому, що вони небезпечні для здоров'я. Наприклад, деякі діти мають погану звичку смоктати і гризти різні дрібні предмети, пальці й нігті. Тим часом на них можуть перебувати збудники багатьох хвороб. Найбільше їх на немитих руках.

Негарно човгати ногами. Шкідливою є також звичка горбитися. Адже при цьому викривлюється хребет, а це погіршує роботу ор-

ганів кровообігу, дихання, травлення. До речі, у давнину вважали, що коріння всіх хвороб криється у неправильній поставі.

Та найбільше шкодять здоров'ю людей паління, вживання алкогольних напоїв та наркотиків. Від паління страждають дихальна та серцево-судинна системи: людина починає важко дихати, кашляти, їй стає важко ходити. Отрути, що містяться в тютюні, руйнують клітини мозку, кровеносні судини, легені. Паління веде до захворювання на тяжкі хвороби.

Пияцтво, алкоголізм – найпоширеніші вороги здоров'я. Від алкоголю гине не тільки тіло, але й, що не менш страшно, душа, занепадає особистість. Усе цінне, що є в людині: її інтереси, вміння, талант, доброта, прагнення до краси, пияк втрачає. У погоні за склянкою отруйного зілля людина часто-густо скоює правопорушення й навіть злочин.

Завдання 9

Прочитавши текст, визначте, як алкоголь вплинув на долю Джека Лондона. У чому полягає небезпека алкоголю?

Американський письменник початку 20 ст. Джек Лондон, уславлюючи мужність людини, сам виявився безсилим перед ворогом, ім'я якому алкоголізм. З раннього дитинства Джек був практично кинутий напризволяще. Він надовго тікав з дому, мандрував, крав устриць із чужих кошиків... Поступово під впливом приятелів привчився до чарки. Намагався «не відстати від дорослих» – пив нарівні зі старшими. Деякі навіть пророкували, що він не протягне й року – помре від алкоголізму.

Проте Джек переборов себе. На довгі роки покинув він погану звичку. І допомогло йому в цьому прагнення до творчості. Він став писати оповідання, вірші. Не відразу його стали друкувати, але він не втрачав віри в себе.

Згодом Джек Лондон набув величезної популярності як письменник. Він багато подорожував, брав участь у громадській діяльності, займався самоосвітою.

Але останні роки його життя не були плідними. Письменник почувався зневіреним, фізично виснаженим, тяжко хворів. Відродилася схильність до алкоголю... У сорок років ця розумна, талановита, гарна людина пішла з життя.

Трагічна доля Джека Лондона підтверджує його слова про те, що алкоголь стягує з людства страшну данину, пожираючи молодість, підриваючи сили, придушуючи енергію, знищуючи кращих представників роду людського.

Але в тіла й душі є ще підступніший ворог. Ім'я йому – наркоманія. Це – непереборна хвороблива пристрасть до вживання одурманюючих речовин – наркотиків. Наркоман не належить сам собі, всі його помисли спрямовані на те, щоб здобути дурман і вжити його якомога швидше. У нього не залишається жодних інших інтересів. Якщо немає наркотиків, він страждає від «ломок» – шаленого болю в усьому тілі, що не дає нормально жити. Тому наркоман іде на все, на будь-який злочин, аби лише здобути наркотик. Наркоманія – це хвороба, що знищує людську особистість.

Підступність цієї хвороби полягає в тому, що про справжній жах її дізнаються, тільки вже занедужавши, перетворившись на наркомана. А до того здається, що нічого страшного не відбудеться, якщо «спробувати тільки разочок» таблетку, сигарету з «травкою» тощо. Звикання відбувається дуже швидко.

Наркомани не живуть довго. Як правило, вони помирають незабаром після настання хвороби. Старих наркоманів не буває.

Тому треба запам'ятати головне правило профілактики наркоманії: не пробувати жодного разу жоден з наркотиків і навіть не доторкатися до них.

Багато дій, пов'язаних з наркотиками, є злочинами й караються законом. Це, зокрема, поширення наркотиків (включаючи «частування»), їхнє зберігання, вирощування сировини тощо.

Психологи пропонують декілька важливих правил стосовно того, як сказати «ні» тим, хто пропонує тобі сигарети, алкоголь.

Якщо ви потрапили в таку ситуацію, можна:

1. Придумати причину і відмовитися. (Я займаюся спортом, у мене повинні бути сильні легені).
2. Змінити тему розмови. (Розказати про нові гри, книгу, фільм).
3. Навести факти шкідливого впливу того, що пропонують.
4. Відмовитися, нічого не пояснюючи.
5. Найкоротший спосіб – одразу сказати «ні». Але сказати це впевнено.

I. Працюючи в малих групах, підготуйте короткі виступи (на 0,5–1 хв) на теми:

1. Чому весь світ пропагує здоровий спосіб життя?
2. Які основні шляхи зміцнення здоров'я?
3. Чому палити шкідливо?
4. До чого призводить вживання алкоголю?
5. Чому наркотики називають «білою смертю»? Продумайте, як зробити свої виступи якомога переконливішими та представте їх класу.

II. Поясніть, як пов'язані в людині тіло й дух, фізичний стан і духовний світ (мислення, свідомість, воля, почуття, прагнення).

1. Розкажіть, як пов'язані здоров'я людини і стан довкілля, здоров'я людини і спосіб її життя.

2. Оберіть одне з висловлювань та прокоментуйте, чи погоджуєтесь ви з ним:

«Довголіття, здоров'я, щастя – справа рук людини» (Август Кірхенштейн).

«Істинно могутній той, хто перемагає самого себе» (Східна мудрість).

«Наші бажання – як малі діти, завжди неспокійні й завжди просять у матері то того, то іншого й ніколи не задоволені нічим. Що більше їм потурають, то більше вони надокучають» (Лев Толстой).

3. Інколи можна почути такі твердження: «Навіщо піклуватися про здоров'я? Однаково всі коли-небудь помремо» або «Про своє здоров'я піклуються тільки ледарі. Людині, зайнятій роботою й родиною, бракує часу, щоб займатися цією марнотою. Думай про душу, а не про тіло». Оберіть одне з висловлювань і спростуйте його письмово.

4. Прочитайте уривок з роману Марка Твена «Пригоди Тома Соєра».

Після ситного обіду, який складався з яєчні та риби, Том сказав, що хотів би навчитися курити. Джо підхопив цю думку: мовляв, і він охоче спробував би. Отож Гек змайстрував ще дві люльки й набив їх тютюном.

Хлопці розляглися на траві, спираючись на лікті, й почали обережно, невпевнено попахувати люльками. Дим мав неприємний смак і ставав кілком у горлі, але Том сказав:

– Ха, та це ж так просто! Якби я знав, то вже б давно навчився.

...Хлопці пахкали люльками та ділилися враженнями. Незабаром їхня розмова стала трохи млявою і не дуже доладною. Співрозмовники дедалі надовше змовкали й навдивовижу часто випльовували слину. За їхніми щокми немовби пробілися джерела, і хлопці ледве встигали відпомповувати справжню повінь під язиком; проте, незважаючи на всі їхні зусилля, чимало переливалося через край, і до горла їм раз у раз підступала нудота. Обидва поблідли й мали жалюгідний вигляд. У Джо з ослаблених пальців випала люлька, а потім і в Тома. Джерела били дедалі дужче, помпи працювали на повну потужність. Джо кволим голосом промовив:

– Я загубив свого ножика. Мабуть, піду пошукаю. Том, затинаючись, пробелькотів неслухняними губами:

– Я тобі поможу. Ти йди отуди, а я пошукаю коло струмка... Ні-ні, Геку, ти з нами не ходи, ми самі знайдемо.

Отож Гек знову сів у затінку й з годину чекав товаришів. Потім йому стало нудно, і він подався їх шукати. Вони були в лісі, далеко один від одного, обидва дуже бліді, і міцно спали...

Які відчуття викликала у Тома і Джо перша спроба куріння? Як ви гадаєте, що мав на меті письменник, докладно описуючи цей епізод з життя своїх героїв?

Урок 12. ЩО ТАКЕ МИСТЕЦТВО КЕРУВАТИ СОБОЮ

1. Що означає пізнати себе. 2. Чому потрібно керувати своїми почуттями та вчинками. 3. Як навчитися керувати собою.

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати про сильні та слабкі сторони свого характеру і вдачі;
- обґрунтовувати необхідність подолання негативних рис характеру;
- оцінювати свої вчинки та вчинки однокласників з точки зору їхньої моральної зрілості та наводити приклади протидії недобрим та нерозумним вчинкам;
- висловлювати власне розуміння мистецтва керувати собою.

Поняття, які треба вміти застосовувати: самопізнання, самовдосконалення.

Завдання 1

Чи подобається вам зображення? Чому? Що ви можете сказати про цю людину?

Володимир Боровиковський.
Портрет Марії Іванівни Лопухіної. 1797 р.

1. Що означає пізнати себе

Завдання 2

Давньогрецький мудрець Сократ закликав: «Пізнай самого себе». Як ви гадаєте, чому він наголошував на цьому? Що означає пізнати самого себе?

Для того щоб стати моральною і вихованою людиною, необхідно добре знати самих себе: і те добре, що є в нас, і наші недоліки. Крім того, треба знати або хоча б уявляти, якими ви хотіли б або вважали за необхідне стати, до чого ви прагнете, що для вас означає, наприклад, поняття «моральна людина». Тільки в такому випадку, порівнявши себе з вашим ідеалом, ви зможете побачити, що вам слід вдосконалювати в собі, й визначити, як це слід робити.

Шлях до самопізнання в кожного свій, але розпочинати його слід з аналізу своїх вчинків і поведінки й оцінки їх або спостереження за собою.

Чи буває так, що ви з люб'язною посмішкою допомагаєте на вулиці вчительці, яку зустріли випадково, нести сумку з покупками, а через декілька хвилин розштовхуєте літніх людей, щоб увійти швидше до тролейбуса? Якщо ви чините саме так, то у вас багато показного; ви прикидаєтеся вихованим тільки тоді, коли вам це вигідно або на очах знайомих.

Справжні ввічливість, моральність – це не святкове вбрання, а повсякденний одяг, який завжди повинен бути охайним і гарним. Не можна на людях бути шляхетним лицарем, а вдома – розбишакою, який кричить, бешкетує, грюкає дверима; або в школі – піратом, що атакує дівчаток та учнів молодших класів, а вдома – взірцем поведінки.

А як щодо вашого почуття відповідальності й обов'язковості, чи вмієте ви берегти чужі таємниці? Чи навчилися ви гамувати заздрість до успіхів своїх однокласників? Чи вмієте виявити тактовність і делікатність у різних життєвих ситуаціях?

Людина може самовдосконалитися лише тоді, коли, спостерігаючи за собою, намагається сформуванати *самооцінку*.

Самооцінка – формування певного ставлення до своїх позитивних рис (переваг) та недоліків.

Коли людина, усвідомлюючи свої позитивні риси, об'єктивно і рішуче, критично ставиться до своїх недоліків, на цій основі формує реальні життєві плани щодо культурного, морального, фізичного, інтелектуального – така позиція є найсприятливішою для самовдосконалення. Що раніше замислиться людина над тим, якою вона хоче або повинна бути, то більше у неї буде можливостей і часу для того, щоб наблизитися до свого ідеалу. І чим раніше во-

на стане на шлях самовдосконалення, тим більше їй вдасться по ньому пройти.

Завдання 3

Оберіть одне з наведених висловлювань і поясніть, як ви його розумієте. Сформулюйте, яке моральне правило впливає зі змісту висловлювання.

1. Скільки чеснот у людини, стільки і вад. Ніхто не народжується без вад. Але порочним стає той, хто їх терпить (З давньоіндійського епосу).
2. Особистість людини – це сад, а наша воля – його садівник (Англійський поет 17 ст. Вільям Шекспір).
3. Сократ напередодні страти попросив якогось музиканта навчити його грати на лірі одну пісню. «Для чого, – запитав той, – якщо ти однаково помреш?!» – «Щоб знати її перед смертю», – відповів Сократ.
4. Життя довге, якщо воно повне... Вимірймо його вчинками, а не часом (Давньоримський філософ Сенека).

2. Чому потрібно керувати своїми почуттями та вчинками

Чи варто прагнути самовдосконалення, займатися вихованням самого себе? Адже напевно це складно? Так, варто. Відкрийте біографію будь-якої видатної людини і ви побачите, що кожна з них стала тим, ким стала, значною мірою завдяки самовихованню. Ось, наприклад, орієнтири-правила, які намітив для себе з метою самовиховання наш земляк – славетний педагог Костянтин Ушинський.

1. Спокій цілковитий, у крайньому разі – зовнішній.
2. Прямота у словах і вчинках.
3. Виваженість вчинків.
4. Рішучість.
5. Не говорити про себе без потреби жодного слова.
6. Не марнувати час: робити те, що треба, а не те, що хочеться.
7. Щовечора чесно звітувати перед собою.
8. Ніколи не хизуватися тим, що було, ні тим, що є, ні тим, що буде. Нікому не показувати цього.

Завдання 4

Ще раз уважно прочитайте програму самовдосконалення Костянтина Ушинського. Чи погоджуєтеся ви з пунктами цієї програми? Чи хотіли б ви виховати в собі такі звички? Які саме? Чому? Які б пункти ви додали для себе?

Вміти творити саму себе – одна із найнезбагненніших здібностей людини. Проте важливо зайнятись цим вчасно, у дитинстві та юності – коли попереду ще все життя. І тоді життєвий шлях буде таким, який ви оберете для себе, яким ви зробите його самі. Най-

головніше – це бажання досягти своєї мети і систематична робота щодо її здійснення.

Наприклад, аби привчитися контролювати себе і відпрацювати гарні манери, пропонуємо застосувати такий метод. Мабуть, у кожного є знайомі, яких ми поважаємо й цінуємо, думаємо про них, намагаємося частіше спілкуватися з ними. А тепер уявімо, що хтось із них десь неподалік і увесь час спостерігає за вами.

Під поглядом цієї людини вам не спаде на думку, наприклад, після повернення зі школи кинути будь-куди куртку, а не повісити в шафу; ходити в брудних чоботях по чистій підлозі, бо ліньки відразу роззутися і вдягти капці; облизувати пальці і тарілку; грюкнути дверима своєї кімнати чи грубо буркнути мамі у відповідь на якесь її зауваження тощо. Ви контролюватимете себе скрізь, і через якийсь час хліб у брудних руках уже здаватиметься вам несмачним, а невихованість друзів обурюватиме; безлад у вашій кімнаті – дратуватиме; порушення кимсь із знайомих норм поведінки дасть вам право зробити дружнє зауваження тощо.

Мине ще трохи часу і ви констатуватимете, що гарні манери вже стали вашою звичкою і внутрішньою потребою.

Деякі люди скаржаться на відсутність у них наполегливості. Через це багато їхніх хороших намірів не здійснюється, адже завжди знаходяться несприятливі обставини, які заважають їм почати задумане. Щоб позбавитися цієї вади, слід насамперед перестати виправдовувати свою нерішучість або свої лінощі несприятливими умовами. Треба або ліквідувати всі перешкоди, або не зважати на них. Щось запланувавши, необхідно точно визначити, якими шляхами і в який термін має бути досягнута мета. Якщо справа досить складна, діяти поетапно, точно встановивши, що і коли потрібно робити, систематично контролюючи виконання кожного етапу.

Завдання 5

У всіх народів завжди вважалося, що головне багатство розумної й щасливої людини – час, яким вона вміє розпоряджатися. Ознайомтеся з думками видатних людей з цього приводу. Оберіть одне з висловлювань, що сподобалося вам найбільше, та поясніть його.

1. Одне сьогодні коштує двох завтра (Один з «батьків-засновників» США Бенджамін Франклін).

2. Слово «завтра» придумано для людей нерішучих і для дітей (Російський письменник другої половини 19 – початку 20 ст. Іван Тургенев).

3. Відстрочка – це крадійка часу (Швейцарський філософ і психолог 20 ст. Карл-Густав Юнг).

4. Якщо хочеш мати мало часу, нічого не роби (Російський письменник другої половини 19 – початку 20 ст. Антон Чехов).

Завдання 6

Оцініть себе з погляду цілеспрямованості та наполегливості. Для цього якомога відвертіше дайте відповіді на запитання й оцініть себе:

- а) Чи намагаєтеся ви відкладати свої справи на завтра?
ніколи (1 бал); іноді (3 бали); часто (5 балів); завжди (7 балів).
- б) Якщо можна нічого не робити, чи прагнете ви цього?
ніколи (1 бал); іноді (3 бали); часто (5 балів); завжди (7 балів).
- в) Чи намагаєтеся ви придумати другорядну справу, аби тільки не робити основну?
ніколи (1 бал); іноді (3 бали); часто (5 балів); завжди (7 балів).
- г) Скільки часу в середньому ви проводите біля телевізора?
до 1 години (1 бал); від 1 до 2,5 години (3 бали); від 2,5 до 4-х годин (5 балів); понад 4 години (7 балів).
- д) Чи є ваш кращий друг (подруга) хронофагом (людиною, що краде чужий час)?
ні (1 бал); певною мірою (3 бали); швидше так (5 балів); так (7 балів).

Підрахуйте бали.

Якщо ви набрали до 15 балів, вам є чим пишатися. Ви цілеспрямована, діяльна людина, а отже, вас очікує цікаве життя.

Якщо сума становить від 16 до 25 балів, вам є над чим працювати. Потрібні термінові заходи для того, щоб дати лад вашому життю. Постарайтеся витратити ваш час на справу, інакше в майбутньому ви матимете проблеми з навчанням, а потім із професією, роботою, зарплатою.

Якщо сума перевищила 25 балів, радимо серйозно замислитися над своїм майбутнім. Ви, найімовірніше, уже зараз маєте великі складності з навчанням, непрості стосунки з батьками й школою. І якщо ви не зміните ставлення до часу, до справи, то головні проблеми у вас попереду.

Отже, будь-яка людська вада може бути усунена або принаймні приглушена, а будь-яка позитивна людська властивість – розвинена. Для того щоб стати кращим, треба просто знати себе і прагнути самовдосконалення. Важливо також пам'ятати: щоб досягти великого, треба починати з малого.

3. Як навчитися керувати собою

Більшості з нас, на жаль, добре відомі такі почуття, як заздрість, злість, мстивість, ненависть та їм подібні. Проте відомо, що від проявів цих негативних почуттів страждають не тільки ті, проти кого вони спрямовані, а насамперед ми самі.

Завдання 7

Доповніть діалог. Розіграйте його в ролях.

Василько. Петрику, приятелю, ходімо поганяємо м'яча!

Петрик. І не ліньки тобі, Василю, бігати в таку спеку, в пилюці! Краще з'їсти морозива – ото справді задоволення.

Василько. Ну й ледачий же ти, Петре! Хіба так чинить справжній друг...

Що вам вдалося зрозуміти відносно цієї ситуації? Чим вона, на вашу думку, завершиться?

Негативні почуття зазвичай є шкідливими не лише тому, що виглядають комічно або сприймаються і оцінюються негативно іншими людьми, підриваючи тим самим наш авторитет, але й через їхній шкідливий вплив на наше здоров'я. Тому людина, яка бажає правильно поводитися з людьми і піклується про своє здоров'я, мусить навчитися тримати себе в руках.

Завдання 8

Дайте письмові відповіді на поставлені запитання (на кожне запитання передбачено три варіанти відповідей).

1. Які слова можуть роздратувати вас до такої міри, що ви почнете сперечатися?
2. Які дії іншої людини можуть розсердити вас до такої міри, що ви почнете сперечатися?
3. Як ви поведетеся, коли дуже сердиті?
4. Які ваші слова можуть розсердити співрозмовника і стати причиною суперечки?
5. Які ваші вчинки можуть розсердити співрозмовника і стати причиною суперечки?
6. Що ви відчуваєте, коли людина, з якою сперечаєтесь, дуже розлютилася?
7. Поміркуйте, наскільки часто у вашому житті трапляються ситуації, подібні до описаних. Як ви на них реагуєте? Що вам слід змінити у собі, щоб не допускати таких випадків?

Проте все це не означає, що потрібно стримувати всі свої почуття. Адже якщо постійно гамувати усі свої внутрішні пориви і переживати всі бурі тільки в собі, без жодного зовнішнього прояву, це також може негативно вплинути на здоров'я. Крім того, прояви позитивних почуттів: радості, вдячності, співчуття, любові, справляють хороше враження на інших людей. Тому слід тамувати свої негативні емоції, а позитивним давати вихід.

У моменти, коли ми дуже знервовані, варто згадувати, що надмірне нервування шкодить нашому здоров'ю, що наша роздратованість може виглядати комічно, що надмірне хвилювання не може щось змінити на краще, що, врешті-решт, зберігаючи спокій, легше розв'язати будь-яке питання.

I. Прочитайте текст із книжки «Український етикет» та, працюючи в малих групах, складіть не менше 5 правил, як навчитися керувати собою. Використайте не тільки інформацію з тексту, а й ваші знання, здобуті на цьому уроці.

Вихована людина вміє тамувати злість, роздратування, поганих настроїв. Не кожен день приносить нам самі лише радощі та удачі. Ви знаєте, який смішний вигляд має людина, роздратована через дрібницю. Витримка високо цінується людьми. Коли ви оволодієте такими якостями, як сила волі, наполегливість, вони стануть вам у пригоді на все життя.

Наприклад, ви граєте у щось із товаришем. Зразу подумайте, що саме вас цікавить – гра чи перемога над суперником?

Спокійно грайте, бо краще зустрітися із сильним партнером, ніж слабшим за себе. І взагалі, гра – це розвага, перевірка сил, дружнє суперництво, а не поєдинок, у результаті якого переможений вмирає, але не від ран, а від злості. Пам'ятайте, виграли ви чи програли, а гра завершується дружнім рукостисканням партнерів, привітною посмішкою і взаємними словами вдячності: «Дякую за гру!».

Що може навіювати смуток на оточуючих, так це – вигляд нещасної людини поряд. Тому, коли ви відчуваєте себе нещасним, перший ваш обов'язок – зробити так, аби про це ніхто не дізнався.

Знайдіть у собі сили посміхнутися та знехтувати нещастям. Усяке нещастя завжди перебільшене, його завжди можна перемогти. Для цього треба знайти в собі сили думати про завтрашній день, про майбутнє.

II. Поверніться до картини, вміщеної на початку параграфа. Поясніть, чому спостерігати за спокійною, витриманою людиною, спілкуватися з нею завжди набагато приємніше, ніж з тією, яка роздратована і знервована.

1. Напишіть невеличкий твір-роздум на тему «Чому керувати собою – важливе вміння людини».

2. Прочитайте текст, де містяться поради психологів, як подолати негативні настрої та відчуття. Спробуйте застосувати їх на практиці.

Деякі люди стараються спрямовувати свої негативні переживання на певні предмети (наприклад, посуд) або розряджатися в активній фізичній діяльності (рубанні дров, зарядці тощо). Можна скористатися і «поштою»: якщо хтось викликав у нас сильний гнів або злість, то не поспішайте одразу ж освічуватися йому у своїх почуттях, а краще викладіть на папері все, що ви хотіли б сказати, з наміром вручити цього «листа» через деякий час. По-перше, це дає можливість розрядитися, а, крім того, коли надходить термін вручення «листа», ви можете цілком заспокоїтися або відчувати вже щось інше.

3. Розпитайте своїх батьків: як вони долають негативні емоції, коли і як вони вчилися керувати собою. З їхнього дозволу розкажіть про це в класі.

Урок 13. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАЮТЬ ЕМОЦІЇ ТА ПОЧУТТЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

1. Що таке емоції. 2. У чому сила моральних почуттів. 3. Як навчитися культури почуттів.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття «почуття» та «емоції»;
- наводити приклади почуттів та емоцій;
- розповідати про силу моральних почуттів;
- висловлювати судження щодо культури почуттів.

Поняття, які треба вміти застосовувати: емоції, почуття, моральні почуття.

Завдання 1

Як ви гадаєте, що об'єднує героїв фотографій? В який момент вони сфотографовані? Чому фотограф обрав саме такий момент з життя свого героя?

1. Що таке емоції

Завдання 2

Уявіть собі, що ви прокинулися чудового літнього ранку. Попереду цілий день, який ви можете провести з друзями так, як самі забажаєте. Поміркуйте, якими словами ви могли б охарактеризувати свій настрій, своє відчуття світу в цей момент. Чому вони є саме такими? Від чого залежать настрої і почуття людини в ту чи іншу мить її життя?

Людина не може залишатися байдужою до навколишнього світу. Предмети, що її оточують, події, свідком або учасником яких вона стає, викликають у людини різні **емоції**.

Емоції (від латинського – збуджувати, хвилювати) – переживання людини під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, тобто переживання людиною свого ставлення до світу й до людей, душевне переживання відчуттів приємного або неприємного.

Радість, сум, страх, обурення, гнів – усе це різні емоції. Деякі речі викликають у нас задоволення й радість, інші – біль, страх, відразу... Характер переживань залежить від того, яке значення мають різні предмети, явища для людини, наскільки вони задовольняють її потреби. Саме завдяки емоціям ми одержуємо першу інформацію про ті чи інші речі, саме емоції оцінюють їх і багато в чому визначають наше до них ставлення надалі: що нам подобається, а що не подобається.

Емоції допомагають людині регулювати свою поведінку. Вони сигналізують про те, чи все у неї в житті гаразд. Мабуть, вам знайомий вислів «безпричинний сум». Зіпсувався у людини настрій. Вона й сама не завжди знає, чому це відбулося. Проте усе на світі має причину. І емоції, сигналізуючи, що трапилося неприємне, змушують шукати причину настрою, що зіпсувався, аналізувати свої й чужі вчинки. Зрештою причина виявляється: несправедливо дорікнула близька людина, товариш повівся негарно, робота виконана гірше, ніж хотілося б...

Власна поведінка також викликає в людини певні почуття, і не завжди приємні. Буває, мучать докори сумління, – отже, у чомусь помилився, якісь учинки заслуговують на осуд.

Пригадайте, якщо ви маєте гарний настрій, усім задоволені, чи не здається вам, що життя прекрасне й надзвичайне, а люди навколо – сама доброта, що все довкола забарвлюється в радісні тони. У моменти ж образи, втоми чи не видається нам те саме життя сумним й брудним, ті самі люди – злими й налаштованими проти нас, а все навколо – сірим, брудним, огидним? Що змінилося? Наші емоції!

Завдання 3

Прочитайте притчу поета давньої Персії Сааді. Обговоріть у парах:

- Які емоції відчували герої притчі, чому?
- Чому і папуга, і ворона мали поганий настрій?
- Чи були їхні звинувачення на адресу одне одного справедливими? Чому?
- Що б ви порадили героям притчі?
- Чого вчить нас ця притча?

ВОРОНА Й ПАПУГА

Папуга сидів разом з вороною в одній клітці. О, як страждав бідний папуга від присутності цього чудовиська в чорному пір'ї. «Який огидний чорний колір, яка потворна фігура, який кепський вираз обличчя. Хто побачив би при сході сонця щось подібне, у того гарний настрій було б зіпсовано на весь день. Неприємнішого сусіда годі шукати в цілому світі».

Як не дивно, ворона також страждала від сусідства папуги. Сумна й ображена, вона скаржилася на долю, що звела її з таким неприємним строкатим малим: «Чому саме на моє життя випало це нещастя? Чому, як на зло, мене покинула моя щаслива зірка? Чому мої щасливі дні повинні закінчитися таким мороком? Мені було б куди приємніше сидіти з іншою вороною на кам'яному паркані будь-якого саду й радіти з того, що ми разом».

2. У чому сила моральних почуттів

На основі емоцій у людей виникають *почуття*. Вони, так би мовити, узагальнюють емоції і завжди пов'язані з кимось або чимось конкретним: наприклад, почуття любові до людини, до Батьківщини, до Бога, почуття ненависті до ворога тощо. На відміну від емоцій, почуття є стійкими, глибокими, саме вони роблять наше ставлення до різних сторін життя постійним. Одні й ті самі почуття можуть існувати у людини протягом усього життя і навіть супроводжуватися суперечливими емоціями (не тільки позитивними, а й негативними). Коли нас ображає людина, яку ми любимо, ми якийсь час сердимося на неї, переживаємо негативну емоцію, однак наше постійне ставлення до неї зберігається. Наприклад, мати, як би вона не любила свою дитину, може обуритися її вчинком, проте навіть тоді вона продовжує любити її.

Почуття – емоції, що супроводжують оцінку певних суспільних явищ, вияв схвильованості, душевного піднесення. Емоції викликані певними душевними переживаннями.

Саме стійкі, глибокі почуття роблять людське життя змістовним, допомагають досягати найвищих і найскладніших цілей.

Кожен з нас має почуття, пов'язані з іншими людьми: почуття обов'язку щодо наших батьків, прихильності до колективу, співчуття до хворих та ін. Такі почуття є *моральними*. Це такі рухи людської душі, що не дозволяють людині бути байдужою до нещастя інших людей, країни, змушують її шукати шляхів допомоги, поліпшувати життя інших, усього суспільства, здійснюючи відповідні вчинки.

Моральні почуття людини закріплюються у її переконаннях, моральних принципах, особистісних якостях і проявляються в її діях та вчинках.

Завдання 4

Прочитайте притчу давніх іудеїв і поміркуйте в загальному колі: які цінності пропонував Богу ангел. Чи вважаєте ви ці моральні почуття цінностями? Чому? Яку цінність Бог вважав за найвищу? Як ви гадаєте, чому? Які ще моральні почуття ми можемо вважати моральними цінностями? Чому?

КАЯТТЯ

Якось ангел не послухався Бога і молив, щоб йому було дозволено спокути провину, і Бог сказав:

– Я тебе не покараю, але за свою неслухняність ти повинен спуститися на землю й принести мені звідти найбільшу цінність.

Через кілька років, пролітаючи над полем битви, ангел побачив, як помирає солдат, поранений у бою.

– Води, води! – просив воїн пересохлими губами. Почувши це, інший тяжкопоранений віддав йому останні краплі води зі своєї фляжки. Ангел підхопив спорожнілу посудину й приніс до трону Всевишнього.

– Всемогутній Боже, – сказав він, – це є, напевно, найбільша цінність у світі.

– Звичайно, – погодився Бог, – цінність чимала, але не найбільша у світі.

Повернувся ангел на землю й після довгих пошуків добрався до шпиталю, де помирала сестра милосердя. Коли вона зітхнула востаннє, її подих підхопив ангел, приніс його до Бога й сказав:

– Всемогутній Боже, напевно, це і є найбільша у світі цінність.

Посміхнувся Бог ангелові й сказав:

– Самопожертва – величезна цінність, але лети знову й принеси мені найбільшу цінність у світі.

Повернувся ангел на землю й цього разу шукав довго, поки не помітив вершника, що пробирався крізь лісову хащу. Він прямував до дому свого кривдника, щоб його вбити. Господарі будинку ні про що не здогадувалися. Зловмисник підкрався до вікна, заглянув усередину і побачив, що, вкладаючи маленького сина, мати вчила його молитися. Ця сцена нагадала лиходієві його власну матір. На серці в лиходія

потеплішало, по щоках покотилися сльози, і він пошкодував про свої злі наміри. Підхопив ангел одну сльозу й приніс Богові.

– Милостивий Боже, каяття – це, безумовно, найбільша у світі цінність.

Бог ласкаво посміхнувся ангелові й сказав:

– Тепер ти правий – у Моїх очах це найвища цінність.

3. Як навчитися культури почуттів

Внутрішній світ іншої людини існує реально й незалежно від нас, але ми не можемо відчувати його безпосередньо – не можемо побачити, почути, дослідити за допомогою приладу. Ми довідаємося про нього лише спостерігаючи, як та чи інша людина виражає себе – поглядом, словом, учинком, мімікою, рухом руки й тіла. Самі по собі всі ці рухи нічого не говорять – ми все життя вчимося читати їх, учимося осягати чужу душу. Це так, як ми вчимося читати: адже й лінії на папері теж не говорять, але ми навчаємося розуміти прихований у них зміст.

Почуття не можна навчити у точному значенні цього слова, але почуття можна передати, їм можна заразити, його можна викликати. Любов'ю своєю людина викликає відповідне почуття любові в того, хто ніколи не відчував її. Пристрастю до знання людина надихає оточуючих. Учитель любов'ю до свого предмета захоплює й нас.

Отже, вчитися почуттям можна, треба тільки відкритися душею назустріч усьому людському, що оточує нас, відгукнутися.

Завдання 5

Просто зараз, мовчки, протягом 1–2 хвилин, виконайте просту вправу. Відкладіть книгу й обведіть поглядом кімнату, потихеньку оглядаючи всі речі – шпалери на стіні, вимикачі, підлогу, вікна...

Поміркуйте, що кожна річ зроблена людиною, у кожному вкладені чийсь здатності, розум, почуття. Це все – застигла людська справа, що перетворилася в предмети; живі життя, що втілилися в речі...

Доторкніться до своїх підручників... Інколи нам здається, що вони безособові, що їх ніхто не писав, не мучився над ними, вони самі собою звідкись узялися чи вирости, як дерево в лісі або трава на лузі. Але в кожній сторінці, у кожному рядку – живе, людське! Ми не читаємо підручник – ми спілкуємося з автором, з людиною!

Уявіть собі пейзаж за вікном, дерева, кущі, квіти... І за всім постарайтеся уявити собі людей, які робили всі ці речі, зводили будинок, саджали дерево або просто милувалися ним до нас, якщо воно виросло саме. Спробуємо відчувати людське в усім, що нас оточує!

Поділіться своїми враженнями із сусідом чи сусідкою по парті. Що вам вдалося відчутти? Чи змінився зараз ваш погляд на ті речі, предмети, що вас оточують? Як саме? За бажанням поділіться своїми найцікавішими враженнями з усім класом.

Завдання 6

Прочитайте фрагмент з роману Льва Толстого «Отроцтво» і поміркуйте, про які зміни у своєму погляді на життя пише автор. Що йому вдалося відчутти саме в цей момент? Чому він вважає це проявом дорослості? Чи спадало вам на думку щось подібне?

Чи траплялося вам, читачу, у відомому пору життя, раптом зрозуміти, що ваш погляд на речі зовсім змінюється, начебто всі предмети, які ви бачили доти, раптом повернулися до вас іншим, невідомим іще боком? Такого роду моральна зміна відбулася в мені вперше під час нашої подорожі, з якої я й веду початок мого отроцтва.

Мені вперше стало зрозуміло, що не ми одні, тобто наше сімейство, живемо на світі, що не всі інтереси крутяться навколо нас, а що існує життя інших людей, які не мають нічого спільного з нами, не піклуються про нас і навіть не мають гадки про наше існування. Без сумніву, я й колись знав усе це; але знав не так, як я про це довідався тепер, не усвідомлював, не відчував.

Яким би бурхливим не було наше власне життя, скільки б ми самі не страждали й не раділи, воно протікає в досить обмежених рамках, і ми ніколи не могли б досягнути всього багатства людських почуттів, якби не художня література. Ось ми читаємо історію героя в книзі. Якщо книга гарна, він як живий постає перед нами: любить, страждає, бореться... Як же нам зрозуміти його? Тільки в один спосіб: чуйністю. Ми повинні, зобов'язані відгукнутися на страждання героя, тобто пережити ті самі почуття, що переживає він. Спочатку співчуваємо, потім – відчуваємо.

Але, зрозуміло, вчитися відчувати тільки по книгах – неможливо. Книги лише розширюють нашу поінформованість про почуття людей, а реальні, живі почуття викликаються життям, справжніми відносинами з людьми, які нас оточують. У кожному з нас живе чуйність, здатність до добрих почуттів. Пам'ятаймо, що співчуття, співпереживання завжди підтримують людей. Вчімося ж розуміти, тобто відчувати, що відчуває мама, друг, учитель, будь-яка мало знайома або зовсім не знайома людина, з якою життя звело випадково. Може, їм сумно? Тоді безтактно бути веселим. Може, їм соромно? Тоді жорстоко – докоряти їм. Може, у них велика радість? Тоді не варто лізти в їхню душу зі своїми дрібними неприємностями. Словом, настроюватимемося на почуття інших людей, найбільше боячись образити їх неухважністю або нерозумінням. Так поступово наше серце стане чуйним до сердець інших людей, ми виплекаємо багатство почуттів, багатство душі.

Говорять: щастя – це коли тебе розуміють. Це вірно. Але нікому не буде щастя, якщо кожен не стане людиною, яка розуміє інших людей, приймає їх саме як інших, зі своїм життям і почуттями, і вміє співчувати їм, відгукуватися на їхні почуття.

Отже, сходинки в «школі почуттів» є такими: інші люди – чужі почуття – чуйність до них – свої почуття...

Завдання 7

Працюючи в загальному колі, обговоріть питання, що таке культура почуттів? Чи можна виховати в собі здатність співчувати іншим людям? У чому це проявляється? Як пов'язані чуйність і допомога ближньому? Чому людина стає байдужою?

I. Працюючи в четвінках, складіть характеристику (перелік рис) людини, яка, на вашу думку, виховала в себе культуру почуттів. Порівняйте результати своєї роботи з іншими.

II. Поверніться до фотографій, вміщених на початку параграфа. Знов подумайте, чому фотограф обрав для зображення саме ці моменти з життя героїв. Якою є роль емоцій і почуттів у житті людей?

1. Прочитайте текст із книги відомого російського педагога Симона Соловейчика «Навчання із захопленням» і подумайте, як пов'язані почуття і розум.

Ще років п'ятнадцять-двадцять тому дослідники серйозно дискутували: чи може машина стати розумнішою за людину. Машини виявилися дуже здібними учнями. Проте вони не можуть головного – творити, мислити, відчувати. Почуття, пристрасть не просто супутник розуму, як інколи думають, – це співробітник мислення, співавтор кожної думки, що народжена розумом людини.

Проведемо експеримент. Задамо учню шестикласникові і комп'ютеру одну й ту саму задачу. Ані він, ані машина такої задачі ніколи не розв'язували. Що зробить комп'ютер? Він перебере всі правила розв'язання більш-менш подібних задач, визначить, що жодне з правил не підходить до цієї задачі і відмовиться вирішувати. Розв'язувати без «відомих йому» правил він не може.

А учень? Він також скоро зрозуміє, що задача зовсім нова. І все ж таки буде продовжувати розмірковувати. В нього не вистачає інформації, знань, він не знає способу розв'язання. Якщо машині не вистачає інформації – вона перестає працювати. Якщо інформації бракує людині, у даному випадку нашому шестикласнику, вона починає ... хвилюватися! Виникає саме те, що називають «почуттям». Він хвилюється, тривожиться, напружує розум, всім своїм єством прагне до розв'язання, і раптом після довгих зусиль це рішення знаходиться, людина начебто прозріває. Нічого магічного не відбулося – просто від переживання в голові хлопчика раптом зв'язалися разом якісь далекі думки, і вони-то й призвели до знахідки.

Отже, щоб успішно навчатися треба, щоб працював не тільки розум, а й серце. Знання треба шукати. Вчитися – значить шукати знання. Шукати істину.

Виходить, треба щоразу, сідаючи за уроки, поставити перед собою запитання: «А про що саме я хочу довідатися? Яку істину я повинен здобути?». Але щоб правильно поставити це запитання, доведеться попередньо простудіювати параграф. Отже, робота над уроком буде виглядати так: читаємо параграф – формулюємо головне питання, у його зв'язку з попереднім матеріалом – намагаємося відповісти на нього точно, з повною ясністю й переконаністю. Можна уявити собі, що хтось заперечує нам, наводить інші докази, а ми їх спростовуємо.

Спробуємо два-три тижні так учити уроки, і нам не треба буде пояснювати, що таке хвилювання, пов'язане з роботою розуму! Ми самі довідаємося про нього, самі його відчуємо. І якщо після цього хто-небудь скаже нам, що вчитися нудно, ми просто пожаліємо бідолаху...

2. Поверніться до тексту параграфа і прочитайте його так, як радить педагог. Чи сподобалося вам таке читання? Чи вдалося вам відчути різницю? Поділіться своїми враженнями з однокласниками.

3. Запитайте своїх батьків, що, на їхню думку, означають словосполучення: «шосте чуття», «почуття морального задоволення», «почуватися як вдома», «почуття гумору». За бажанням порівняйте їхню точку зору з інформацією тлумачного словника. Придумайте речення з кожним із словосполучень.

Урок 14. ЯК СТАТИ РОЗВИНЕНОЮ ЛЮДИНОЮ

1. Яку людину вважають розвинуеною. 2. Які заняття розвивають людину. 3. Як зробити дозвілля змістовним і цікавим.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття: «розвиток людини», «дозвілля», «хобі»;
- висловлювати судження про важливість розвитку людини і самовдосконалення, про роль праці в житті людини та розвитку людської особистості;
- обґрунтовувати необхідність змістовного й цікавого дозвілля; доцільність правильної організації вільного часу.

Поняття, які треба вміти застосовувати: розвиток, розвинена людина, задатки, здібності, дозвілля, хобі.

1. Яку людину вважають розвинуеною

Завдання 1

Чим зайнята людина, яку ви бачите? Чи отримує вона насолоду від того, що робить? Чому ви так гадаєте? Чи є те, що вона робить, важливим для неї? Чому?

Михайло Нестеров.
Портрет Віри Гнатівни Мухіної. 1940 р.

Завдання 2

Як ви розумієте словосполучення «розвинена людина»? Проведіть короткий «мозковий штурм», завершуючи речення «Розвинуеною називають таку людину, яка...» Аналізуючи висловлені думки, поміркуйте, в яких напрямках може розвиватись людина. Чи обмежується період її розвитку тільки дитинством? Чому? Від чого, від кого залежить можливість людини розвиватися?

Кожна людина наділена якимись якостями, здібностями від природи з моменту свого народження. Це насамперед певні властивості, особливості її організму. Сукупність усіх цих психофізіологічних якостей людини називається її задатками. Такими є, наприклад, зорова пам'ять, музикальний слух, відчуття ритму тощо. Сучасна наука свідчить, що певні задатки і здібності має кожна людина. Задатки людини є основою її здібностей. Сукупність задатків людини називається *обдарованістю*. Вищий ступінь прояву здібностей у певній галузі, досягнення в ній видатних результатів характеризується як *талант*, а досягнення людиною видатних результатів одночасно у багатьох галузях – як *геніальність*.

Задатки – природжені, успадковані зачатки яких-небудь рис здібностей або властивостей.

Здібність – природний нахил до чого-небудь, властивість, особливість, що виявляється в умінні робити, здійснювати що-небудь.

Розвиток – процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; розвиватися – ставати розумово, духовно вищим, кращим, досконалішим, підніматися у чомусь на вищий щабель; розвинений – який досяг розумової, духовної зрілості, став духовно вищим:

Талант – міра ваги, грошова одиниця в деяких країнах давнього світу.

Розпізнати свої здібності людина може по тому, до якої діяльності, яких предметів вона виявляє інтерес, схильність. Але навіть найкращі задатки можуть не розвинути у здібності, якщо для цього не буде умов. Насамперед, якщо у людини відсутня воля, бажання постійно займатися тією діяльністю, яка б розвивала її здібності.

Завдання 3

Прочитайте біблійну притчу про таланти. Поміркуйте в загальному колі, чим був незадоволений господар. Чому він покарав третього слугу, незважаючи на те, що той зберіг його гроші? Що, на вашу думку, означає вираз «зарити талант у землю»?

ПРО ТАЛАНТИ (З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД МАТВІЯ)

Якось господар, вирушаючи до чужої країни, покликав рабів своїх і доручив їм майно своє.

І одному дав він п'ять талантів, другому два, третьому один, – кожному по його силі; і негайно вирушив.

Той, хто одержав п'ять талантів, пішов, вклав їх у справу й придбав інші п'ять талантів.

Так само і той, хто одержав два таланти, придбав інші два.

Той же, хто одержав один талант, пішов і закопав його в землю й сховав срібло господаря свого.

Згодом повернувся господар рабів тих і зажадав від них звіту.

І підійшов той, хто одержав п'ять талантів, приніс інші п'ять талантів і каже: «Пане! П'ять талантів ти дав мені: от інші п'ять талантів, що я придбав на них!».

Господар його сказав йому: «Добре, добрий і вірний рабе! У малому ти був вірний, над багатьма тебе поставлю: розділи радість господаря твого».

Підійшов так само й той, хто одержав два таланти, і сказав: «Пане! Два таланти ти дав мені: от інші два таланти я придбав на них».

Господар його сказав йому: «Добре, добрий і вірний рабе! У малому ти був вірний, над багатьма й тебе поставлю: розділи радість господаря твого».

Підійшов і той, хто одержав один талант, і сказав: «Пане! Я знав про тебе, що ти людина жорстока, жнеш, де не сів, і збираєш, де не розсипав.

Отже, я пішов і сховав талант твій у землі; от тобі твоє».

Пан же його сказав йому у відповідь: «Лукавий рабе і ледачий! Ти знав, що я жну, де не сів, і збираю, де не розсипав. Тому мав ти віддати срібло моє тим, хто торгує, і я, повернувшись, одержав би моє із прибутком. Отже, візьміть у нього талант і дайте тому, хто має десять талантів, тому що всякому, хто має, дається й збільшиться, а в того, хто не має, одніметься й те, що має.

А негідного раба киньте в темряву страшну, де плач і стогін».

Інколи людині здається, що вона не має якихось надзвичайних обдарувань. Але кожна людина може розвивати в собі здатність до щедрості, справедливості, людяності.

Постійно займаючись якоюсь справою, людина, яка навіть не має до цього схильності, може досягти гарних результатів. Однак найвищого рівня майстерності може, безумовно, досягти лише людина, обдарована саме в цій сфері діяльності.

Отже, власні природні задатки людина може примножувати або може занедбати і навіть втратити. Історія людства знає багато випадків, коли діти, які мали величезні задатки, залишилися звичайними людьми. З іншого боку, добре відомо, що своєчасне виявлення і сприяння розвитку задатків дітей з боку батьків чи вчителів давало блискучі результати.

Завдання 4

Прочитайте фрагмент із книги професора Романа Арцишевського, де наведено яскраві факти щодо раннього розвитку дітей. За допомогою уявного мікрофона поміркуйте, чому Норберту Вінеру та Карлу Вітте вдалося розвинути свої здібності. Чого вчить нас цей текст?

Один із засновників кібернетики Норберт Вінер уже у трирічному віці міг говорити й читати трьома мовами, у 18 років став визнаним вченим. Цих успіхів він зміг досягти під керівництвом батька, який при цьому використовував метод розвитку здібностей, запропонований німецьким педагогом 19 століття Карлом Вітте. Останній же завдяки чуйному і розумному керівництву розвитком свого сина, теж Карла, зміг досягти ще видатніших результатів. Уже у сім років Карл-молодший вільно перекладав із грецької і латинської мов, розмовляв, крім німецької, ще італійською і французькою. У 9 років він вступив до університету, в 13 став доктором філософії, у 16 років – доктором права, у 18 – професором Гейдельберзького університету.

Найчастіше трапляється, що людині важко помітити (відкрити) у собі якийсь талант. Тоді приходять на допомогу батьки, вихователі, друзі. При цьому дуже важливо, щоб людина повірила у свої сили і не впала у відчай, зіткнувшись з невдачею. Часто людина страшилась робити якусь справу, ще незвичну, нову. Цей страх паралізує її розум, творчу енергію, і людина каже, що вона нездібна. Віра в себе вселяє в людину сміливість і допомагає їй діяти в будь-яких умовах.

Кожна людина вчиться жити протягом усього свого життя. Людська особистість не є чимось сталим, що не потребує і не може мати якогось розвитку. Людина має природне бажання розвиватися, тягнутися до чогось кращого, до щастя. Якщо фізичне вдосконалення людини може досягати певної межі, то духовне є безмежним.

Гідність людської особистості вимагає, щоб людина якнайповніше могла розвинути в собі всі риси. Тому суспільство (сім'я, школа, держава, церква) повинне максимально допомогти людині бути всебічно розвинутою, щоб їй не забракло чогось суттєвого в її житті. Людина несе і власну відповідальність за свій розвиток. Як писав Володимир Мономах: «...Лінощі всьому (злому) мати. Що людина вміє, те забуде, чого не вміє, того не вчиться».

Завдання 5

Поміркуйте над самим собою. Складіть перелік своїх задатків, які вам відомі. Чи є ви здібною людиною? Чому ви так думаете? Чи маєте ви задатки, здібності, що їх ви хотіли б розвинути? Чи всі можливості для цього ви використовуєте? За бажанням поділіться своїми міркуваннями з батьками чи однокласниками.

2. Які заняття розвивають людину

Дуже важливою в розвитку людини є праця. Це вірно буквально для всіх людей, незалежно від того, чи прагнуть вони розвитку, зокрема розвитку свого внутрішнього духовного світу, чи ніколи в житті не замислювалися над цим.

Для розвитку людини не є важливим характер праці, а лише ставлення до неї, розуміння її значення для себе та інших людей. У старій притчі про будівельників йдеться про те, як робітників на будівництві запитують, що вони роблять. Один сумно відповідає: «Каміння ношу», а інший, який несе таке саме каміння, з вогником в очах радісно говорить: «Храм будую!». Два чоловіки з однієї і тієї самої праці роблять різні висновки.

Якщо придивитися до людини, яка тяжко працює, в ній завжди можна побачити світло духовності, нехай сама вона про це і не згадує ніколи, й не думає. Людина просто живе й чесно працює, адже інакше не може жити. Таких простих трудівників чимало серед звичайних на перший погляд людей.

Важливою є якість праці. Саме якість праці, саме добре виконана праця – будь-яка, не має значення маленька чи більша, є засобом розвитку людини. Напевно кожний з нас пам'ятає надзвичайно приємне почуття спокійної радості після чесно виконаної роботи. Якісно виконувана праця є необхідною умовою духовного розвитку людини.

Завдання 6

Прочитайте уривок із книги Миколи Гоголя «Праця». Поміркуйте, у чому вбачає письменник значення праці. Як він закликає ставитися до неї? Чи завжди, на вашу думку, можна так ставитися до праці? Чому? Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою ролі праці у духовному розвитку людини? Чому?

Людина народжена, щоб трудитися. «У поті чола здобудь хліб свій», – сказав Бог, вигнавши людину за неслухняність із раю, і відтоді це стало заповіддю людині, і хто ухиляється від праці, той грішить перед Богом. Усяку роботу роби так, як би її замовив тобі Бог, а не людина. Якби й не нагородила тебе людина тут – не нарікай; зате більше нагородить тебе Бог..

Тільки трудися з тією думкою, що трудишся для Бога, а не для людини, і не дивися ні на які невдачі, хоч би все те, що ти напрацював, і пропало, і не вродилося, побите було градом, – не сумуй і знову берися до роботи. Богові не потрібно, щоб ти заробив багато грошей на цьому світі; гроші залишаться тут. Йому потрібно, щоб ти не був у ледарстві й працював. Тому, працюючи тут, заробляєш собі Царство Небесне, особливо якщо працюєш з думкою, що працюєш Богові. Робота – свята справа. Коли робиш роботу, говори в собі: «Господи, допоможи!» і за всяким разом говори: «Господи, помилуй!». Чи заступом копнеш, чи

вдариш сокирою, говори: «Господи, удостой мене бути в раю із праведниками». Коли виконуєш роботу, намагайся бути таким добродійним у думках, як би ти був у церкві, щоб від тебе ніхто не почув лайки, щоб і грубого слова не почув від тебе товариш; щоб у взаємній любові всіх відбувалася справа: тоді робота – свята справа. Така робота рятує твою душу. Такою роботою тут – заробиш ти собі Царство Небесне там. Амінь.

3. Як зробити дозвілля змістовним і цікавим

Завдання 7

Що таке дозвілля? Які асоціації викликає у вас це слово? За допомогою уявного мікрофона зберіть якомога більше ваших асоціацій (наприклад, з яким кольором, порою року, рослиною тощо воно для вас асоціюється). Обговоріть, які почуття, думки викликала у вас ця робота.

Дозвілля – вільний від праці час.

Давайте спробуємо відволіктися від нашої розмови й поїдемо відпочити за місто: до лісу, на озеро... От ми вже йдемо піщаною дорогою світ за очі. Чуєте – серед лісу дзвенить гітара, звучить пісня – це туристи, молодь... А ми усе далі, усе глибше в ліс – от і озеро. Біля нього поставимо намет.

На ранок, ще до схід сонця, нас розбудять птахи. Потім за озеро, там, де ліс розступається, підуть по обрїю червоні пасма, усе яскравіше – і встане сонце. Таке не набридає!

Чим збагатить нас дозвілля, проведене на природі? Ніч у лісі, світанок над озером, блаженна втома після дня, проведеного в поході... Ми заберемо із собою ціле багатство: спогад про багаття, про озеро, до якого ми зненацька вийшли, про ту ялинку – пам'ятає, вона красується окремо від усіх дерев па круглій галявині? Наше багатство – краса, що її ми побачили й оцінили в цьому лісі. І найдивніше, наш похід не скінчився. Через місяць або півроку ми відкриємо книгу, в якій раніше пропускали описи природи – вони здавалися нам нудними й непотрібними, бо ми ще до них не доросли. Тепер ми прочитаємо їх по-іншому.

Хіба може осягти ці рядки той, хто ніколи не бачив весняного лісу? Хіба відчує він за ними те, що відчуваємо ми з вами, – знайому й завжди нову красу природи?! Так, виявляється, поєднуються в нашій свідомості природа й мистецтво.

Ми можемо присвятити наше дозвілля й екскурсії до музею. Що хвилює нас у пейзажах відомих художників? Про що ми думаємо, стоячи перед цими картинами? Великі картини й пам'ятники живуть вічно. Про що ми думаємо, споглядаючи картину Миколи Реріха?

Микола Періх.
Сутінки. Перша половина 20 ст.

Важко відповісти на це запитання – адже кожен думає про своє. І все-таки всі ми думаємо про прекрасне – за це ми й цінуємо мистецтво.

Ми можемо завітати і до концертної зали. Щось нове прокидається в нас при звуках музики, щось пригадується нам – і ліс, і відчуття краси, і головні, дуже важливі наші думки, і прагнення бути кращим, чеснішим, чистішим... Що дасть нам ця музика? Дуже багато. Те, що закрите для нецікавого, байдужого серця – думки й почуття, спогади й мрії, гостре відчуття краси життя, людського духу, бадьорості, прагнення щастя!

Мистецтво вчить нас багато чого. Воно підносить кожну людину: і того, хто дотепер не любив віршів, не слухав симфоній, і того, хто з дитинства, з юності полюбив музейні зали, і тишу перед концертом, і завісу театру, що піднімається. Людина, збагачена мистецтвом, тим і відрізняється від інших, що постійно, щодня, щороку намагається зрозуміти щось нове, збагатитися ще й ще, розвинути свій смак, вирости духовно.

Є поруч з нами і щасливці, які з дитинства знайшли себе, обрали свій шлях. Один з насолодою піклується про їжаків і черепах, інший – день і ніч сидить за шахами. Третій, забувши про невивчену історію, сидить над комп'ютерною програмою. Четвертий з дитинства став книголюбом і розшукує по бібліотеках рідкісні видання. І не має значення, яке у людини *хобі* – улюблене заняття на дозвіллі, захоплення. Це може бути малювання, плетіння, співи чи вирощування рослин, головне – це можливість зростати духовно, вдосконалюватись.

Завдання 8

Що поєднує всі наведені висловлювання? Чи є дозвілля важливим для людини? Чому? Поясніть свою думку, використовуючи власний життєвий досвід і наведені вислови.

Йди в гості сміло, як не маєш вдома діла (Українське прислів'я).

Учись звеселятися (Давньоримський філософ Сенека).

Жартувати слід для того, щоб здійснювати серйозні справи (Давньогрецький філософ Арістотель).

Дозвілля – приємна річ (Давньоримський оратор Цицерон).

I. Об'єднайтеся в четвірки, оберіть одне з наведених запитань і після обговорення поділіться результатами ваших міркувань з класом.

1. У чому, на вашу думку, полягає важливість розвитку людини? 2. Чому кожна людина має прагнути вдосконалення? 3. Чи завжди можливим є розвиток людини? Чи завжди людина сама відповідає за рівень свого розвитку? Чому? 4. Яке життя, на вашу думку, можна вважати бідним, а яке – багатим? 5. У чому полягає роль праці в житті людини? А в її розвитку? 6. Для чого людині дозвілля? 7. Визначте декілька моральних правил, які стосуються організації вільного часу.

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа. Чи можемо ми вважати цю людину розвинутою? Чому ви так думаєте? Чи приваблює цей образ художника? Чи подобається він вам? Чим саме?

1. Як ви гадаєте, якого віку може бути розвинена людина? Відповідь обґрунтуйте. Згадайте з літератури, уроків історії чи з власного життя 1–2 приклади людей, яких ви б назвали розвиненими.

2. Розпитайте батьків або інших дорослих про те, як вони розвивали протягом життя свої задатки та здібності. Складіть розповідь про когось із них.

3. Чи є у вас хобі? Якщо нема – дізнайтеся, чи має хобі хтось із ваших знайомих. Принесіть якісь зразки їхньої діяльності (фото, що його відбивають) до школи і розкажіть класові про це хобі.

Уроки 15-16. ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ ТЕМУ

«Бережімо світ – довкола і в собі»

Завдання 1

Об'єднайтеся в п'ять груп. Оберіть за жеребом одне із завдань для груп та виконуйте його протягом 15 хвилин. Повідомте про результати вашої роботи класові. Не забувайте ставити запитання всім групам під час обговорення та коментувати результати роботи. Продемонструйте створений вами портрет.

Група 1

Визначте, які риси і життєві правила притаманні людині, яка живе в гармонії з природою. Складіть відповідний перелік. На великому аркуші паперу намалюйте її портрет, на якому зобразить визначені вами риси.

Група 2

Визначте, які риси й життєві правила притаманні людині, яка дбає про своє здоров'я. Складіть відповідний перелік. На великому аркуші паперу намалюйте її портрет, на якому зобразить визначені вами риси.

Група 3

Визначте, які риси і життєві правила притаманні людині, яка вміє керувати собою. Складіть відповідний перелік. На великому аркуші паперу намалюйте її портрет, на якому зобразить визначені вами риси.

Група 4

Визначте, які риси і життєві правила притаманні людині, яка виховала в себе культуру почуттів. Складіть відповідний перелік. На великому аркуші паперу намалюйте її портрет, на якому зобразить визначені вами риси.

Група 5

Визначте, які риси і життєві правила притаманні людині, яка розвиває себе. Складіть відповідний перелік. На великому аркуші паперу намалюйте її портрет, на якому зобразить визначені вами риси.

Завдання 2

Оцініть свою участь у роботі групи, скориставшись таблицею.

Критерії оцінки	Не дуже добре	Можна було б краще	Я задоволений своєю працею	Я пишаюся собою
1	2	3	4	5
Я добре працював зі своїми товаришами				
Я співробітничав з іншими, коли ми працювали над досягненням загальних цілей				

1	2	3	4	5
Я ретельно працював над завданням і багато зробив, щоб його виконати				
Я висловлював нові ідеї				
Я вносив конструктивні пропозиції, коли мене просили про допомогу				
Я підбадьорював інших та заохочував усіх до роботи				

Зробіть висновок: чого ще вам треба навчитися для ефективнішої роботи в малій групі. Поділіться своїми міркуваннями з класом.

Завдання 3

Працюючи ланцюжком (або за допомогою уявного мікрофона), дайте визначення основним поняттям теми. Пам'ятайте, що визначень може бути декілька. Доповнюйте й уточнюйте відповіді один одного.

Природа, довкілля, навколишнє середовище, екологічне лихо, здоров'я, нездоров'я, здоровий спосіб життя, шкідливі звички, емоції, почуття, моральні почуття, розвиток, розвинена людина, задатки, здібності, дозволя, хобі.

Завдання 4

Напишіть невеличкий твір, у якому висловіть думки, міркування, що їх викликало у вас вивчення цієї теми. Почніть зі слів: «Вивчаючи цю тему, я вперше замислився (замислилась)...», «Я зрозумів (зрозуміла)...», «Я дійшов (дійшла) висновків...» Використайте у своєму творі наведені вище основні поняття теми.

Спілкуймося з відкритими серцями

Уроки 17-18. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ МОРАЛЬНОЮ ЛЮДИНОЮ

1. Коли виникла мораль. 2. Як зберігаються моральні цінності суспільства. 3. Що таке загальнолюдські цінності. 4. Як мораль регулює відносини між людьми.

Після цього уроку ви зможете:

- витлумачувати поняття «загальнолюдські цінності»;
- характеризувати поняття «любов», «милосердя», «добро», «правда» тощо як загальнолюдські цінності;
- висловлювати судження про роль моральних цінностей у житті людини;
- аналізувати ситуації, застосовуючи засвоєні моральні приписи.

Поняття, яке треба вміти застосовувати: загальнолюдські цінності.

Завдання 1

Якими на картині зображено батька й сина? Які почуття переповнюють їх? Як художник передав батьківську любов? Як утілив синівське каяття? Які моральні цінності уособлює картина? Чи можуть вони застати, втратити значення? Чому?

Рембрандт ван Рейн.
Повернення блудного сина.
1668–1669 рр.

1. Коли виникла мораль

З уроків всесвітньої історії ви знаєте, що паростки духовності були властиві людині й за найдавніших часів. Археологічні знахідки свідчать, що дуже давно люди почали виявляти турботу

одне про одного. Попри суворі умови життя вони доглядали хворих та піклувалися про дітей, вшановували померлих і прагнули полегшити будні живих. Такі вчинки свідчать про зародження моралі. Вчені на підставі археологічних знахідок дійшли висновку, що найдавніші моральні правила стосувалися праці (з певного віку дитину привчали до неї), споживання їжі (одночасно й порівну), взаємин дорослих і дітей, старших та молодших, чоловіків та жінок. Проте однозначної відповіді на запитання: «Коли виникла мораль?» – немає, так само як немає відповідей на запитання: «Коли народився перший художник?» або «Коли людина вперше відчула сором?».

Має прихильників думка, що мораль, тобто норми, правила, цінності взірцевої (такої, якій *належить бути*) поведінки, існувала завжди як ідеал, як вища досконалість. Щоправда, люди, позбавлені досвіду або засліплені злом, можуть бути дуже далекими від неї. Тож сенс людського життя – відкривати одвічні істини добра, милосердя, справедливості, подаровані Богом. На доказ цієї думки наводять чимало прикладів утілення моральної мудрості в різних народів, що не втратили свого значення й нині, а також життя подвижників, пророків, святих, Сина Божого Ісуса Христа, призначенням яких було вказати шлях морального вдосконалення.

В етиці становлення моралі пов'язують з розвитком суспільства. Мораль зародилася тоді, коли люди почали обмежувати себе, поступаючись власними інтересами перед іншими. Пригадавши життя давніх людських спільнот, ви наведете чимало фактів, які свідчать про відмінне від сучасного уявлення про належну поведінку. Що глибше занурюватиметеся в минуле, то спостерігатимете помітнішу роль зовнішнього примусу щодо людини. Це й заборони вдаватися до якихось дій під страхом смерті або вигнання – табу, і звичаї, і традиції, і давні закони. Що ж до моралі, то вона формувалася як приписи поведінки, які людина висуває перед собою, беручи на себе відповідальність за свої вчинки.

Завдання 2

Прочитайте поданий нижче текст та поміркуйте в загальному колі.

- З якою моральною нормою пов'язано традицію «страшних» написів у найдавніших книжках?
- Як пов'язані мораль, звичаї та традиції?

ХАЙ ТОЧИТЬ ЙОГО НЕВСИПУЩІЙ ЧЕРВ'ЯК

Ще й досі дехто переконаний, що вкрасти книжку чи не повернути її господарю – не гріх. Через це з давніх часів було вироблено особливі заходи проти книгокрадів. Колись у бібліотеках Західної Європи найцінніші книги приковували до їхніх місць ланцюгами. Та одним з найцікавіших заходів проти цього зла був засіб, який широко практикувався на Україні. На полях книги чи на початку її писалося міцне закляття або й лайка до того,

хто захотів би книжку привласнити. У давні часи такий спосіб виявлявся ефективним. Ось зразки таких написів: «Хто хотів би цю книжку віддалити з цього місця, той буде мати зі мною справу перед Божим судом», «Хай ця книга перебуває в цій церкві вічно, а хто її візьме, хай буде проклятий, хай буде засуджений на негасимий вогонь і хай точить його невсипущий черв'як». На одному рукописі 18 століття стояв навіть такий двовірш:

Хто би мав сю книгу вкрасти,
Тому сім літ свині пасти.

Незважаючи на такі заклання, книги все-таки крали: нові їх власники, щоб зняти з себе заклання, старанно вишкрібали чи виривали «страшні» написи.

Валерій Шевчук

2. Як зберігаються моральні цінності суспільства

Найповнішою скарбницею морального досвіду кожного народу є його мова. З-поміж перших слів, засвоєних людиною, чимало моральних: *добре, чемний, неслухняний...* Слово – це наш перший учитель моралі, бо слухаючи мамині казки, бабусині колісанки, ми навчаємося співставляти з поняттям «добро» вчинки інших людей і власні. Опановуючи етику, ви повсякчас стикаєтеся з новими словами. Це не лише наукові поняття – терміни, як-от: *моральність, права людини, суспільна справедливість, норми моралі* тощо. Більшість «етичних» слів – загальнозживані. Опрацьовуючи в п'ятому класі поняття «вихованість», ви встановлювали зв'язки між словами *вихований – ввічливий – чемний – гречний – моральний*, з'ясовували, чи доречно вживаєте синоніми, чи знаєте, якими відтінками вони відрізняються. Отже, засвоюючи мову, ми засвоюємо й моральний досвід попередніх поколінь.

Моральні цінності суспільства втілено також у прислів'ях, приказках, крилатих висловах. Короткі й влучні, вони живуть сотні й тисячі літ, втілюючи найвищу мудрість – як бути Людиною. На кожному уроці етики ви звертаєтеся до таких висловів. Тож, безперечно, помічали, що вони часто мандрують від народу до народу. Їх залюбки переказують, поглиблюючи й доповнюючи, філософи, письменники, вчені. Такі вислови збирають у спеціальних виданнях – словниках фразеологізмів, крилатих слів, енциклопедіях афоризмів тощо. Цікаво, що збірники крилатих слів відомі з дуже давніх часів. Наприклад, за Київської Русі на наших землях велику популярність мали книги «Бджола», «Ізборник Святослава», у яких було вміщено крилаті вислови з Біблії, творів грецьких філософів, подвижників християнської церкви.

Моральний досвід людства втілено у фольклорних творах, передусім казках, переказах та в художній літературі. На уроках етики ви часто звертаєтеся до прикладів з літератури. Ідеями добра й краси просякнуті твори майстрів пензля, скульпторів та інших митців, яких ваблять таємниці людської душі. Отже, мистецтво – щедре джерело морального досвіду.

Моральні цінності споконвіку втілювалися у звичаях та традиціях. Торік на уроках етики йшлося, приміром, про моральні норми українського народу, які від покоління до покоління передавали традиції гостинності, пошанування роду, батьків, рідної землі, людини праці. На сторожі моральності – й релігійні віровчення та церква. Недарма, щоб зрозуміти сутність багатьох моральних понять, ми звертаємося до релігійних текстів – притч, повчань, молитов, заповідей.

Моральні цінності людства здавна становили основу законів. Сучасні закони найвищою цінністю визначають життя. Вони ґрунтуються насамперед на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість. Сучасні закони визначають як злочин вбивство, крадіжку, приниження честі й гідності людини та багато інших проявів порушення моральних норм.

Завдання 3

Працюючи в четвірках, заповніть таблицю. Для цього оберіть 2–3 моральні норми або цінності та покажіть на прикладах, як їх утілено в різних джерелах морального досвіду.

Джерела морального досвіду

Моральні норми, цінності	Мова	Крилаті вислови	Література	Звичаї та традиції, релігійні віровчення

Завдання 4

Прочитайте зразки дитячого мовлення та поміркуйте. Чи завжди вживання слова свідчить про засвоєння моральної норми? Чи достатньо знати про мораль, щоб бути моральною людиною?

Мама, вкладаючи сина спати:

– Бачиш, дитячко, сьогодні я не зробила тобі жодного зауваження.

Син:

– Молодець! Завжди будь така чемна!

* * *

– Матусю, ти мене сьогодні будеш купати?

– Звичайно, мій любий.

– Але ж я цілий день був слухняний.

* * *

– Я її не ображаю, я її тільки смикаю за коси.

* * *

Бабуся розказує казку:

– Стали вони жити-поживати і добра наживати...

Тато, почувши розмову, запитує:

- А ти знаєш, синку, що таке добро?
- Звичайно. Це – морозиво!

3. Що таке загальнолюдські цінності

Завдання 5

Опанувати матеріал про загальнолюдські цінності вам допоможе гра «У всесвіті Добра». Для її проведення виконайте такі завдання.

- Об'єднайтеся у три команди мандрівників у всесвіті Добра.
- Підготуйте для кожної команди аркуші паперу, фломастери.
- Оберіть для кожної команди одну з планет, до якої вона подорожуватиме.
- Вирушіть у подорож до планет «Батьки і діти», «Милосердя», «Ввічливість», виконуючи подані нижче завдання для кожної команди.
- Подорожуючи, об'єднайтеся по троє-п'ятеро у дві малі групи для швидкого виконання передбачених подорожжю завдань. Кожна група має обрати одну з наведених притч і поміркувати над запитаннями:
  1. Якій темі присвячено твір?
  2. Які цінності втілено в притчі?
- Вислухайте в команді результати кожної групи й визначте, що спільного в змісті притч, чого вони навчають. Подумайте, якими рисами характеру могли б відрізнитися люди, що живуть на кожній із планет, запишіть цей перелік на аркуші або намалюйте портрет мешканця цієї планети.
- Обміняйтеся в загальному колі враженнями від подорожі, зробіть висновок про сутність загальнолюдських цінностей.

• Завдання для подорожі на планету «Батьки і діти»

ПРИТЧА ПРО БЛУДНОГО СИНА (З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ЛУКИ)

В одного чоловіка було два сини. Якось молодший сказав батькові: «Дай мені, батьку, належну частину маєтку!». Зібрав син молодший усе, та й подався до далекого краю, і розтратив маєток свій там, живучи марнотратно. А як він усе прожив, настав голод великий у тім краї, – і він став бідувати. Пішов він тоді і пристав до одного з мешканців тієї землі, а той вислав його на поля свої пасти свиней. І бажав він наповнити шлунка свого хоч стручками, що їли їх свині, та ніхто не давав їх йому. Тоді він спам'ятався й сказав: «Скільки в батька мого наймитів мають хліба аж надмір, а я отут з голоду гину! Устану і піду я до батька свого, та й скажу йому: “Прогрішився я, отче, проти неба та супроти тебе... Недостойний я вже зватися сином твоїм; прийми мене, як одного зі своїх наймитів...” І, вставши, пішов він до батька свого. А коли він далеко ще був, батько вгледів його, – і переповнився жалем: і побіг він, і кинувсь на шию йому, і

почав цілувати його! І озвався до нього той син: «Прогрішився я, отче, проти неба та супроти тебе і недостойний вже зватися сином твоїм» ... А батько рабам своїм каже: «Принесіть негайно одягу найкращу, і його зодягніть, і персня подайте на руку йому, а сандалі на ноги. Приведіть теля відгодоване та заколіть, – будемо їсти й радіти, бо цей син мій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся!». І почали веселитись вони.

А син старший його був на полі. І коли він ішов й наближався до дому, почув музики та танці. І покликав одного з слуг, та й спитав: «Що це таке?». А той каже йому: «То вернувся твій брат, і твій батько звелів заколоти теля відгодоване, – бо ж здоровим його він прийняв». І розгнівався той, – і ввійти не хотів. Тоді вийшов батько й став просити його. А той і каже до батька: «Ото, стільки років служу я тобі, і ніколи наказу твого не порушив, – ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я... Коли ж син твій вернувся оцей, що проів твій маєток із блудницями, – ти для нього звелів заколоти теля відгодоване» ... І сказав тоді батько: «Ти завжди з мною, дитино, і все моє – то твоє! Веселитись та тішитись треба було, бо цей брат твій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся!».

ЩО ДАЛІ

Коли моя бабуся вирушала навідати свою маму, вона відводила на це три дні. Один день ішов, щоб доїхати туди на бричці, запряженій кіньми, ще один – аби розповісти і послухати останні новини, посидівши трохи в кухні, а трохи у саду, і третій день – на дорогу назад.

Коли моя мати їздила до своєї мами, то їй потрібно було два дні. Вона добиралася потягом і, якщо їй щастило з пересадками, приїжджала того самого дня під вечір. Мама розповідала бабусі останні вісті, вислуховувала новини навзаєм і наступного дня від'їжджала.

Мені, щоб провідати мою маму, потрібно лише півгодини. Я приїжджаю машиною, затримуюся в неї десять хвилин і поспішаю назад, бо діти нудяться, а я, як завжди, не встигаю зробити закупи у супермаркеті.

Скільки часу потрібно буде моїй дочці, щоб відвідати мене?

• *Завдання для подорожі на планету «Милосердя»*

ДИТЯЧА ОПОВІДКА

Трилітній Олександр:

– Розкажи мені про злого вовка.

Десятилітня Оксана:

– Немає злих вовків, є тільки вовки нещасливі.

СКОРПІОН

Один монах сидів на березі річки, заглибившись у роздуми. Коли розплющив очі, то помітив скорпіона, який упав у воду й відчайдушно борсався, намагаючись зо всіх сил втриматися на поверхні та вирятуватися.

Сповнений співчуття, монах занурив руку у воду, зловив скорпіона й випустив його на берег. Скорпіон у відповідь несподівано і боляче вжалив свого добродія.

Монах повернувся до своїх роздумів, але коли невдовзі розплющив очі, то побачив, що скорпіон знову звалився у воду. Витягнув його й удруге, але і цього разу скорпіон укусив свого рятівника, та так, що той аж скрикнув із болю. І втретє сталося так само. У монаха від болю на очі навернулися сльози.

Селянин, що спостерігав за цим, вигукнув: «Чого ти вперто допомагаєш цьому нікчемному створінню, яке, замість подяки, завдає тобі страждання?».

«Ми обидва підкоряємося голосу нашої природи, – відповів монах. – Скорпіон створений, аби жалити, а я – щоб виявляти милосердя».

• *Завдання для подорожі на планету «Ввічливість»*

ВВІЧЛИВІСТЬ ТА УВАЖНІСТЬ

Одного разу до старого мудреця прийшов у науку юнак.

– Для чого тобі моя мудрість? – спитав старий.

– Хочу стати непереможним, – відповів юнак.

– Для цього не треба вчитися. Достатньо бути ввічливим, доброзичливим, уважним. Ввічливість та доброзичливість допоможуть тобі захити поваги в інших. Уважність дасть змогу помічати дрібниці й уникати суперечок та конфліктів. А це й зробить тебе непереможним.

– Чому?

– Тому що тобі не буде з ким змагатися, ти не матимеш ворогів.

ЛІХТАР ДЛЯ СЛІПОГО

За давніх часів у Японії користувалися ліхтарями з бамбуку й паперу зі свічкою всередині. Якось сліпому, що гостював у друга, запропонували такий ліхтар.

– Він мені ні до чого, – відповів той, – адже світло й темрява для мене однакові.

– Я знаю, що тобі не потрібен ліхтар, щоб освітлювати шлях, – мовив друг. – Проте якщо ти йтимеш без ліхтаря, хтось інший може на тебе наштотхнутися. Тому бери. Потурбувавшись про інших, ти потурбуєшся і про себе.

Загальнолюдські цінності – моральні норми, які є спільними для різних народів та культур і які втілено в найкращих людській ризах та взаєминах, таких як добро, краса, справедливість, милосердя.

4. Як мораль регулює відносини між людьми

Вплив моралі на стосунки між людьми можна порівняти зі старовинним годинником на вежі: зрушений з місця маятник приводить у рух велике коліща, яке, повільно обертаючись, змушує рухатися дрібніші, до яких прикріплені стрілки. Маятник – то приписи моралі, а коліщата – розум і серце. Пробуджені мораллю, вони спо-

нукають кожного з нас оцінювати вчинки та слова, схвалювати або засуджувати їх. Отож ми міркуємо: «Петро вчинив добре, бо був справедливим та чесним. А от вчинок Сашка – не гідний поваги, бо хлопець казав неправду». На нашу поведінку мораль впливає через норми (правила, приписи) та цінності, які ми сприймаємо як взірці. Схвалюючи або засуджуючи, мораль виступає повелінням, спонукою, як треба чинити та думати, щоб бути Людиною. Саме тому моральні настанови мають форму спонукальних речень: «Шануй батька й матір!», «Люби ближнього як самого себе!», «Не чини іншим того, чого собі не бажаєш!». Отже, мораль дає змогу співвіднести наші реальні вчинки із взірцевими. Найістотнішою особливістю моралі є те, що вона спонукає кожного з нас *самого* оцінювати вчинки, вибирати між добром і злом. Ви вже знаєте, що на сторожі моральності кожної людини чатує її совість.

Завдання 6

Працюючи в групах, складіть за малюнком розповідь про ситуацію, у якій герої, що стали свідками крадіжки, вчинили б за золотим правилом моралі. Обміняйтеся результатами роботи в загальній групі.

I. Дайте відповіді на запитання й оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–8 по 1 балу, 9–10 – по 2 бали.

1. Які факти життя людей за найдавніших часів свідчать про зародження моралі? **2.** З чим в етиці пов'язують виникнення та розвиток моралі? **3.** Чим відрізняється моральний вплив на людину від впливу звичаїв, традицій, законів? **4.** Як пов'язані мораль, звичаї та традиції? **5.** Як пов'язані моральні норми та норми права? **6.** Про які джерела морального досвіду знаєте? **7.** Чи можна твердити, що перші уроки моральності людина здобуває, засвоюючи мову? **8.** Які цінності називають загальнолюдськими? Наведіть кілька прикладів. **9.** На прикладі відомої вам української традиції або традиції іншого народу поясніть, як звичаї та традиції бережуть моральні цінності суспільства. **10.** Поясніть на прикладі, як моральні норми та цінності впливають на нашу поведінку.

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа. Як ви гадаєте, чому втілені в ній цінності є загальнолюдськими? Висловлення починайте словами: «Батьківська любов є загальнолюдською цінністю, бо ...», «Милосердя є загальнолюдською цінністю, бо ...», «Вміння прощати є загальнолюдською цінністю, бо...»

1. Давньоруський книжник залишив у літописі таке міркування: «Книги – це ріки, що напоюють весь світ увесь. Це джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина...» Яку думку він обстоював? Поясніть на прикладах, чому художня література є джерелом морального досвіду.

2. Оберіть одне з поданих нижче прислів'їв та напишіть за його змістом невеличкий твір-повчання. Твір почніть, наприклад, такими словами: «Це прислів'я навчає того, як ...»

Батькова й материна любов із морського дна рятує (Українське прислів'я).

Добром за добро відплачує кожен, добром за зло – тільки справжня людина (Татарське прислів'я).

Чого собі не бажаєш, не роби й іншим (Китайське прислів'я).

3. Підготуйте розповідь про літературного героя, приклад якого вважаєте цінним для себе.

Урок 19. ЩО ОЗНАЧАЄ ПОВАЖАТИ ІНШИХ

1. Що таке толерантність. 2. Як пов'язані повага та гідність. 3. Як виявляти толерантність і повагу.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття «толерантність», «нетерпимість», «повага»;
- обґрунтовувати важливість шанобливого ставлення до інших як передумову успішного спілкування;
- наводити приклади толерантного ставлення до інших;
- помічати прояви нетерпимості та пропонувати шляхи її подолання.

Поняття, які треба вміти застосовувати: повага, самоповага, толерантність, нетерпимість.

Завдання 1

Роздивіться картину. Які риси визначають взаємини членів родини? Чи поважають вони одне одного та інших, не зображених на полотні, членів родини? Чому ви так думаете?

Ян Матейко. Портрет дітей художника. 1879 р.

1. Що таке толерантність і нетерпимість

Аналізуючи картину, ви з'ясували, у чому виявляється взаємоповага між членами родини – людьми, стосунки яких ґрунтуються

на любові. Проте і в родинному спілкуванні, як це не дивно, ми не завжди виявляємо повагу один до одного. Що вже казати, коли йдеться про спілкування зі сторонніми!

Люди часто обстоюють переконання, що лише їхні власні смаки, думки, настрої – правильні, гідні. Ті ж, хто їх не поділяє, – не варті доброго ставлення. Втім пофантазуймо: уявіть, що ви потрапили до міста, всі мешканці якого думають однаково, однаковим бачать довкілля, мають однакові смаки й у всьому погоджуються один з одним... Чи багато олівців вам потрібно, щоб змалювати життя цього міста? Чи хотіли б там жити? Відповівши «ні» на це запитання, мусимо визнати: життя надзвичайно розмаїте, всі ми не схожі один на одного і, щоб мирно співіснувати, нам треба миритися з цим розмаїттям. Якість, що виявляється у визнанні права бути іншим, називають *толерантністю*. Це слово походить від латинського прикметника «терплячий». Отже, толерантний – це здатний витримувати іншого, не такого, як сам.

Толерантність забезпечує людям можливість жити разом навіть за відсутності приязні, поваги, любові. Вона допомагає зберігати певну дистанцію між людьми, щоб запобігти взаємним образам.

Аби зрозуміти, що таке толерантність, пригадайте, як хтось з учителів або інших дорослих, розбороняючи бійку непримирених суперників, просить: «Тримайтеся один від одного подалі, не займайте один одного!». Так, ніби відстань здатна стримати гнів, агресію. Недарма серед правил етикетного спілкування є рекомендації про прийнятну відстань між співрозмовниками – не занадто велику, щоб не склалося враження про нещирість, проте й не надто близьку, – щоб не втручатися у світ іншого. Толерантність – це «відстань» між людьми в переносному значенні. Це та межа, яка стримує від втручання у внутрішній світ іншої людини – у її думки, почуття, переживання, смаки. Ось чому, коли кажуть про толерантні стосунки, часто мають на увазі стримані, прохолодні, але цілком прийнятні для взаємного спілкування взаємини.

Протилежністю толерантності є *нетерпимість*, тобто небажання, невміння терпіти іншого. Неважко уявити, які наслідки може мати нетерпимість у відносинах між людьми. Вам, безперечно, доводилося читати або чути про бійки між прихильниками різних футбольних команд після завершення матчу. А чого варті сутички під час мітингів, демонстрацій! Щодня з випусків новин ми довідуємося про конфлікти, спричинені нетерпимістю однієї групи людей до іншої. Нетерпимість – давнє зло, яке, на жаль, не подолає й нині.

Завдання 2

Поміркуйте над висловлюваннями сучасних філософів про толерантність. Чи немає в них суперечності? Як ви можете пояснити такі різні тлумачення?

Толерантність – це ознака вищої гідності, вона полягає у вмінні бути терплячим до недосконалості інших.

Толерантність – це терпляча стриманість до того, чого (або кого) не люблять, не схвалюють.

Завдання 3

Працюючи в групах, оберіть одну з ситуацій та, проаналізувавши її, доведіть, що в ній ідеться про прояви нетерпимості.

Ситуація 1. Учні шостого класу готувалися до загальношкільної вікторини. Потрібно було сформувати команду, дібрати назву, намалювати емблему. До змагання лишилося кілька днів, проте 6-А клас і досі не підготувався. Учні ніяк не могли обрати найгідніших для участі в команді: хлопці вважали, що клас мають представляти тільки хлопці, а дівчата наполягали на виключній участі дівчат. «Дівчата не вміють думати, вони обов'язково програють, бо пересваряться між собою за право давати відповідь», – доводили слушність своєї позиції хлопці. На що дівчата торочили своє: «Усі хлопці – неохайні, незграбні й необов'язкові. Вони ніколи належно не представлять наш клас!».

Ситуація 2. Прийшовши додому, Андрій розповідав рідним про події в школі. «А як там Петренко Василь? – поцікавилася мама. Андрій дуже здивувався, бо з цим хлопцем він не товаришував. «Нічого не можу сказати, – знітився Андрій. – Я навіть не знаю, чи був він у школі. Я взагалі ніколи його не помічаю». – «Чому?» – не вгавала мама. «Та він такий нікчема, вчиться погано, мені в його бік і дивитися гидко. Його й учителі не помічають...» – «Он як, – задумливо мовила мама. – А я зустріла сьогодні Василеву маму, вона розповіла, що Василь переміг у міських змаганнях з шахів. Тепер представлятиме наше місто на всеукраїнському турнірі!».

Ситуація 3. На перерві дівчатка гортали модний журнал. Одна модель викликала жваву суперечку. «Ця сукня невдала, – зауважила Катерина. – І стрічка тут ні до чого...» Усі дівчатка, погоджуючись, знаходили нові й нові ганджі. «А мені ця сукня дуже подобається», – заперечила Наталя. «Ну в тебе й смак! Ти, здається, уявлення не маєш про те, що нині модно. Поглянь лишень на себе! Та й узагалі, про що з тобою балакати», – презирливо скривилася Катерина, загорнула журнал і попрямувала до своєї парти. Розійшлися й інші дівчата.

Ситуація 4. На уроці мови учні шостого класу складали твір про улюблене заняття. Усі охоче розповідали про свої захоплення. Сашко склав дотепну розповідь про пригоди в туристичному таборі. Оля поділилася враженнями про змагання зі спортивних танців. Андрій вразив усіх історією східної боротьби. Втім

кожен залишився переконаним, що його заняття найкраще. Одностайність запанувала, коли своїм улюбленим заняттям поділилася Наталка. Дівчинка присвячувала дозвілля виведенню нового виду кактуса. «Хіба це заняття? Нудьга та й годі!» – несхвально перешіптувалися шестикласники, похитуючи головами й стинаючи плечима.

Ситуація 5. Ігор тільки-но переїхав до великого міста. Раніше він мешкав у селі. І хоч навчався хлопець добре, проте повсякчас наражався на глузування однокласників. Найбільше шпильок на свою адресу він чув під час уроку інформатики. Якось хлопець звернувся до Дмитра, щоб той розповів йому про нову комп'ютерну гру. «Навіщо тобі це? – глузливо спитав Дмитро. – Свинопасам комп'ютер ні до чого!».

2. Як пов'язані повага та гідність

У найдавнішій пам'ятці нашої писемності – «Повісті минулих літ» – є розповідь про завзятого воїна князя Святослава. Усе життя цей полководець провів у військових походах. Безліч битв випало на його долю. Зрозуміло, що мав князь Святослав багато ворогів. Про відносини з ними літописець наводить цікаву деталь: щоразу, коли Святослав мав намір виступати в похід, відправляв він поперед себе посланця з попередженням: «Іду на вас!». Тож, поважаючи своїх ворогів, Святослав нехтував перевагою раптового нападу й завжди давав змогу підготуватися до оборони. Цей історичний приклад допомагає зрозуміти, що повага має виявлятися у вчинках, певних діях. Мало зауважити подумки: «Я ж шаную свого співрозмовника. Нічого поганого йому не загоді», – щоб нас справді мали за уважних людей. Повага завжди активна. Вона несумісна з байдужістю. Повагу повсякчас виявляють, засвідчують, демонструючи визнання гідності іншої людини. Глибинний зв'язок поваги й гідності втілено у словосполученні «*гідний поваги*». Кожна людина має власну гідність і саме тому гідна поваги. Ви пам'ятаєте, що моральні приписи визначають гідність як визнання цінності кожної людини самим фактом належності до людства. Отже, поважати людину – це означає визнавати її цінність.

Утім таке розуміння поваги не звільняє нас від обов'язку чинити з позицій добра, – щоб нас було за що поважати. Адже бути гідним звання людини – значить бути *добродієм*. Повага пов'язана також із шануванням (шаною). Хоч шанують нас за те, чого ми досягли, за наші чесноти й добрі вчинки, проте іменники «повага», «шанування» вживаються як синоніми. В Україні здавна кажуть: хто шанується, того й люди шанують, наголошуючи на важливості самоповаги – чесноти, здатної протидіяти зневазі, хамству, приниженню гідності, брутальності.

Брутальність – грубість.

Зневага – відсутність поваги. Неповага, погорда, презирство.

Нетерпимість – небажання, невміння терпимо ставитися до когось або чогось.

Повага – почуття, ставлення до когось, яке ґрунтується на визнанні його гідності, чеснот, заслуг тощо; вияв такого почуття.

Толерантність – поблажливе, терпиме ставлення до чийось думок, поглядів, відчуттів тощо.

Хамство – нахабна поведінка людини, яка нехтує будь-якими моральними приписами, нормами. Нахабність, зухвальство.

Завдання 4

Прочитайте бувальщини та поміркуйте.

– Чи можна твердити, що в розповідях ідеться про вияви зневаги?

– Як герої бувальщин протидіяли неповазі до себе?

– Чому самоповага не лише протидіє зневазі до конкретної особистості, а й утврджує повагу до людини взагалі?

* * *

Якось актори відомого столичного театру, які жили на тому ж подвір'ї, що й український драматург Іван Тобілевич, побачили, як письменник ніс вугілля, і почали сміятися з нього, бо руки в нього в сажі.

– Краще мати чорні руки, – спокійно відповів кепкувальникам Іван Карпович, – а не чорну душу.

Актори засоромилися і пішли з балкона.

* * *

За часів, коли жила Леся Українка, можна було почути, як українців називають малоросами. Ця назва походить від слова «Малоросія» – так царські чиновники називали Україну, вважаючи її за частину Росії.

Леся Українка дуже пишалася своїм українським корінням, про що свідчить її псевдонім. Одного разу якийсь панок низенького зросту сказав поетесі:

– Отже, ви малороска?

– Так, пане, з першого погляду мені теж було здалося, що я нижча за вас зростом. Але, як бачите, ми обоє помилялися, – з гідністю відказала Леся, яка й справді була помітно вища від співрозмовника.

* * *

Ганс Християн Андерсен ніколи не дбав про свій одяг. Його старий потертий плащ добре знав увесь Копенгаген.

Одного разу якийсь чоловік зачепив Андерсена на вулиці та в'їдливо запитав:

– Оцей злиденний предмет на вашій голові називається капелюхом?

Андерсен спокійно відповів:

– А оцей злиденний предмет під вашим капелюхом називається головою?

3. Як виявляти толерантність і повагу

Завдання 5

Оберіть одну із запропонованих ситуацій у *Завданні 3* та придумайте такий її розвиток, щоб усі герої виявили толерантну поведінку.

Завдання 6

Прочитайте християнську легенду та поміркуйте.

– Чим бідний вівчар заслужив шани в раю?

– Чому багатійка перестала прагнути зайняти найгідніше місце в церкві, під час зібрань громади тощо?

– Чому пихата людина – та, яка над міру пишається собою, – завжди принижує інших?

– Як розрізнити самоповагу й погорду, пиху?

БАГАТІЙКА В РАЮ

В одному селі жили багатійка та старий убогий вівчар. Коли настала дощова, холодна осінь, вівчар захворів і помер.

– Небагато ми втратили з його смертю, – зауважила багатійка, довідавшись про це.

Як не дивно, тієї ночі вона побачила уві сні вівчаря у труні. Сон плутався, і ось багатійці здалося, що в труні – це вона сама. А ще за мить вона встала з труни й упевнено ввійшла до неба через високу браму. Там побачила пару ангелів, які прикрашали золотий трон. Переконана, що це для неї готують місце, попрямувала до того трону. Бо хіба ж не вона п'ятдесят років керувала величезною садибою? Хіба не вона ще на землі обіймала почесне місце при дворі і навіть у церкві сиділа на найближчій до вітаря лаві? Та не встигла ступити на трон, як її зупинив ангел:

– Цей трон не для тебе.

Жінка хотіла було обуритися, однак їй спало на думку, що, може, для неї підготували трон ще розкішніший. Озирнулася кругом, але не побачивши жодного вільного трону, звернулася до ангела:

– Я володарка Сонячної Долини, подарувала церкві два вітражі, відвідала кільканадцять місць паломництва, тож скажи, хіба цей золотий трон не для мене?

– Це трон для вівчаря Гільгерса, – відповів ангел.

– Що? – вигукнула обурено багатійка. – Вівчар має зайняти цей трон? Що ж особливого він зробив у своєму житті?

– Він, – мовив ангел, – шістдесят п'ять літ пас вівці. Вірно й ревно виконував свою працю. Сорок років ділився своїм сніданком і вечерею з кульгавим плетільником кошиків, стелив йому ліжко і підтримував порядок у

його хаті. Дітям сусідів нерідко купував солодощі, оглядав розбиті коліна і вистругував різні іграшки. Інколи розповідав їм про Христа і показував, який чудовий Божий світ. І все це робив з любов'ю.

– А я?! – заволала розгнівана жінка.

– Ти можеш сісти тут, – ангел вказав їй на підніжжя трону вівчаря.

– Ти що? Ні! – вигукнула. Однак на її вигук ніхто не звернув уваги. Ангел сильною рукою посадив її на найнижчій сходинці трону.

У цю мить багатійка прокинулася. Довго роздумувала над незвичайним сном.

У наступні дні люди не могли на неї надивуватися. Спочатку багатійка влаштувала пишний похорон бідному вівчареві. Потім пішла до хати кульгавого плетільника кошиків і стала йому прислужувати. А ще почала запрошувати додому дітей своїх робітників, пригощати їх солодощами. Та найбільше всіх дивувало, що багатійка перестала сідати на перших місцях як у церкві, так і під час різних зібрань.

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–8 по 1 балу, 9–10 – по 2 бали.

1. Що таке толерантність? 2. Що таке повага? 3. Чи можна поважати людину й бути до неї нетолерантним? 4. Про які прояви нетерпимості знаєте? 5. У яких етикетних словах утілюємо повагу до інших? 6. Що означає вислів «гідний поваги»? 7. Яка риса є протилежністю толерантності? 8. Як протистояти зневазі й хамству? 9. Яке почуття є глибшим – толерантність чи повага? Чому? 10. Чи погоджуєтеся, що шанують тих, хто шанується? Відповідь обґрунтуйте.

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа, й запропонуйте в загальному колі репліки для її персонажів, які свідчили б про шанобливе ставлення один до одного. Про що свідчить факт, що художник зобразив своїх дітей на картині, винісши родинні стосунки на загал?

1. Проаналізуйте уявну ситуацію та запропонуйте розв'язання проблеми, що ґрунтується на засадах толерантності.

У дворі житлового багатоповерхового будинку було збудовано баскетбольний майданчик, який улітку використовували також для гри в теніс та волейбол, а взимку – для гри в хокей. Коли з часом обладнання стало непридатним, майданчик перетворився на футбольне поле. Одного літа (після перемоги збірної країни в європейському чемпіонаті) баскетбол знову став популярним, і кілька хлопців двору, зібравши гроші, заходилися відновлювати баскетбольні щити. Так виник конфлікт між «футболістами» й «баскетболістами». Мешканці будинку вимагали покласти край суперечкам.

2. Французький філософ і математик 17 ст. Рене Декарт зауважив: «Повага інших – гарний привід, щоб поважати самого се-

бе». Чи вважаєте цю думку слушною? Відповідь обґрунтуйте.
3. Прочитайте буддійську притчу. Поміркуйте, як твір навчає ставитися до людей, які мають відмінні від наших переконання. Чи варто уникати спілкування з такими людьми? Чому?

СЛІПІ ТА СЛОН

Декілька учнів звернулися до Будди: «Учителю, тут мешкає багато мандрівних пустельників, які постійно сперечаються один з одним. Одні кажуть, що душа безсмертна, інші – що вона вмирає разом із тілом. Хто правий у цих суперечках?».

Будда відповів: «Колись дуже давно жив князь. Він покликав слугу і наказав зібрати всіх сліпих в одному місті та показати їм слона. Слуга виконав наказ князя. “Ось-де слон”, – сказав слуга сліпим і кожного підвів до тварини.

Перший сліпий, обмацавши слонячий хвіст, сказав: “Слон схожий на змію. Він довгий та тонкий, весь час ворухиться, вигинаючись”.

Другий сліпий схопив слона за ногу. “Ти неправий, – відказав він. – Слон схожий на дерево. Кругле й зморщене. Я ледь зумів його обхопити”.

“Чекайте-но, – втрутився в розмову третій, який тримав слонячий хобот, – слон точнісінько такий, як шланг, з якого поливаємо город”.

“Ти не маєш рації, – заперечив четвертий, тримаючи слона за вухо. – Слон схожий на цупкий листок лопуха”.

Не дійшовши згоди, всі вони пересварилися і, зрештою, почали битися. Ось на кого схожі ті самітники, які сперечаються про душу. У них різні переконання, проте вони неосвічені й не можуть бачити істину. У своєму невігластві вони схильні до суперечок, сварок і навіть бійок – кожен зі своїм переконанням».

Урок 20. У ЧОМУ ВИЯВЛЯЄТЬСЯ МИЛОСЕРДЯ

1. Що таке милосердя. 2. Кого називають альтруїстом, а кого – егоїстом. 3. Як співчувати й проявляти милосердя словом і ділом.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття «милосердя», «чуйність», «альтруїзм», «егоїзм»;
- наводити приклади вияву милосердя;
- характеризувати прояви егоїзму у власній поведінці.

Поняття, які треба вміти застосовувати: милосердя, чуйність, людяність, егоїзм, альтруїзм.

Завдання 1

Роздивіться картину Тараса Шевченка, написану під час перебування художника на засланні. На ній зображено дітей-жебраків, яких киргизи називали байгушами. Які почуття втілено в картині? Чому ви так думаете? Якою ідеєю просякнута картина?

Тарас Шевченко.
Байгуші. 1853 р.

1. Що таке милосердя

З-поміж різноманітних проявів добра чи не найпереконливішим є **милосердя**. Словник української мови витлумачує цю чесноту як співчутливе ставлення до когось. Милосердною людиною назива-

ють людину, готову прийти на допомогу іншим, сповнену доброти та чуйності. У цьому значенні слова «милосердний» та «добрий» є синонімами. Отже, милосердя – це діяльне добро, тобто таке, яке виявляється у наших вчинках. Воно є втіленням високої любові до ближніх. Приміром, у християнському віровченні обов'язком кожної людини визначено такі милосердні вчинки: голодного нагодувати; спраглого напоїти; нагого (голоного, роздягнутого) одягнути; подорожного прийняти й нагодувати; недужого та ув'язненого відвідати; померлого поховати. Вияв духовного милосердя – це добра порада, слова втіхи та розради. Милосердними є й ті, хто ділиться знаннями, досвідом, терпеливо зносить кривду, прощає і не тримає зла.

Милосердя ґрунтується на таких якостях, як чуйність, уважність, доброзичливість і несумісне з пихою, байдужістю, брутальністю. Тільки той учинок є милосердним, який засвідчує повагу до людини.

Завдання 2

Прочитайте бувальщини про українських письменників та поміркують.

- Про які вияви милосердя довідалися з розповідей?
- Як пов'язані милосердя і безкорисливість?
- Побутує думка, що бути милосердним можуть дозволити собі лише дуже заможні люди. Чи погоджуєтеся з цим твердженням?
- Чим, по-вашому, вимірюється милосердя?

* * *

Український поет Степан Руданський за фахом був лікарем. Працюючи в Ялті, він лікував бідних безкоштовно. Про це добре знали в місті, тож коли занедужував убогий, ішов до лікаря Руданського. Бувало й так, що бідному чоловікові не було де жити, щоб лікуватися. У таких ситуаціях Руданський відступав свою хату, лікував, годував і не чекав за те ніякої плати.

* * *

Письменник Юрій Федькович, вийшовши у відставку з офіцерської служби, поринув у громадські справи. Він зажив слави народного адвоката. Одного разу до нього звернулися селяни, щоб допоміг відстояти в суді їхнє право на лісі й пасовиська. Докази, наведені Федьковичем, були такі переконливі, що місцеві чиновники погодилися з ними й змінили рішення на користь селян.

* * *

Свій дім і господарство Юрій Федькович подарував слuzі; гроші, здобуті від продажу батьківського дому, роздав бідним.

Особлива дружба єднала українського поета Івана Манжуру і знаменитого вченого-мовознавця Олександра Потебню. Коли Манжура був хлопчиком, ним опікувалася дружина вченого, рідна поетова тітка. Хлопець жив тоді в Потебні й навчався в гімназії. Пізніше, коли поета було вигнано за вільнодумство з Харківського ветеринарного інституту, він покинув

тітчин дім і почав мандрівне бурлацьке життя. Однак Потебня підтримував поета впродовж усього свого життя. Він читав його твори, надсилав їх до журналів, заохочував поета до творчості, допомагав грошми, діставав для роботи потрібні книжки. Коли життя особливо припікало Манжуру, останнього рятунку він шукав-таки в Потебні. Під кінець 1886 року О. Потебня виявив бажання видати за свій кошт поезії Манжури. Вийшли вони 1889 р. під назвою «Степові думи та співи» в Імператорській Академії наук в Петербурзі на гарному папері.

Валерій Шевчук

Завдання 3

Працюючи в малих групах, оберіть одну з ситуацій та складіть таке її продовження, щоб персонажі засвідчили милосердне ставлення одне до одного.

Ситуація 1. Вчителька природознавства Наталя Петрівна перший рік працювала в школі. Шестикласники ставилися до неї непогано, проте не завжди дотримувалися порядку. Одного разу під час уроку в неї через застуду пропав голос. Учні ...

Ситуація 2. Марічка чергувала в класі. У кабінеті біології їй потрібно було полити квіти. Коли дівчинка заходила в приміщення з повною лійкою, вона перечепилася за чийсь рюкзак, упала, розхлюпавши воду, розбила коліно. Ще й скинула найбільший вазон – розкішна лілея з поламаним листям навряд чи додала б настрою вчительці. Шестикласники, які розважалися на перерві...

Ситуація 3. Сашко, Максим та Андрій поверталися додому після тренування. Хлопці почувалися втомленими, тож зраділи, коли в завштовханому вагоні метро звільнилося місце. Сашко й Максим, умостившись, витягли з наплічників підручники історії й поринули в читання, а Андрій вирішив погратися на мобільному телефоні. Хлопці й не помітили, коли до вагона зайшла мама з маленьким сином ...

Ситуація 4. Сергій та Ігор дуже любили свого собаку – ротвейлера Марса, якого братам подарували батьки. Пес був справжнім героєм. Жоден голуб не почувався безпечно, коли Марса виводи погуляти. Нещодавно у дворі з'явився ще один мешканець – Яринчин пухнастий кіт Тишко. Одного разу під час прогулянки з собакою хлопці помітили кота, який ніжився на сонечку під липою. Вони ...

Ситуація 5. Василь та Микита – вигадливі на розваги. Одного разу Микиті спало на думку пожартувати з мешканцями будинку, полякавши їх іграшковим пістолетом. Саме тоді сусідка Оріся Миколаївна поверталася з магазину. Микита причаївся за дверима ...

Людяність – щире, доброзичливе ставлення до інших; уважність до чужих потреб.

Милосердя – діяльне прагнення допомогти кожному, хто має в тому потребу.

Співчуття – чуйне ставлення до чужого горя, до чиїхось переживань.

Чуйність – уважність і сердечне ставлення до людей.

2. Кого називають альтруїстом, а кого – егоїстом

Людей, повсякчас готових до милосердних учинків, турботливих, уважних, чуйних і безкорисливих називають *альтруїстами*. Слово «альтруїзм» походить від латинського «інша людина», «ближній». Альтруїзм – це безкорисливе піклування про благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів. Стислим утіленням альтруїзму є настанова «Жити для інших». Хоч сам термін відносно молодий (у філософії він був запроваджений у 19 ст.), його значення споріднене з настановами любові до ближнього в християнстві, обов'язком милосердя в ісламі, вченням про співчуття в буддизмі тощо. Приклади альтруїзму завжди вражають.

Альтруїстів часто визнавали святими. Пригадуєте подробиці земного життя покровителя й оборонця дітей Святого Миколая? Його безкорисливі вчинки, безперечно, є виявом альтруїзму. Серед шанованих альтруїстів варто згадати й Святого Валентина, який, за легендою, всупереч імператорському наказові вінчав закоханих, даруючи їм щастя бути разом.

Протилежністю альтруїзму є *егоїзм*. Егоїстом називають людину, яка нехтує інтересами інших заради власних. Проявом егоїзму, приміром, є куріння на дитячому майданчику або в кав'ярні, де поряд з курцем перебувають інші люди, які не курять. Егоїстичною є поведінка тих, хто в людних місцях вживає брутальні слова, голосно слухає музику тощо. А чого варті прогулянки з улюбленим песиком у скверах великого міста! Та щоб егоїстичних учинків в нашому житті поменшало, варто передусім озиратися на себе.

Завдання 4

Прочитайте буддійську притчу та поміркуйте.

– Як гірчичне зерня полегшило страждання жінки?

– Чи можна милосердя вважати проявом альтруїзму?

– Чи можна твердити, що допомагаючи іншим, людина допомагає й собі? Чому?

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНЯ

Одного разу Будда зустрів літню жінку. Вона гірко плакала – життя її було нелегким. Жінка попросила Будду допомогти їй.

– Твоє життя навряд чи відрізняється від життя інших людей, – відповів Будда. – Та я допоможу тобі позбутися смутку. Для цього мені

потрібне гірчичне зерня, яке ти маєш принести з оселі, де ніколи не знали горя.

Підбадьорена словами самого Будди, жінка почала пошуки, а Будда подався своїм шляхом. Багато пізніше він зустрів її знову – жінка полоскала в річці білизну й наспівувала.

Будда відразу зрозумів, що відбулося, але все-таки підійшов і запитав, чи змогла вона знайти оселю, життя в якій було цілком щасливим і безтурботним.

– Ні, – відповіла жінка, – куди б я не приходила, я скрізь бачила прикраси набагато важчі за мої!

– Ти будеш шукати ще? – запитав Будда.

– Згодом, – відказала жінка, – поки що я повинна допомогти одним людям – їм поталанило ще менше, ніж мені.

– Знаєш, тобі не потрібне гірчичне зерня, – вирішив Будда, – ти вже знайшла те, що шукала.

3. Як співчувати й проявляти милосердя словом і ділом

Завдання 5

Прочитайте спогади українського історика Дмитра Малакова, дитинство якого минуло в окупованому нацистами Києві, та поміркуйте.

- Про які прояви милосердя довідалися зі свідчень?
- Які риси характеру виявляли ті, хто чинив милосердно?
- Чому, щоб виявити милосердя, треба мати сильний характер, мужність?

Одного вересневого дня в окупованому Києві з'явився новий наказ: «Усі євреї міста Києва та його околиць мають з'явитися в понеділок 29 вересня 1941 року на 8 годину ранку на ріг Мельниківської та Дохтурівської вулиць. Узяти з собою документи, коштовні речі, а також теплий одяг, білизну тощо. Хто не виконає цього розпорядження й буде виявлений в іншому місці, буде розстріляний...»

Оголошення читали всі: підходили і, як звичайно, мовчки розходились. Тієї ночі не спало все єврейське населення Києва. Цілу ніч за стіною в Діонісіївському скигліла велика єврейська родина. Переважно всі знали, що на них чекає. Незадовго перед тим до нас приходила наша добра довоєнна знайома Яніна з-під Фастова, захопленого німцями ще 20 липня, і розповіла, що там розстріляли всіх євреїв. Рано-вранці 29 вересня, в переддень свята Віри, Надії, Любові, Львівською, Глибочицькою і Андріївським узвозом з Подола рушили жакливі колони. Йшли люди різних професій, різного віку, фізичного стану. Вийшли здорові й хронічно хворі, інваліди, паралізованих везли на візках і тачках. Вдягнені в зимові пальта й шуби. Несли речі, дехто – в'язки улюбленої цибулі через ший. За такої кількості людей думка про їхню масову загибель здавалася неймовірною, дикунською. Та передбачливіші не брали з собою дітей, залишали їх сусідам або здавали до дитячих будинків. Біля Покровського монастиря черниці, які теж вийшли на Львівську вулицю подивитися на

моторошну колону, інколи вихоплювали з рядів дітей, особливо несхожих зовні на єврейських (білявих, чи що). Звичайні православні черниці. Серед тих, хто йшов того ранку на Лук'янівку, була й артистка театру ляльок Діна Миронівна Пронічева. Її дітей, Ліду й Вову, сусіди здали в дитячий будинок на Керосинній вулиці. Така доля спіткала й трирічного Марика, який улітку сорок першого лежав у лікарні зі скарлатиною в безнадійному стані. Батьки билися у відчаї. Вони збиралися в евакуацію, і лікарі порадили їм їхати без хлопчика: за тих умов такого хворого малюка не довести все одно. Та він одужав, і його віддали в дитячий будинок. Національність приховали, як це було і з багатьма іншими єврейськими дітьми. Було їх таки чимало, і врятувала їх людяність і доброта співробітниць дитячого будинку. Ніхто із старших дітей на Керосинній не загинув. Нікого не виказали. Про те, що саме там, у Бабиному Яру, розстріляли євреїв, першими довідалися мешканці сусідніх Лук'янівки та Куренівки, а згодом – увесь Київ.

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–8 по 1 балу, 9–10 – по 2 бали.

1. Що таке милосердя? **2.** У яких якостях утілено милосердя? **3.** З якими якостями несумісне милосердя? **4.** Які милосердні вчинки вважають обов'язком кожної людини? **5.** У чому виявляється духовне милосердя? **6.** Які приклади милосердя вам доводилося спостерігати? **7.** Чи легко бути милосердним? **8.** Кого називають альтруїстом, а кого – егоїстом? **9.** Чи має слушність думка, що милосердя має ґрунтуватися на повазі? Відповідь обґрунтуйте. **10.** Чи має слушність думка, що милосердна людина мусить бути мужньою? Відповідь обґрунтуйте.

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа. На задньому плані картини зображено й самого Тараса Шевченка. Складіть у групах розповідь від першої особи про зустріч художника з байгушами, використовуючи такі Шевченкові слова: «Людина в злиднях і біді, якої б не була національності та яку б не сповідувала релігію, є для мене рідним братом». Чи втратила ця ідея значення для сьогодення? Чи можуть такі почуття, як чуйність, милосердя, застаріти? Наведіть приклади вчинків, у яких вони втілюються.

1. У буддизмі є вчення про праведні вчинки. Перше правило закликає упокорювати гнів, а найвищою чеснотою є співчуття. Смак співчуття, вважають прихильники цього віровчення, є наріжним каменем, що відділяє добро від зла. Поміркуйте, як ці засади пов'язані з милосердям. Чому милосердя є загальнолюдською цінністю?

2. Прочитайте християнську легенду та поміркуйте.

– Чого навчає легенда?

– Чому милосердя є свідченням моральності людини?

– Які моральні настанови втілюються в милосердних вчинках?

НЕ РОЗГЛЕДІЛА

Богородиця саме збиралася випрати сорочечку Ісуса, коли побачила на лузі дівчинку, що пасла корову. Покликала її та попросила потримати дитятко. Дівчинка, яку звали Катерина, охоче погодилася. Вона зауважила, що ніколи не бачила такої гарної дитини, і крадькома зрізала золотий кучерик.

– Це ти взяла кучерик? – запитала Богородиця.

– У нього такі чудові кучері, що я захотіла один узяти собі. Якщо хочеш – поверну, – паленіючи від сорому, відповіла дівчинка.

– Залиш собі.

Наступного дня Катерина знову пасла корову на луці й сподівалася, що ще раз з'явиться прекрасна пані з дитиною на руках. Але замість неї з'явився ангел і спитав:

– Чи не бачила ти поблизу Господа і Богородицю?

– Учора бачила одну пані з дитятком. Пані прала, а дитина спала. Поглянь, навіть залишила мені його кучерик.

Ангел узяв кучер і упізнав за ним Господа. Катерині перехопило подих: «Тримала на руках самого Господа, а не впізнала Його».

Якось Катерина набирала воду з криниці. Раптом побачила подорожного, одягненого у червоний плащ, який спирався на завітчану палицю

– Даси мені напитися, Катерино?

– Пий, – мовила дівчина і подала йому відро.

Чужоземець, угамувавши спрагу, попросився. Збентежена Катерина попросила собі одну квітку, – з тих, що прикрашали його палицю.

Паломник дав їй квітку і швидким кроком рушив далі. Хвилиною пізніше з'явився ангел і, побачивши Катерину, запитав:

– Чи ти бачила Господа, як проходив тут?

– Я бачила спраглого чужоземця і дала йому напитися. Поглянь, він навіть залишив мені квітку зі своєї палиці. Ангел упізнав за квіткою Господа. Катерина закам'яніла. «Дала Господу напитися, – сказала собі, – і не впізнала Його?».

Одного разу Катерина пекла хліб. Коли це до неї зайшов незнайомец. Він був такий змарнілий, наче його огорнули всі злидні світу. Зрозуміла Катерина, що незнайомец голодний. Витягла хліб із печі, взяла одну палицю і дала в руки біднякові. Страшенно зраділий, він одразу почав їсти. Потім зібрав крихти і вклав їх в долоню Катерини зі словами:

– Можу тобі дати лише крихти твого милосердя, їх вистачить для птахів.

Коли бідняк пішов, одразу з'явився ангел, який запитав у Катерини:

– Чи ти не бачила Господа, що тут проходив?

– Бачила убогого, злиденнішого за всіх злидарів світу – був голодний. Дала йому хліба, а він залишив мені оці крихти.

– Це був Господь!

Ось чому якщо якась дитина, чужоземець, убогий просять про щось, їх ніколи не відсилають з порожніми руками. У кожному з них люди бачать Господа.

3. Чи доводилося вам виявляти милосердя? Розпитайте батьків чи інших дорослих про їхній досвід милосердних учинків. Напишіть невеличке міркування «Чи здатне милосердя зробити світ кращим».

Урок 21. ЧОМУ МИ ПРАГНЕМО ВІРИ

1. Що таке духовність та релігійність. 2. Що означає вірити.

Після цього уроку ви зможете:

- витлумачувати поняття «духовність», «релігійність»;
- пояснювати (на основі власного досвіду), що означає «вірити»;
- наводити приклади духовних потреб людини, вияву поваги до релігійних почуттів;
- обґрунтовувати право кожної людини на свободу в питаннях віри.

Поняття, які треба вміти застосовувати: духовність, релігійність, віра, релігія (вірчення).

Завдання 1

На картині зображено одну з найвідданіших послідовниць Ісуса Христа – Марію Магдалину. Цій жінці пощастило побачити Господа, який воскрес. Вона була першою, хто повідомив про Христове воскресіння. Впродовж століть Марія Магдалина є символом безмежної, глибокої, найщирішої віри. Як художник передав цю віру? Спробуйте описати, що відчуває Марія в момент, утілений на картині? Чи вважаєте образ Марії одухотвореним? Як втілено цю духовність?

Тиціан. *Марія Магдалина*.
Близько 1560 р.

1. Що таке духовність та релігійність

На уроках етики вже не раз ішлося про внутрішній світ людини, який по-іншому називають духовним. Стислим окресленням цього світу є, як ви пам'ятаєте, біблійний вислів «Не хлібом єдиним житиме людина». Духовний світ кожної людини – індивідуальний. Його наповнення залежить тільки від нас. З духовним світом пов'язане поняття *духовність*.

Духовність визначають як здатність людини творити духовний світ. Передусім ця здатність виявляється в самовдосконаленні, бо духовний світ перебуває всередині кожного з нас – це наші думки, мрії, враження, почуття, зрештою – наше прагнення досягти ідеалу, стати кращими, досконалішими. Збірник давньоєврейських настанов так характеризує духовність: «Що старішими стають люди, які живуть духовним життям, то ширшим стає їхній розумовий кругозір, яснішає їхня свідомість; люди ж, які живуть тільки мирським (світським, буденним) життям, з роками згасають». Духовність є тією магнетичною властивістю, яка робить людину цікавою для інших. Ідеться не лише про знання, досвід, товарицькість або щедрість. Так, наприклад, український історик, письменник Микола Костомаров, який жив у Петербурзі, зачаровував своєю любов'ю до України. Тих, хто бував у Костомарова в його петербурзькому помешканні, неодмінно вражав цей дух рідної землі. «У цьому затишному куточку, звідки численні книги майже витісняли господаря, все нагадувало рідний край: і образ охтирської Богоматері, і портрети давніх діячів України, і рідна мова... – згадував сучасник Костомарова. – Там начебто привиджувався куточок далекої України».

Для багатьох людей духовне життя пов'язане зі служінням Богу. Такий прояв духовності називають *релігією* (від латинського – «святість, «побожність»). У цьому сенсі духовне життя протистоїть світському (мирському) – від слів «світ», «мир».

З уроків історії ви знаєте, що релігійні уявлення були притаманні найдавнішим людським спільнотам. Упродовж тривалого часу людство сповідувало різноманітні релігійні вчення, обожнюючи попервах світ речей та природи навколо себе (фетишизм, тотемізм, магія). Згодом наші предки стали вірити в богів. Рису, що визначає, якою мірою людина перейнята релігійними ідеями, цінностями, нормами, наскільки релігія впливає на життя людини, називають *релігійністю*. Коли кажуть, що людина релігійна, це означає, що в основі її духовного життя лежить певна релігія, віра в Бога. Таку людину називають іще побожною, або набожною.

Виявом світосприйняття побожної людини є *релігійні почуття* – любов до Бога, благоговіння, смиренність (покірливість) та інші переживання. Своєю глибиною вони не тільки не поступаються жодному з інших почуттів, а часто переважають їх. Ось чому релігійними почуттями не можна легковажити, їх не можна зневажати, бо цим ми принижуємо, ображаємо людину.

Духовність – вияв внутрішнього світу людини; здатність до творення духовного світу, до самовдосконалення.

Релігійний – 1. Який вірить у Бога й старанно виконує всі релігійні обряди. 2. Який стосується релігії, ґрунтується на релігії.

Завдання 2

Прочитайте уривки розповідей про життя історичних постатей. Які життєві факти зумовили глибоку релігійність Григорія Квітки-Основ'яненка та Петра Могили? Чи однаково склалися долі цих діячів? Як пов'язані духовність та релігійність?

* * *

Український письменник, автор перших в українській літературі повістей Григорій Квітка-Основ'яненко був побожною людиною. Ця обставина істотно впливала на його літературну творчість. П'ятилітнім хлопчиком, тяжко недужий на очі, поїхав він із матір'ю на прощу до Озерянського монастиря й тут раптом прозрів. Це дивне, несподіване одужання – саме в церкві, під час молитви – сповнило його душу глибокими релігійними почуттями. Під впливом сильного релігійного настрою задумував уже на 12-му році життя вступити до монастиря. Навчався Квітка вдома і в монастирській школі. На 23-му році життя, не без впливу свого дядька, який був настоятелем Курязького монастиря, Квітка вступив у цей монастир і прожив у ньому близько чотирьох років простим послушником. Після виходу з монастиря оселився Квітка в Харкові, де його захопило бурхливе громадське життя. Квітка брав участь у театральних виставах, виступаючи в комічних ролях, був директором театру, потім опікуном інституту, в якому виховувалися дворянські дівчата. З наставницею того інституту, Анною Вульф, він одружився. Останні роки життя провів на хуторі Основа, втішаючись тихим подружнім щастям та присвятивши себе літературній творчості. Релігійний світогляд Квітки втілено в його творах, зокрема в ідеальних характерах його героїв – взірцях християнських чеснот.

За Іваном Крип'якевичем

Митрополит Петро Могила, 1996 року визнаний святим, здобув блискучу освіту. Вихованням молодого Могили певний час опікувався польський коронний канцлер, гетьман Станіслав Жолкевський, при дворі якого Могила проходив службу від 1617 р. Після загибелі Жолкевського за нового покровителя Петрові Могилі став польський коронний гетьман Гнат Хоткевич. Під його орудою Могила брав участь у Хотинській війні (1621). Як вихованець командувача польського війська він мав змогу познайомитися з керманичем козацького війська гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Могила вразила незламний дух, хоробрість, військовий вишкіл Запорозького Війська, військовий хист гетьмана. Після Хотина Могила часто бував у Києві. Тут багато спілкувався з митрополитом Київським Йовом Борецьким, який став його духовним наставником. Під впливом Борецького Могила рішуче змінив своє життя: покинув військову службу, став послушником Києво-Печерської лаври і невдовзі прийняв чернецтво.

За Зоєю Хижняк

Завдання 3

Роздивіться зображення православних ікон. Які релігійні почуття втілено в цих пам'ятках? За допомогою яких засобів?

Андрій Рубльов. Трійця.
Близько 1420 р.

Покрова Пресвятої Богородиці.
Кінець 17 ст.

2. Що означає вірити

Кожному з вас випадало вживати слово «вірити». «Ти мені віриш?» – питаємо в приятеля, переповідаючи захопливу історію, що сталася напередодні. Отже, «вірити» означає не сумніватися в правдивості, істинності почутого чи побаченого, тобто приймати щось за правду. Втім слово «вірити» має й інше значення: бути впевненим у чому-небудь, приймати на віру. У цьому сенсі *віра* – це впевненість у чомусь, яка не потребує жодних доказів. Один авторитетний церковний діяч якось зауважив, що віра полягає в тому, що ми віримо в те, чого не бачимо.

Є віра в Бога. Це віра у вищі сили, у невідворотну перемогу добра над злом, у силу правди та любові. Для побожної людини віра в Бога становить основу моральності. Вона є дороговказом для вибору між добром та злом: оскільки все у світі живе за Божими законами – заповідями, то дотримання заповідей – це добро, а порушення їх – зло (гріх).

Багато людей вірять у науку. Це віра в те, що людський розум здатний творити справжні дива.

Є віра в людину. Це віра в те, що в людині втілено виняткові можливості й здібності, що в кожній людині більше доброго, ніж лихого.

Буває віра в себе. Це віра в можливість власними силами досягти в житті чогось великого, корисного для інших.

Істотною особливістю віри є те, що вона не потребує доказів. Віра допомагає людині жити, вона сповнює силою й дарує надію.

Від 988 р., коли великий князь Володимир запровадив християнство як державну релігію, наш народ сповідує християнські цінності любові, добра, справедливості, вшановуючи Ісуса Христа. Щоправда, Україна є рідною землею для представників інших народів. Тож чимало в нас людей, які вірять в Аллаха – вони сповідують мусульманство. Є й такі, хто сповідує іудаїзм. Проте якими б відмінними не були ці релігії, спільним для них є віра в єдиного Бога.

Ті ж, хто не вірить у Бога, шукають осердя в іншому. Найгірше тим людям, хто ні в що не вірить. Людині, позбавленій віри, нема на що обіпертися, нема на що сподіватися. Така людина не має моральних настанов та пересторог: «Не чини лихого!» Внутрішній світ такої людини темний і плутаний. Ось чому філософи переконані, що духовність людини ґрунтується на вірі, надії та любові.

Завдання 4

Прочитайте притчу та поміркуйте.

– Що означає «вірити»?

– Чи потребує доказів людина, яка вірить?

У ПЕРУКАРНІ

Один добродій завітав до перукаря. Як зазвичай водиться, розбалакалися. Говорили про всяке. Несподівано розмова торкнулася Бога.

– Щоб ви мені не казали, а я в Бога не вірю, – почав перукар.

– Чому? – спитав добродій.

– Та це ж ясніше ясного. Досить вийти за поріг, щоб переконатися, що Бога немає. Скажіть на милість, чи було б стільки хворих, нещасних людей, якби Бог був? Чи були б безпритульні діти? Ні, коли б Бог був, не було б ні страждань, ні болю. Неможливо уявити, що Бог-чоловіколюбець дає згоду на все це.

Добродій на мить замислився, проте від суперечки утримався. Коли перукар закінчив свою роботу, добродій підвівся. Вийшов з перукарні і раптом побачив неголеного й зарослого чоловіка. Здавалося, той не відвідував перукаря цілу вічність. Поспостерегавши трохи за нечупарою, добродій повернувся до перукаря.

– Знаєте, що маю сказати? Перукарів не існує.

– Як це? – здивувався майстер. – А я ж тоді хто? Я ж перукар!

– Ні! – вигукнув добродій. – Перукарів не існує, бо інакше не було б неголених та незачесаних людей, як он той чолов'яга за вікном.

– Ну що ви таке кажете. Справа не в перукарях, а в тому, що не всі до мене приходять.

– Ось воно що! – погодився добродій. – І я так думаю: Бог є. Але не всі люди приходять до нього.

Завдання 7

Роздивіться ілюстрації, на яких зображено храми різних релігій. Чи сприяють споруди зміцненню віри? Чому так думаєте?

**Собор Святої Софії.
Київ. 11 ст.**

**Караїмська кенаса.
Київ. Початок 20 ст.**

**Хоральна синагога Лазаря
Бродського. Київ. Початок 20 ст.**

**Лютеранська кірха.
Київ. Початок 20 ст.**

**Велика Ступа в Санчі.
Індія 3–2 ст. до н.е.**

**Мечеть Купола Скелі.
Ієрусалим. 7 ст.**

I. Оцініть себе, зарахувавши за кожну відповідь по 1 балу.

1. Що таке духовність?
2. Яку людину називають релігійною?
3. Як треба ставитися до релігійних почуттів?
4. Коли слова «духовний» і «релігійний» є синонімами?
5. Що таке віра?
6. У що можуть вірити люди?
7. Як ведеться людині без віри?
8. Чому люди вірять у Бога?
9. Яка релігія в Україні має найглибші традиції?
10. Як пов'язані віра, надія та любов з духовністю людини?
11. Що є добром для побожної людини?
12. Що таке Божі заповіді?

II. Роздивіться ще раз картину, вміщену на початку параграфа, й поміркуйте, чому образ Марії Магдалини не перестає бенкетити уяву митців. У чому сила цього образу? На чому, по-вашому, ґрунтується глибока віра?

1. Поміркуйте над українськими прислів'ями. Оберіть одне й напишіть за ним невеличкий твір-міркування «Чому ми прагнемо віри».

*Невіра й невірою буде.
Двом богам ніколи не моляться.
Без Бога ні до порога.
Кому Бог pomoже, то й усе переможе.
Бачить Бог з неба, що кому треба.
Від серця до Бога навпростець дорога.*

2. Поміркуйте над ситуацією. Чому розплакалася Наталка? Що таке релігійні почуття? Як треба до них ставитися?

На уроці літератури шестикласники читали уривок з Біблії, у якому йшлося про страждання і смерть Ісуса Христа. Наталка розплакалася, а її сусід Петро, назвавши дівчину плаксою, засміявся. Наталка підхопилася й вибігла. На якусь мить у класі запала тиша.

3. Які релігійні свята ви знаєте? Які традиції, пов'язані з їх святкуванням, вам відомі?

Урок 22. ЧОМУ В КОЖНОЇ ЛЮДИНИ СВОЯ ДОРОГА ДО ХРАМУ

1. Якими є моральні засади світових релігій. 2. Що таке релігійні конфесії. Як бути толерантним до представників іншої конфесії. 3. Як поводитися у храмі.

Після цього уроку ви зможете:

- наводити приклади формулювань золотого правила моралі в різних релігіях;
- розповідати про розмаїття релігійних конфесій в Україні;
- характеризувати толерантність як умову життя української спільноти;
- формулювати основні правила поведінки в храмі та під час релігійного свята.

Поняття, які треба вміти застосовувати: світова релігія, конфесія, храм.

Завдання 1

Роздивіться ілюстрацію, на якій зображено внутрішнє оздоблення базилики в Класі – однієї з найдавніших культових споруд християн. Що вражає в оздобленні базилики? Як, по-вашому, почувалася людина, яка відвідувала цей храм? Чи вважаєте слушною думку, що храми підносять дух тих, хто їх відвідує?

Базилика в Класі. 6 ст.

1. Якими є моральні засади світових релігій

Упродовж багатовікової історії люди в різних куточках світу сповідували найрізноманітніші віровчення. Пригадайте, приміром, з уроків всесвітньої історії, хто такі Амон-Ра, Вішну, Зевс, Осирис,

Шамаш, Посейдон, Конфуцій, Будда... З плином часу народи змінювали свої релігійні вподобання. Так, наші предки – давні слов'яни – сотні років були язичниками, тобто вірили в богів, що втілювали сили природи. Верховним божеством вони вважали бога сонця Даждьбога. Поклонялися також і богові неба – Сварогу. Шанованим божеством був бог грому – Перун – творець і володар небесного вогню. Запалений весною з очищувального багаття вогонь Перуна розносили по всіх хатах. Сім'я мала берегти його цілий рік, бо він був запорукою добробуту в домі. Давні слов'яни обожнювали землю, вшановуючи богиню Мокош. Її вважали матір'ю-заступницею та годувальницею. Над ворітьми кожного селища, а інколи й окремого двору, висів оберіг з рогами вола, що втілював достаток і був покровителем худоби – Велес. Поклонялися слов'яни також вітру – Стрибогу, місяцю – Хорсу та багатьом іншим силам природи.

Ви знаєте, що язичниками колись були й інші народи. Проте найдавніші вірування не збереглися. Сьогодні найбільше вірян мають три віровчення: *християнство*, *іслам* і *буддизм*. Їх називають *світовими*, бо вони поширені в різних регіонах світу, в різних країнах і мають від мільярда до сотні мільйонів прихильників. Про витоки та становлення кожної зі світових релігій ви довідалися на уроках історії.

Крім світових, є релігії, що мають неабияке поширення в окремих країнах чи на суміжних територіях. Такі релігії називають національними. Серед найбільших індуїзм (480–490 млн віруючих), конфуціанство (150–160 млн), іудаїзм (15 млн). Варто пам'ятати, що в сучасному світі є дуже багато людей з атеїстичними переконаннями. Атеїзм – це заперечення існування Бога, відмова від релігійних вірувань.

Ви вже знаєте, що норми та правила поведінки, за якими живуть люди можуть мати деякі відмінності. Особливо це стосується зовнішніх проявів – побутових звичаїв та обрядів, традицій тощо. Втім, якщо звертатися до основ найпоширеніших релігій, стає помітною спільність їхніх моральних настанов.

Завдання 2

Розгляньте таблицю та поміркуйте, яку думку втілено в кожному з наведених тверджень. Чи є твердження близькими за змістом? Про що це свідчить? Обміняйтеся думками з цього приводу в загальному колі.

Християнство	Іслам
Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви.	Не можна назвати віруючим того, хто не бажає сестрі чи брату своєму того самого, чого бажає собі.

Буддизм	Іудаїзм
Не чини іншим того, що вважаєш лихим.	Того, що ненависне тобі, не чини іншому.
Даосизм	Індуїзм
Вважай набутком ближнього своїм набутком, а його втрату – своєю втратою.	Не чини іншим того, що зробило б боляче тобі.

Попри глибинну спорідненість моральних засад, закладених у різних релігіях, уникати суперечок між прихильниками різних віровчень не завжди легко. Труднощі виникають тоді, коли люди перестають бути толерантними, вбачаючи в іншій релігії загрозу власній вірі. Це призводить до заперечення інших учень і до переслідувань людей інших віросповідань.

Законами України передбачено відповідальність за розпалювання релігійної ворожнечі. Конституцією нашої держави кожному громадянину надано право й забезпечена можливість вільно визначати своє ставлення до релігії, тобто сповідувати будь-яку релігію або бути атеїстом. Такі норми визначають як *свободу совісті*.

2. Що таке релігійні конфесії. Як бути толерантним до представників іншої конфесії

Попри те, що традиційною релігією в Україні є християнство (його історія на наших землях сягає десятого століття), релігійне життя в нашій державі дуже розмаїте. Вам відомо, що кожна зі світових релігій має кілька течій й представлена різними церквами. Так, християнство 1054 р. поділилося на дві течії – римо-католицьке та православне. Сьогодні в Україні є і католицькі, і православні громади. Крім того, від 1596 року має свою історію Українська греко-католицька церква. Від 16 ст. бере початок ще один напрям християнства – протестантизм, який сьогодні представлений багатьма течіями. В Україні діють різні протестантські громади. Про їхню кількість свідчить, приміром, такий факт: зареєстровано 64 протестантські газети та журнали.

Представлено в Україні й мусульманство. Найбільше мусульманських громад у Криму. Діє в нашій державі сім духовних навчальних закладів мусульман, видається п'ять їхніх газет.

Чимало в Україні віруючих-іудеїв. Іудейські громади утримують шість вищих навчальних закладів, опікуються виданням кількох десятків газет та журналів.

Набули поширення новітні релігійні течії й напрями.

Різноманітні релігійні течії називають віровченнями, або *конфесіями* (від латинського – «віросповідання»). Громади віруючих певної

конфесії об'єднуються в організації – церкви. Ось чому релігійне життя називають іще конфесійним, або церковним. На сьогодні в Україні зареєстровано 30 805 організацій понад ста різних релігійних течій.

Завдання 3

Працюючи в групах, сформулюйте по три правила толерантного ставлення до представників іншої конфесії. Повідомте результати своєї роботи класові.

3. Як поводитися у храмі

Споконвіку для здійснення релігійних обрядів люди будували спеціальні споруди – храми (церкви, собори, костели, дзвіниці, кірхи, мечеті, синагоги, пагоди). Зовнішній вигляд таких споруд істотно відрізняється від інших будівель. Так, над православним храмом підноситься баня (купол), що символізує небо. Баня закінчується вгорі главою, на якій височіє хрест. Над входом до храму часто споруджають дзвіницю, тобто вежу, на якій закріплені дзвони. Дзвони скликають віруючих на молитву та сповіщають про найважливіші моменти богослужіння.

При вході до храму ззовні влаштовується паперть (майданчик, ганок). Усередині храм ділиться на три частини: 1) притвор, 2) власне храм (середня частина храму, де стоять віруючі) і 3) вівтар, де священники проводять богослужіння і де знаходиться найголовніше місце в храмі – святий престол. Вівтар відокремлений від середньої частини храму іконостасом, що складається з декількох рядів ікон і має трое врат; середні врата називаються царськими. Через царські врата нікому не дозволяється проходити, крім священнослужителів.

Читання та спів молитов у храмі за встановленим порядком, на чолі зі священнослужителем, називається *Богослужінням*.

Завдання 4

Опрацювавши етикетні поради для тих, хто відвідує православний храм, сформулюйте відповідні правила поведінки. Складені настанови запишіть. Обміняйтеся результатами роботи у загальному колі.

До храму належить приходити до початку Богослужіння. Якщо ж запізнилися, будьте уважні, щоб не заважати молитві інших.

Добре, якщо в храмі є місце, де ви звикли стояти. Проходьте до нього тихо й скромно. Якщо ж такого місця немає, то не хвилюйтеся: не заважаючи іншим, постарайтеся стати так, щоб було чути спів і читання.

Під час служби намагайтеся не ходити по церкві навіть для того, щоб поставити свічки. Прикладатися до ікон також потрібно перед початком Богослужіння та після нього або в установленний час.

У храмі вітаються мовчазним поклоном. Із знайомими, навіть з дуже близькими не вітаються за руку і ні про що не запитують – намагаються

бути дуже скромними. Не вдивляйтеся в людей, які стоять навкруг вас, а моліться зі щирим почуттям, заглиблюючись у порядок і зміст служби.

У храмі треба стояти, і тільки у випадках хвороби дозволяється сісти й відпочити.

Хреститися потрібно за кожним зверненням (проханням) до Господа. Перехреститися й поклонитися треба й перед тим, як підійти до ікони або поставити свічку та входячи до храму або виходячи з нього. Коли священнослужитель здійснює кадіння храму, потрібно відступитися, щоб не заважати йому, і трохи нахилити голову. Хреститися в цей час не потрібно.

Діти мають поводитися в храмі скромно й тихо. Не можна їсти в храмі, крім того, коли священники роздають благословенний хліб.

Одягатися, йдучи до храму, треба скромно й охайно. Жінкам належить бути з покритою головою. Неприпустимо причащатися й прикладатися до святинь з нафарбованими губами.

Головне у храмі – це взаємна любов прихожан і розуміння змісту служби. Якщо ми будемо входити в храм Божий з благоговінням, якщо стоячи в церкві, будемо думати, що перебуваємо на небі, то Господь виконає наші прохання.

З журналу

Завдання 5

Прочитайте етикетні вирази, запам'ятайте їхнє значення. Розіграйте діалог, використавши один з висловів (на вибір). Повідомте результати своєї роботи класові.

Бійся (побійся, бійтесь, побійтесь) Бога – вираз, що вживається як застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь.

Бог з ним (з нею і т. ін.) – вираз на означення згоди, примирення, прощення; хай так і буде, дарма;

Бог з тобою (з вами) 1) уживається на означення здивування, заперечення, докору тощо; **2)** уживається як заспокоювання у значенні «не треба гніватися, плакати»;

Боже поможи (помагай) – уживається як вітання з побажанням успішної роботи тому, хто щось робить, працює;

З Богом – уживається як побажання успіху; хай щастить;

Ради Бога – дуже прошу, будь ласка;

Слава Богові (Богу) – 1) добре, гаразд; 2) нівроку, далєбі, як видно.

1. Оцініть себе, зарахувавши за кожну відповідь по 1 балу.

1. Які релігії належать до світових? 2. На якій підставі їх так називають? 3. Наведіть приклад релігії, крім світової, що має велику кількість віруючих. 4. У що вірили давні слов'яни? 5. Від якого року почалося утвердження християнства на укра-

їнських землях? 6. На які три течії поділяється християнство? 7. Коли в Україні постала греко-католицька церква? 8. Яким прикметником можна визначити релігійне життя в Україні? 9. Що таке конфесія? 10. Що таке храм? 11. Які назви культових споруд вам відомі? 12. Яке основне правило поведінки в храмі?

II. Роздивіться ще раз ілюстрацію, вміщену на початку параграфа, та поміркуйте, чому церква ретельно береже традиції будівництва храмів.

1. Прочитайте нарис, роздивіться ілюстрацію та поміркуйте над запитаннями. Чому церковні споруди часто набувають символічного значення? Які українські церкви шануємо як національні святині?

Небагато у світі храмів, про які написано романи. Нотр-Дам у Франції – про нього «Собор Паризької Богоматері» Віктора Гюго. Софія Київська, про яку написав роман «Диво» Павло Загребельний. І є в Україні ще один храм, оспіваний у романі – у «Соборі» Олеся Гончара. То Троїцький собор у місті Новомосковську Дніпропетровської області, колишній Самарі.

Троїцький собор
в Новомосковську

Історія його спорудження, що її записав Дмитро Яворницький, схожа на легенду. Було це в 1773 році, коли Запорізьку Січ ось-ось мали зруйнувати. У Самарі, центрі найбагатшої Самарської паланки, стояла старенька церковця, і козаки задумали збудувати нову. Зібрали раду, знайшли майстра – Якіма Погребняка з села Водолаги. Тільки ж той майстер старшині не сподобався: був він з себе непоказний, ще й рудий.

– Чи ти ж зумієш збудувати Божий храм?

А будувати козаки надумали неабияк: без жодного цвяха! Бо негоже, міркували вони, у храмі Спасителя, розп'ятого на хресті й прибитого залізними цвяхами, забивати цвяхи в дерево.

– Збудую, чому ні. Мені не первина, – відповів

Яким Погребняк. Та й намалював просто на стежці в саду, де вони зібралися, гарну п'ятиглаву церкву.

– І що, збудуєш отаку? – не довіряли козаки.

– Збудував би й більшу, з дев'ятьма верхами.

Намалював дев'ятиглаву, і так та церква всім сподобалася, що сказали ставити її.

Навезли дерева, заклали підвалини.

Тільки ж цього разу засумнівався в собі сам майстер. Дерев'яної церкви на дев'ять бань не було ніде в Україні. Як її вивести, як зібрати все до купи, щоб кроква до крокви, щоб міцно, надійно?.. Злякався майстер, та так, що втік геть – заховався у плавнях. Лежить у комишах, а на обрії видніє Самарський Миколаївський монастир, немов вабить до себе. Помолвився майстер Яким до святого Миколи Чудотворця. І тоді приснився йому святий Микола й пояснив, як ставити собор. Прокинувшись, май-

стер зробив маленьку церкву зі стебел комишу. Все в ній було до ладу, і він, уже впевнений у собі, вернувся на будову.

Комишевий макет потім довго зберігався в соборі, аж врешті розсіпався на порохно.

А собор стоїть. Майстер справді обійшовся без цвяхів: колоди скріплено дерев'яними кілочками або взято «в замок», тобто врізані одна в одну. І так їх міцно скріплено, що не бояться ні бур, ні землетрусів. Одного разу ураган позривав у місті дахи, повивертав дуби з корінням, а соборові – хоч би що! Очевидці розказували, що тільки панікадило здригалося та рипіли стіни по кутках.

За Зіркою Мензатюк

2. Підготуйте розповідь про церковну святиню, що є у вашій місцевості.

Уроки 23-24. ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ ТЕМУ

«Спілкуймося з відкритими серцями»

Завдання 1

Об'єднайтеся в групи й оберіть один з наведених нижче текстів. Уявіть, що ви отримали пропозицію взяти участь у створенні мультфільмів на етичні теми. Запропонуйте проспект мультфільму за обраним текстом.

1. У проспекті коротко сформулюйте:

- проблематику майбутнього мультика (якій етичній проблемі він присвячений);
- ідею (головну думку, яка має бути втілена);
- назву, яка втілювала б головну думку;
- основні епізоди з короткими коментарями.

2. Намалуйте героїв майбутнього мультика, придумайте їм імена.

3. Повідомте результати роботи класові, розіграйте найвдаліший епізод тексту.

КОЛО РАДОСТІ

Одного дня селянин, який жив неподалік од монастиря, підійшов до його брами й енергійно постукав у неї своєю мозолистою рукою. Коли воротар відчинив, чоловік, усміхаючись, показав йому велике ґроно соковитого винограду:

– Брате-воротарю, – сказав селянин, – знаєте, кому я хочу подарувати цей чудовий виноград?

– Може, настоятелеві або комусь із старших отців монастиря?

– Ні! Вам!

– Мені?! – монах аж почервонів із радості. – Хочете дати його саме мені?

– Авжеж! Ви поводитися зі мною як приятель і завжди допомагали мені, отож хочу, щоб ви поласували цим виноградом.

Монах-воротар поклав виноград на таріль і поставив її на стіл. Він довго дивився на нього: який гарний і смачний виноград!

Та ось у ченця майнула думка: «Чому не занести це ґроно настоятелеві, щоб і його втішити?».

Він узяв таріль із виноградом і поніс до настоятеля.

Настоятель і справді щиро зрадів, але пригадав собі, що в монастирі живе старий та хворий монах, і подумав: «Занесу йому цей виноград. Нехай він хоч трохи потішиться».

І ґроно винограду потрапило до келії слабосилого ченця. Але надовго він там не затримався. Старець подумав, що виноград, напевно, сподобається кухареві, який увесь день працює, і передав виноград йому.

Але кухар послав його монахові-паламареві, а той поніс виноград наймолодшому братові, котрий вирішив подарувати ґроно іншому монахові.

І так від монаха до монаха той виноград знову повернувся до воротаря. Отак замкнулося коло. Коло радості.

ОПУДАЛО

Один маленький щиглик мав пошкоджене крило. Деякий час він перебивався тим, що розгрібав у землі. Але скоро настала зима. Якось морозного ранку, вишукуючи в землі щось їстівного, щиглик побачив на полі опудало. Це був доволі вишуканий пан, який у цілій околиці славився своєю великою любов'ю до сорок, ворон та інших птахів.

Його солом'яне тіло було вбране в старий парадний костюм, великий оранжевий гарбуз правив за голову, кукурудзяні зерна – за зуби, ніс був морквяний, а очі – горіхові.

«Що з тобою, щиглику?» – як завжди люб'язно запитало опудало.

«Нічого доброго, – зітхнув щиглик. – Я страшенно мерзну і не маю де сховатися, а про харч уже й не кажу. Весни, певно, мені не дочекати». – «Не журися. Заховайся під мій піджак. Там суха й тепла солома».

Так завдяки солом'яному серцю опудала щиглик знову мав дім. Залишилася проблема з харчами. Щигликові все важче було знаходити якесь насіння чи ягоди. Одного дня, коли все було вкрите памороззю, а мороз не повітря аж тремтіло, опудало обізвалося до щиглика ніжним голосом:

«Щиглику, подзьобав би ти моїх зубів, – це пресмачні кукурудзяні зерна».

«Але ж тоді ти станеш щербатим».

«Пусте, принаймні всі будуть думати, що я дуже мудрий».

Так опудало залишилося без зубів. Але воно було дуже щасливе, що зберегло життя свого маленького приятеля. Опудало всміхалося йому своїми горіховими очима.

За кілька днів прийшла черга на морквяний ніс.

«З'їж його. Ти навіть не уявляєш, скільки в моркві вітамінів», – промовило до щиглика опудало.

А ще трохи згодом така ж доля спіткала й горіхові очі.

«Не переживай за мене, мій щиглику, твої розповіді замінять мені очі», – сказало воно.

Врешті-решт опудало віддало щигликові свою гарбузову голову.

Коли настала весна, з опудала вже нічого не залишилося, але був живий щиглик, і в нього було достатньо сили, щоб злетіти в небесну блакить.

ДІДУСЬ

Дуже постарів дідусь. Погано він бачив, погано чув; руки й ноги в нього тремтіли від старості: несе ложку до рота і юшку розхлюпує.

Не сподобалося це синові й невістці: перестали вони батька разом з усіма за стіл садити, заховали його в запічок і почали годувати з череп'яної миски. Затремтіли руки в старого, миска впала й розбилася. Ще дужче розлютились син і невістка: почали вони годувати батька із старої дерев'яної миски.

У дідового сина був свій маленький синок. Якось сидить хлопчик на долівці і щось складає із трісочок.

– Що ти робиш, дитинко? – спитала в нього мати.

– Коробочку, – відповідає дитина. – От як ви з татком постарієте, я й годуватиму вас із дерев'яної коробочки.

Переглянулися батько з матір'ю і почервоніли. Відтоді старого пере- стали ховати в запічку, та й з дерев'яної миски годувати.

Костянтин Ушинський

Завдання 2

Щоб перевірити та оцінити себе, пограйте в гру «Ціна пита- ння». Для цього об'єднайтеся в групи, складіть кожен по п'ять запитань до теми. Запишіть їх на окремих аркушах, зазначивши своє прізвище на звороті. Усі аркуші із запитаннями розкла- дить на столі. Кожен учасник групи вибирає чотири запитання й відповідає на них без попередньої підготовки, оцінюючи дуж- же вдалу відповідь 3 балами, загальною правильною відповідь – 2 балами, відповідь з неточностями – 1 балом. Кожен оцінює сам себе і всі оцінюють кожного, бали членів групи додаються. Представляючи результати роботи групи, повідомте загальну суму балів і запропонуйте класові три найкращі запитання. Кожна правильна відповідь на запитання інших груп збіль- шує результат групи на 12 балів. Загальну суму балів поділіть між усіма учасниками.

Будьмо громадянами

Урок 25. ЯКОЮ Є МОРАЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Чому людину визначають найвищою цінністю демократичного суспільства. 2. Чому мораль громадянського суспільства називають гуманістичною.

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати, чому людина є найвищою цінністю демократичного суспільства;
- пояснювати, як пов'язані громадянське суспільство і гуманістична мораль.

Поняття, які треба вміти застосовувати: цінність, демократія, громадянин, громадянське суспільство, гуманістична мораль.

Завдання 1

Що зображено на фото? Який вплив такі зібрання мають на життя суспільства? Якими моральними правилами люди керуються, беручи участь у таких зібраннях?

Мітинг на Софійському майдані на підтримку Всеукраїнського референдуму про проголошення Незалежності України. Київ. 1991 р.

1. Чому людину визначають найвищою цінністю демократичного суспільства

З усього, що є у світі, найціннішою для людини є сама людина. Ще давні греки вустами філософа Протагора казали: «Людина є

мірою всіх речей». Тільки людину наділено розвиненими здібностями усвідомлювати та перетворювати навколишній світ на засадах Розуму, Добра і Краси. Кожна людина, яка жила, живе чи житиме, є унікальною, а відтак – цінною вже тому, що вона – Людина.

Завдання 2

Прочитайте давньогрецький міф. Порадьтеся в парах, про що в ньому йдеться. Чому Прометей вирішив принести людям великі дари? Як цей міф втілює цінність людини? Поділіться думками з класом.

МІФ ПРО ПРОМЕТЕЯ

Сувора дика пустеля на краї Землі... Тільки скелі заходять за хмари своїми гострими вершинами... Жодної рослини не видно, скрізь моторошна пустка... До однієї із скель прикутий могутній герой Прометей. Гірко нарікає він на свою лиху долю: «О божественний ефіре і ви, бистровійні вітри, о джерела рік і невгамовний рокоте морських хвиль, о земле, праматере всього, о всевидюче сонце, що оббігаєш все коло землі, – всіх вас кличу я за свідків. Дивіться, що терплю я! О, горе, горе! Стогнати му від мук я й тепер, і багато, багато віків!

Але що ж це говорю я? Адже я знав усе, що буде. Я знав, що неминучим є веління грізної долі. Я мушу терпіти ці муки. За віщо ж? За те, що подарував людям надію і приніс їм з небес вогонь богів. Тепер вони не зійдуть нещасними у темне царство Аїда. За те, що я дав великі дари смертним, за це я мушу страждати так нестерпно, і не минути мені цих мук. О, горе, горе!»

Завдання 3

Працюючи в парах, оберіть одне із запропонованих запитань і проведіть інтерв'ю. Чому людина є найвищою цінністю людства? Чому люди за всіх часів намагаються зберегти пам'ять про думки, почуття, переживання своїх пращурів? Як ви розумієте вислів давньогрецького мудреця Протагора: «Людина є мірою всіх речей»? Повідомте результати інтерв'ю класові.

Розуміння цінності людини й людського життя не однаковим було у різних народів і змінювалося з часом. У давнину людину вважали найвищою цінністю суспільства, побудованого на засадах **демократії**. Саме такий суспільний устрій, коли основні питання громадського життя вирішували збори **громадян**, виник у містах-державках Давньої Греції понад дві з половиною тисячі років тому. Він істотно відрізнявся від усіх способів управління суспільством, відомих раніше, коли влада належала одній людині (деспотія, монархія) або небагатьом – кращим і благородним (аристократія).

Завдання 4

Прочитайте уривок з давньогрецького епосу про народні збори греків під час Троянської війни. Поміркуйте в загальному

колі, як відбувалися збори. Чому в них брали участь прості воїни? Як ухвалювали рішення? Чи могли прості воїни впливати на нього?

ЗБОРИ АХЕЙСЬКИХ ВОЇНІВ

...Воїни сходилися на збори – так, як рої бджіл, що вилітають з гірських печер... Нарешті запанувала тиша. Першим звернувся до народу Агамемнон, вставши зі свого місця зі скіпетром у руках. Він говорив про тягар війни, про поразки греків під Троєю і закликав їх повернутися на батьківщину....Вислухали воїни промову Агамемнона й захвилювалися, задумавшись, чи не варто їм справді припинити війну... З промовою до народу звернувся Одиссей, поруч з яким, прибравши вигляду гінця, стояла сама Афіна Паллада. Одиссей переконував греків не припиняти облоги Трої, адже якщо вони це зроблять, то зганьблять себе перед нащадками... Тоді... встав старий Нестор, і знову все стихло. Нестор також радив залишитися і дати бій троянцям... І заволали воїни, так гучно, як гуркоче море під час сильної бурі, коли вітер жене високі, як гори, хвилі. Швидко розійшлися народні збори. Всі поспішали готуватися до битви.

Отже, демократія – одна з найдавніших в історії форм організації суспільного життя та управління ним, яка можлива лише за умови участі всього народу, кожного **громадянина** в управлінні державою та розв'язанні суспільних проблем. Важливою рисою громадянина є **громадянськість**, тобто усвідомлення своїх прав та сумлінне виконання обов'язків перед державою та суспільством. Громадянин бере участь у схваленні найважливіших рішень життя держави. Тож громадська активність громадян – вільних людей, які поважають себе й інших, прагнуть допомогти своїй державі, є запорукою повноцінного життя громадянського суспільства.

Громадянин – 1. Особа, що належить до постійного населення держави, користується її правами і виконує обов'язки; 2. Той, хто поєднує власні інтереси з громадськими, служить Батьківщині.

Громадянськість – усвідомлення громадянином своїх прав та сумлінне виконання обов'язків перед державою та суспільством.

Демократія (з грецької – «народовладдя») – такий спосіб суспільного устрою, коли вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належить народові.

Усі громадяни демократичної держави є рівними і рівноправними. Це означає, що голос, який громадянин під час виборів або голосування віддає за рішення, яке вважає істинним, чи особу, яка, на його думку, є найдостойнішою, важить стільки ж, скільки будь-який голос іншого громадянина держави. Демократія не може і не повин-

на нехтувати кимось окремим заради інтересів цілого суспільства. Ніхто не може замінити окремого громадянина у його громадській активності. Як зауважив російський письменник 20 ст. Андрій Платонов, «без мене народ неповний».

Завдання 5

Працюючи в малих групах, обміркуйте, чому найвищою цінністю демократичного суспільства є людина, громадянин. Які якості й чому мають бути властиві громадянинові демократичного суспільства?

2. Чому мораль громадянського суспільства називають гуманістичною

Ви вже знаєте, що певні норми поведінки людини по відношенню до себе, інших людей та суспільства загалом виникли віддавна. З них склалися звичаї, традиції, правила. Моральні норми дають змогу оцінювати вчинки людей з позицій добра чи зла. Норми моралі пропонують ідеал людської поведінки. Втілення цього ідеалу забезпечує совість кожної людини і тиск громадської думки. Якщо людина порушує норми моралі, це викликає осуд громади. Так було й за давнини.

З плином часу деякі моральні правила відходили в минуле, як, наприклад, захист честі й гідності на дуелі, поширений за часів пізнього середньовіччя. Інші живуть і сьогодні. Саме вони становлять сукупність *загальнолюдських цінностей*.

Нині в більшості розвинених країн світу все частіше йдеться про формування *громадянського суспільства*. У такому суспільстві найвищою цінністю є людина, громадянин. Завданням громадянського суспільства є створення найкращих умов для її різнобічного розвитку, активної участі в громадському житті. Суспільство прагне, аби кожна людина могла максимально розвинути свої здібності, застосувати їх на власну користь, а також на добро й щастя інших людей та людства загалом.

Задля досягнення цієї мети в багатьох державах, що розвивають громадянське суспільство, ухвалюють закони, що гарантують та охороняють права і свободи людини, створюють державні установи, організації, які опікуються проблемами життя та розвитку громадян.

Для того щоб активно впливати на життя суспільства, самі громадяни добровільно об'єднуються в товариства, асоціації, спілки тощо, які без втручання державної влади і державних установ самі вирішують питання свого життя. Асоціації і товариства спрямовують свою діяльність на створення умов для розвитку творчих здібностей громадян (творчі об'єднання художників, письменників та ін.), згуртувати тих, хто має спільне хобі (мисливці, рибалки,

філателісти тощо). Серед них є благодійні організації, творчі, наукові й професійні спілки, громадські засоби масової інформації (газети, журнали, теле- і радіоканали), спортивні, дитячі, юнацькі, жіночі організації, об'єднання за інтересами тощо.

Завдання 6

Працюючи в загальному колі, пригадайте, які дитячі гуртки, товариства є у вашій школі, вашому місті, селі. Навіщо їх було створено? Чи мають подібні об'єднання дорослі? Чи знаєте ви що-небудь про об'єднання чи організації, членами яких є ваші батьки чи інші дорослі? Навіщо їх було створено?

Завдання 7

Працюючи в парах, прочитайте уривок з присяги членів дитячої Організації українських скаутів, яку складають під час вступу. Яких якостей вимагає від кандидата в скаути присяга? Які обов'язки покладає вона на членів організації? Чи бере кандидат на себе ці обов'язки добровільно? Чому він це робить? Як ви гадаєте, чи потрібні такі організації громадянському суспільству? Чому?

Повідомте результати вашого обговорення класові.

Командир: Чого ти прагнеш?

Кандидат: Стати скаутом.

Командир: Для чого?

Кандидат: Щоб краще служити Богу і ближнім.

Командир: Яких вигод матеріальних від цього очікуєш?

Кандидат: Жодних.

Командир: Який основний обов'язок кожного скаута?

Кандидат: Щоденний добрий вчинок.

Командир: Які головні чесноти скаутів?

Кандидат: Щирість, жертівність, чистота.

Громадянське суспільство складають вільні та рівні люди, які прагнуть разом працювати на користь своєї держави і інших людей. Їм притаманні загальнолюдські цінності і довіра, толерантність, повага до життя, прав і гідності інших громадян. Вони шанобливо ставляться до своїх колег, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право кожного громадянина на власну думку, її висловлення та захист. У такому суспільстві чеснотами вважають також громадську доброчесність і громадянську активність. Мораль цього суспільства є *гуманістичною*, тобто такою, що спрямована на розвиток людини й визнає її найвищою цінністю. У громадянському суспільстві гуманістична мораль поступово перетворюється на найважливіший чинник і регулятор життя людей і суспільства. Її норми впливають на зміст законів. Будує громадянське суспільство і наша держава Україна.

Громадянське суспільство – такий суспільний устрій, за якого створено мережу добровільних об'єднань задля вираження, задоволення й захисту інтересів різних груп населення і в якому прагнуть до побудови моральних відносин між усіма громадянами країни.

Гуманістична мораль – моральні норми, що просякнуті турботою про благо людини, повагою до її гідності, людяністю.

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–5 по 1 балу, 6–7 – по 1,5 бала, 8–9 по 2 бали.

1. Що таке демократія?
2. Що таке мораль і моральні норми?
3. Якою є роль моралі в суспільстві?
4. Що таке загальнолюдські норми моралі?
5. Що таке гуманістична мораль?
6. Яку державу називають демократичною?
7. Якими є риси громадянського суспільства?
8. Чому людина є найвищою цінністю?
9. Які риси мають бути притаманні громадянину демократичного суспільства?

II. Працюючи в парах, поверніться до фотографії, вміщеної на початку параграфа. Оберіть одну з наведених нижче проблем і поміркуйте, якими є моральні цінності людей, які зібралися на майдані. Чи можна вважати такі зібрання зародком громадянського суспільства? Ознайомте з результатами роботи в парах клас.

1. Доберіть і запишіть не менше п'яти спільнокореневих слів до слова «громадянин». Поясніть значення кожного з них.
2. Запитайте, чи є ваші батьки або інші знайомі дорослі членами громадських товариств або об'єднань. Чи добровільно вони вступили до лав тієї організації? Яку користь вони мають від участі в її роботі? Які взаємини склалися між членами цього об'єднання? Чи відповідають ці взаємини нормам гуманістичної моралі? Чому? Підготуйте на цю тему коротке усне повідомлення.

Урок 26. ЯК ОБИРАЄМО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

1. Як пов'язані свобода та моральність людини. 2. Що таке свобода волі, дії та творчості. 3. Що означає «реалізувати себе».

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати, як пов'язані свобода людини і мораль, чому свобода є основою моральних учинків;
- розповідати про прояви свободи вибору, волі, дії;
- обґрунтовувати необхідність самореалізації людини.

Поняття, які треба вміти застосовувати: свобода людини, самореалізація людини.

Завдання 1

Що зображено на картині? Чому картина так називається? Чи вважаєте складною ситуацією, в якій опинився витязь? Чому? Чим повинен, на вашу думку, керуватися витязь, обираючи свій шлях? Чи є витязь вільною людиною? Чому?

Віктор Васнецов. *Витязь на роздоріжжі*. 1882 р.

1. Як пов'язані свобода та моральність людини

Важливим поняттям людського життя є **свобода**, під якою дехто розуміє можливість поводитися на власний розсуд, діяти без застережень. Тож яку людину слід вважати вільною? Може те, яка

чинить що заманеться, або ту, може, яка нікому не підкоряється?
Чи, може, ту, яка ні від кого не залежить?

Завдання 2

Прочитайте давньогрецький міф та поміркуйте. Який дар обрав Мідас? Чи був він вільним у своєму виборі? Чому ви так думаете? Чому він потрапив у скрутне становище? Чи залишався він вільним після свого вибору? Чому? Як він розумів свободу? Чого навчав міф про Мідаса?

МІФ ПРО ЦАРЯ МІДАСА

Якось грецький цар Мідас прислужився богу Діонісу, і той у вдячність запропонував йому обрати будь-який дар. Мідас попросив: «О великий Діонісе, зроби так, щоб усе, до чого я торкаюся, перетворювалося на шире золото!».

Діоніс виконав побажання Мідаса. Радіючи отриманому подарунку, зірвав Мідас з дуба зелену гілку, і вона перетворилася в його руках на золоту, зірвав яблуко, і воно стало золотим, мие він руки – вода з них стікає золотими краплями.

Щасливий зі свого дару повернувся Мідас до палацу. Слуги приготували царю багатий обід. Тільки тоді збагнув Мідас, який жадливий дар попросив він у Діоніса. Від самого лише дотику золотими ставали і хліб, і всі страви, і вино. Зрозумів цар, що доведеться йому померти з голоду. Звернувся він до Діоніса: «Помилуй мене, візьми назад свій дар».

Отже, свобода насамперед виявляється в тому, що саме (які цінності, які прагнення) ми обираємо за мету життя та як діємо для досягнення цієї мети. Якщо людина сама вирішує, що робити, то й несе особисту відповідальність за свої дії, оскільки свобода однієї людини не може здійснюватися за рахунок інших. Тому потреби, інтереси інших людей є природним обмеженням свободи кожного.

Свої дії та вчинки люди нерідко оцінюють з позиції добра і зла. Саме тому щодня ми робимо свідомий чи несвідомий вибір між добром та злом: чи поступитися місцем у транспорті людині похилого віку, чи сказати мамі про погану оцінку, чи робити уроки замість того, щоб дивитися телевизор, чи розповісти комусь чужий секрет. Інколи зробити вибір на користь добра надзвичайно складно. Ви вже знаєте, що у тому, наскільки наші різноманітні дії та вчинки відповідають позиції добра, й виявляється моральність людини. Втім оцінювати будь-який вчинок з точки зору моралі можливо лише тоді, коли його здійснено з власної волі. Добро, вчинене з примусу, – не цінують, вимушене зло – прощають. Отже, в етиці свободу людини витлумачують, по-перше, як можливість самостійно робити вибір життєвих цілей, орієнтирів, способів дії, вчинків; по-друге, як здатність діяти відповідно до власних інтересів і цілей, приймати рішення та втілювати їх у життя.

Завдання 3

Педагог Симон Соловейчик у книзі «Навчання із захопленням» наводить розповідь однієї учениці.

«Якось я отримала двійку за твір з рідної мови. Вчителька написала у щоденнику, аби батьки прийшли до школи. Два дні я боялася показати щоденник мамі. Тоді вчителька попередила, що сама подзвонить додому, і неприємностей стане ще більше. Коли сіла робити уроки, то поклала щоденник на найвиднішому місці, щоб мама відразу його помітила. Вона звично запитала, як у мене справи в школі, і взяла щоденник. Я сиджу і думаю: «Навіщо я його поклала? Краще б викрутилась як-небудь!». Мене покарали і цілий місяць не пускали гуляти з друзями».

Обміркуйте в загальному колі, що ви обрали б на місці дівчинки: батьківське покарання чи страхи, муки совісті, необхідність приховувати щоденник, постійне очікування візиту вчительки. Чому? Як у змальованій ситуації проявляється свобода вибору?

Завдання 4

Протестуйте себе: наскільки ви здатні робити моральний вибір. Оберіть для кожної з ситуацій відповідь, фіксуючи її в зошиті. Заповніть цю таблицю в зошиті, не переписуючи, а тільки нумеруючи ситуації. Полічіть бали.

Ситуація	Я завжди чиню так (1 бал)	Я здебільшого чиню так (2 бали)	Я інколи чиню так (3 бали)	Я ніколи не чиню так (4 бали)
1....				

1. Ви не даєте однокласникам списати домашнє завдання.
2. Хтось із ваших друзів приніс сигарети до школи, ви повідомили про це класного керівника.
3. Одного дня ви з друзями йдете зі школи й проходите повз занедбаний будинок, який має кілька розбитих вікон. Один із друзів пропонує кидати каміння в цілі шибки, проте ви не підтримуєте цю пропозицію й переконуюєте інших цього не робити.
4. Ви отримали погану оцінку й одразу розповіли про це батькам.
5. Щовихідних ви знаходите час допомагати мамі прибирати квартиру.
6. Після повернення зі школи й короткого відпочинку ви самостійно сідаєте за виконання домашнього завдання.
7. Навіть якщо предмет вам не подобається, ви намагаєтеся виконувати всі домашні завдання.
8. Ви прагнете бути здоровим і щодня робите зарядку чи відвідуєте спортивну секцію.
9. Ви самостійно вимикаєте телевизор або комп'ютер, коли вам треба виконувати домашнє завдання.
10. У транспорті ви поводитесь чемно й поступаєтеся місцем літнім пасажерам.

Якщо ви отримали результат у межах від 10 до 20 балів – вас можна привітати: ваші моральні переконання є дуже міцними. Ви цілком здатні робити «дорослий» моральний вибір.

Якщо ви нарахували від 20 до 30 балів – ви схильні до морального вибору й моральних учинків, але вам бракує на це волі.

Якщо ваш результат від 30 до 40 балів – вам треба тренуватися в моральному виборі, інакше ви ризикуєте вирости безвідповідальною не надто щасливою людиною, яка керується в житті тільки зовнішніми обставинами та своїми бажаннями.

2. Що таке свобода волі, дії та творчості

Напевно, ви зрозуміли, що впродовж життя вільна людина, змушена робити вибір: як одягтися і в який магазин піти, де і як навчатися, де і ким працювати, чому присвятити своє життя. Обираючи шлях чи спосіб досягнення мети, ми часто не замислюємося над тим, чому діємо так або по-іншому, а просто наслідуюмо дії та поведінку наших батьків, інших дорослих, героїв книжок тощо. Водночас люди не перестають замислюватися над запитаннями: що таке щастя, як його досягти, чому одні люди щасливі, а інші ні, які сили визначають долю кожного з нас?

Давні греки створили міф про трьох богинь людської долі, яких називали мойрами. Одна з них пряла нитку людського життя, друга витягала жереб, що має випасти на долю людини. Третя – записувала в сувій людини все, що мало статися. Вважалося, що змінити визначену мойрами долю не може ніхто: ані боги, ані сама людина. Християнство протиставило уявленням про долю віру в Бога провидіння. Все, що відбувається у світі та в житті людини, є виконанням волі Бога, яка не може бути осягнена, а тим більш змінена. Шукали відповідь на це питання й філософи. Дехто з них

Доля, воля Бога

Я виконую те, що вирішив
Господь або як склалася доля,
і не маю вибору

Свобода волі людини

Те, що роблю в своєму житті,
залежить тільки від мене,
від мого вибору

Дві точки зору на те, що визначає життєвий шлях і щастя людини

вважав, що людське життя обумовлене сталими законами існування світу, зовнішніми, не залежними від людини причинами. Інші обстоювали думку про свободу людини, стверджуючи, що все цілком залежить від неї самої – її бажань, прагнень, свідомості, зусиль.

Порівняймо ці точки зору. На перший погляд, життя людини справді цілком залежить від того, в який час, у якій країні, в яких умовах вона народилася, як її виховували батьки, до якої школи віддали навчатися тощо. Погодьмося, що не від людини залежить, яким є розвиток науки і техніки в країні та світі, мир тепер чи війна, кому належить влада тощо. Крім того, кожна людина від народження має власний набір здібностей, особливостей, які серйозно впливають на її життя. Певною мірою життя людини визначає і стан довкілля та розташування планет у Всесвіті.

Однак є сенс і в протилежній позиції: навіть вам доводилося спостерігати, що люди, життя яких починалося за однакових умов, досягли різних результатів.

Завдання 5

Проведіть гру «Влаштуємо власну долю». Оберіть 5 охочих грати. Гравці шикуються перед дошкою в одну лінію. Їхні ролі: 1) мешканець далекого маленького села; 2) мешканець Києва; 3) дитина з бідної родини; 4) дитина із заможної родини; 5) дитина із сім'ї біженців з «гарячих точок». Тепер учасники гри мають стежити за твердженнями вчителя (ведучого). Якщо відповідно до ролі вони погоджуються з твердженням, то роблять крок уперед, якщо «ні», – залишаються на місці.

1. Коли вам було три роки, вас віддали в дитячий садок.
2. У дитячому садку ви вивчали дві іноземні мови.
3. У шість років ви пішли до школи.
4. Крім школи, ви відвідували секцію тенісу, басейн, танцювальний гурток, додатково займались іноземною мовою.
5. У вільний час ви відвідували з батьками театри, кіно, музеї.
6. Під час канікул ви виїжджали відпочивати на море, за кордон.
7. У старших класах ви обрали для навчання спеціалізований ліцей або клас за профілем, що вам подобався.
8. Ви брали участь у шкільних та міських олімпіадах з різних предметів.
9. Ви вступили до престижного вищого навчального закладу у великому місті.

Подивіться, де опинились учасники гри. Подякуйте їм та запропонуйте вийти з ролей. Розпитайте, чому вони опинились саме в тому місці. Як вони почували себе в цих ролях.

Обміркуйте результати гри в класі. Чому просування учасників було різним? Чи згодні ви з їхніми діями? Чому?

Життя людини, безумовно, залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників, але людина тому і є людиною, що за будь-

яких умов вона може обирати для себе ту чи ту дію, вчинок, врешті-решт – життєвий шлях. Вона здатна аналізувати зовнішні обставини, враховувати їхній вплив, ставитися до цього позитивно чи негативно, а отже, робити вибір, проявляючи **свободу власної волі**. Свободу волі мають усі люди і в кожній життєвій ситуації. Проте аби нею скористатися, треба усвідомлювати власні цінності, результати, межі свободи, тобто обставини, з якими слід рахуватися. Тільки тоді ми справді будемо здатні зробити вільний, правильний вибір. Ось чому кажуть, що свобода волі – це свобода вибору.

Людині притаманна також **свобода дії й свобода творчості**.

Свобода волі – можливість самостійно обирати власні цілі, наміри, спосіб дії, керуючись моральними настановами й цінностями.

Свобода дії – можливість діяти без заборон у якій-небудь галузі.

Свобода творчості – право людини втілювати мрії і задуми, створюючи щось нове, оригінальне, таке, чого не існувало раніше.

3. Що означає реалізувати себе

Свобода волі передбачає розуміння того, навіщо людина наділена свободою і чи потрібна їй свобода. Людина може почуватися щасливою тільки тоді, коли може **реалізувати себе**, тобто самореалізуватися. Що це означає? Реалізувати себе – означає зробити реальністю, всебічно розвинути всі свої здібності й можливості, досягти успіху. Іншими словами – стати успішною людиною. Для того щоб реалізуватися, людині насамперед треба задовольняти свої природні потреби в їжі, одязі, житлі тощо. Крім того, для кожного має бути реалізоване право на вільний самовияв і самовираження: на вільне висловлювання думок, свободу вірувань, творчості тощо. Нарешті кожен з нас, пізнавши себе, передбачає застосувати свої можливості та здібності. Що раніше людина «знайде себе», то вищою є імовірність її якнайповнішої самореалізації. При цьому бажано не обмежитися тільки міркуваннями вигідно-невигідно, подобається іншим (батькам, учителям, друзям) чи ні, є це престижним, модним у суспільстві сьогодні чи ні тощо. Пам'ятаймо також, що життя людини відбувається «набіло», без «репетицій»! Якщо ти проґавив можливість виявити свої найкращі здібності сьогодні, завтра такої нагоди може не трапитись. Отже, лише від нас залежить, чи зробимо ми кожен день нашого життя змістовним, щасливим, корисним для нас, наших близьких, суспільства загалом. Реалізувати себе може лише люди-

на активна, яка не схиляється перед обставинами, а вміє використовувати їх, обертаючи собі на користь.

Завдання 6

Складіть перелік з 3–5 запитань, які можуть допомогти вам пізнати себе. Обміркуйте пропозиції зі своїми сусідами. Чи збіглися ваші запитання? Чому? Повідомте результати роботи іншим.

1. Доберіть потрібні за змістом слова, зараховуючи за кожне слово по 2 бали.

«Людина є вільною у своїх діях і вчинках, наприклад, ...»

«Обираючи варіант поведінки, ми враховуємо ...»

«Однак важливу роль у цьому виборі відіграють моральні ... й ... . Наприклад, ...»

«Тільки керуючись гуманістичними моральними цінностями людина може бути ...»

2. Поверніться до картини, яку розглядали на початку уроку, і поміркуйте всім класом, чи змінилися ваші уявлення про те, чим керується витязь у момент вибору. Якщо змінилися, то як саме?

1. Напишіть невеличкий твір, обґрунтовуючи думку: «Я вільна людина, тому що...»

2. Поспостерігайте за собою впродовж тижня: у які ситуації морального вибору вам довелося потрапляти? Які з них були найскладнішими? Що ви відчували в тих ситуаціях? Як поставилися до вашого вибору батьки чи інші родичі?

3. Поміркуйте, чого нас навчає притча, яку розповів французький філософ Бурідан.

У стійлі віслюка було двоє ясел. Зазвичай сіно господар накладав лише в одне з них. Одного дня, помилившись, господар поклав сіна в обидва ясла, і віслюк опинився між двома однаковими оберемками сіна. Йому треба було обрати один із них і почати їсти. Проте оберемки були однаковісінькі! Бідний віслюк думав усю ніч і весь день, і ніяк не міг вирішити з якого почати. Аж поки від голоду і слабкості знепритомнів і ледве не помер.

4. Про що йдеться в українському прислів'ї: «За двома зайцями поженешся – жодного не впіймаєш»? Як ідея прислів'я пов'язана з основними поняттями уроку?

Урок 27. ЯКИМИ Є ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Що таке права людини. 2. Якими є права дитини. 3. Як поважають та захищають права людини в демократичному суспільстві. 4. Як співвідносяться права й обов'язки.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття «права людини», «права дитини», «обов'язки людини і громадянина України»;
- наводити приклади прав і обов'язків;
- висловлювати й аргументувати власні думки про права й обов'язки учня, людини та громадянина в Україні.

Поняття, які треба вміти застосовувати: права людини, права дитини, права і обов'язки людини та громадянина.

Завдання 1

Що зображено на фотографіях? Що між ними спільного? Що відмінного в становищі сфотографованих дітей? Чого можуть досягти, на вашу думку, ці діти у своєму житті? Чому?

1. Що таке права людини

Кожен із нас завжди пов'язаний з іншими людьми: друзями, знайомими. У школі ви учень, вдома для батьків – дитина, та на-самперед – Людина. Саме тому ми мусимо зважати на тих, хто нас оточує.

Усі хочуть бути коханими, здоровими, сильними, щасливими й потрібними комусь. Більшість людей шукають дружби, відчувають біль, потребують захисту, безпеки та впевненості, хочуть, аби їх поважали.

Для того щоб усвідомити ці прості істини, людство багато пережило. Лише після Другої світової війни стало зрозумілим, що тільки домовленість між різними країнами може забезпечити справжній захист *прав людини* в усьому світі. У 1948 р. всесвітня Організація Об'єднаних Націй ухвалила Загальну декларацію прав людини. Проголошені *права людини* включають, зокрема, можливість розвивати і використовувати свої людські й моральні якості, інтелект, таланти для задоволення духовних й інших інтересів і потреб. Права людини, що захищаються міжнародними документами і законами нашої держави, засновані на моральних нормах і цінностях: справедливості, рівності, повазі до людської гідності. Кожна країна, яка підтримує міжнародні документи про права людини, бере на себе зобов'язання забезпечити такі права для всіх людей на своїй території. Прийняла на себе обов'язки й наша держава. Громадяни України мають багато прав.

Декларація – офіційний документ, у якому проголошено певні принципи та положення.

Права людини – можливості людини мати певні матеріальні, культурні і духовні блага, необхідні їй для нормального життя та розвитку.

Завдання 2

Прочитайте уривок із Загальної декларації прав людини та поміркуйте. Про що йдеться в документі? Коли людина отримує свої права? Поясніть твердження з Декларації про те, що «люди народжуються рівними у своїй гідності й правах». Як ви розумієте поняття «взаємини в душі братерства»? Чи має хтось перевагу у своїх правах?

Із Загальної декларації прав людини

Стаття 1

Усі люди народжуються рівними у своїй гідності й правах. Вони наділені розумом і совістю і мають чинити по відношенню один до одного в душі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Завдання 3

Ознайомтесь у парах, які з прав в Загальній декларації прав людини названо такими, що надані людині від народження. Поясніть, що означає кожне з цих прав. Наведіть із власного досвіду приклади реалізації цих прав. Обміняйтеся думками з найближчими сусідами, а потім з іншими однокласниками.

У Загальній декларації прав людини проголошено, що кожна людина має право:

- на життя, на свободу, гуманне поводження з боку інших;
- на участь в управлінні своєю країною, на вільний доступ до інформації, на свободу думки і переконань;
- на працю, освіту, вільний час і медичну допомогу;
- на участь у культурному житті.

2. Якими є права дитини

Якими ж є права дитини? У загальних рисах вони такі самі, як і в дорослих. Однак діти частіше відчувають образу та несправедливість, оскільки є слабшими і беззахисними. Тому ООН було складено й проголошено спеціальну Декларацію прав дитини (1959 р.) і ухвалено міжнародну Конвенцію про права дитини (1989 р.). Якщо перший документ лише проголошував ці права, то другий – зобов'язував держави, що його підписали, забезпечити його виконання. Відповідно до статті 1 названої Конвенції, дитиною є кожна людина, доки не досягне 18-річного віку. **Права дитини** – це певні спеціальні можливості, необхідні людині віком до 18 років для життя і досягнення зрілості. Кожна дитина, незалежно від раси, статі, мови, релігії, національності, майнового стану, стану здоров'я, має рівні права з усіма іншими дітьми.

Конвенція – договір між державами з якогось спеціального питання.

Завдання 4

Оберіть одне з прав дитини й, працюючи в малих групах, спробуйте втілити його в символічному малюнку. Доберіть підпис до нього.

3 Конвенції про права дитини

– Дитина має право на особливий захист і турботу, якісну їжу, житло й медичну допомогу.

– Дитина з фізичними та розумовими вадами має право на спеціальну допомогу та турботу.

– Дитина має право на любов і розуміння в сім'ї. Має право ходити до школи та розвивати свої здібності.

– Дитина має право на освіту, яка має бути спрямована на розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі, на підготовку дитини до свідомого життя в суспільстві.

– Дитина має право у складних обставинах на першочерговий захист і допомогу.

– Дитину не можна примушувати до важкої праці і піддавати жорсткому поводженню.

– Дитині не можна виносити смертний вирок або карати її довічним ув'язненням.

3. Як поважають та захищають права людини в демократичному суспільстві

Сьогодні більшість країн світу намагається враховувати основні положення Загальної декларації прав людини. Вони є складовою конституцій і законів усіх демократичних держав. Якщо влада не поважатиме цих прав, люди мусять їх відстоювати. Наприклад, якщо представник влади (зокрема, державний службовець) порушить чийсь права або свободи, громадянин має право звернутися до суду.

Однак багато чого для дотримання прав людини можемо зробити й ми самі: підтримати слабшого, допомогти тим, хто потрапив у біду тощо. Навіть спілкування ми можемо зробити людянішим. Якщо важко захищати свої права та права людини одному, треба шукати однодумців, з якими легше подолати труднощі. Саме тому в багатьох країнах молоді люди об'єднуються в громадські організації і товариства.

Завдання 5

Проведіть «мозковий штурм» з проблеми: що нам до снаги зробити, щоб допомагати державі й суспільству захищати права людини і дитини. Обміркуйте отриманий перелік і подумайте, як ви можете використати напрацьовані вами правила поведінки в буденному житті.

4. Як співвідносяться права й обов'язки

Міжнародні документи надають дітям і дорослим багато прав, проте нам дозволено далеко не все. Здійснюючи свої права, не можна діяти всупереч інтересам інших або обмежувати їхні права. Права передбачають і певні обов'язки. Наприклад:

- кожна дитина має право на освіту, але й обов'язок ходити до школи;

- кожна дитина має право на медичну допомогу, але й обов'язок турбуватися про своє здоров'я;
- кожна дитина має право висловлювати свої думки. Проте вона мусить зважати на думки інших.

Чи замислювалися ви над тим, що життя ґрунтується на виконанні обов'язку? Бувають різні обов'язки – легкі й обтяжливі, проте всі їх слід виконувати. Є професійні обов'язки, які треба виконувати, обіймаючи певну посаду. Більшість людей виконують сімейні обов'язки, обов'язки щодо своїх родичів і друзів тощо. Нерідко трапляється, що людина сама бере на себе відповідальність за певну справу, тобто добровільний обов'язок щось робити. Наш Основний закон – Конституція України – визначає обов'язки громадян України. У документі, зокрема, зазначено, що кожен громадянин повинен захищати Батьківщину та її незалежність, шанувати державні символи, не чинити шкоди природі, культурній спадщині українського народу, сплачувати необхідні податки, неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не зазіхати на права й свободи, честь і гідність інших людей.

Завдання 6

Розділіть аркуш навпіл. Ліворуч запишіть свої права, праворуч – обов'язки. Намагайтеся врахувати свої права як дитини, людини, громадянина, члена сім'ї, учня та ін. Який перелік вийшов довшим? Що вам було важче визначити: права чи обов'язки? Чому? Поділіться результатами своєї роботи з класом.

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–5 по 1 балу, 6–7 по 1,5 бала, 8–9 по 2 бали.

1. Що таке права людини? 2. Чому вони є природними? 3. Які права має людина від народження? 4. Що таке права дитини? 5. Які права мають діти? 6. Порівняйте права дитини й дорослої людини. Які особливості мають права дитини? 7. Чи володіє дитина правами дорослої людини? Чому ви так думаете? 8. Чому немає прав без обов'язків? 9. Якими є обов'язки дорослих, а якими дітей?

II. Поверніться до фотографій, які ви розглядали на початку уроку. Які права мають діти на першому фото? Які права дитини порушено щодо тих, хто зображений на другому знімку? Поясніть свою думку.

1. Поясніть на прикладах із власного досвіду, що таке права людини.
2. Напишіть невеличкий твір на тему: «Чому потрібно знати права людини?».

3. Чи вважаєте ви слушним висловлювання: «Твої права закінчуються там, де починається ніс твого сусіда»? Відповідь обґрунтуйте прикладами з власного досвіду.

4. Поміркуйте, чи стосуються міжнародні документи, про які йшлося в тексті параграфа, вас особисто. Чи є вони важливими для вас? Чому?

5. Прочитайте історію зі шкільного життя і визначте, які моральні норми і хто порушив у цьому випадку. Чому ви так гадаєте? Поясніть. Обговоріть у класі: хто і яким чином, на ваш погляд, відповідатиме за свої порушення. Як ви думаєте, чи існують закони, які захищали б права людини та дитини?

Одного дня на перерві дев'ятикласник Василь силою відібрав у шестикласника Петра гроші, які мама дала тому на сніданок. Шестикласники, зібравшись навколо потерпілого, намагалися втішити його. Пролунав дзвоник і діти почали, перекикуючи один одного, розповідати цю історію вчительці й вимагати від неї негайного втручання.

Вчителька мала свої плани щодо уроку і спочатку спробувала «навести в класі порядок». Однак діти не вгамовувались, а кричали ще голосніше. Тоді, втративши терпіння, вона також почала кричати на них, схопила Петрика і потягла його до кабінету директора школи.

Урок 28. ЯК РОЗУМІЮТЬ СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУЧАСНОМУ ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Що таке суспільна справедливість. 2. У чому ми всі рівні, хоча й різні. 3. Чого вимагає від нас різноманітність життя в громадянському суспільстві.

Після цього уроку ви зможете:

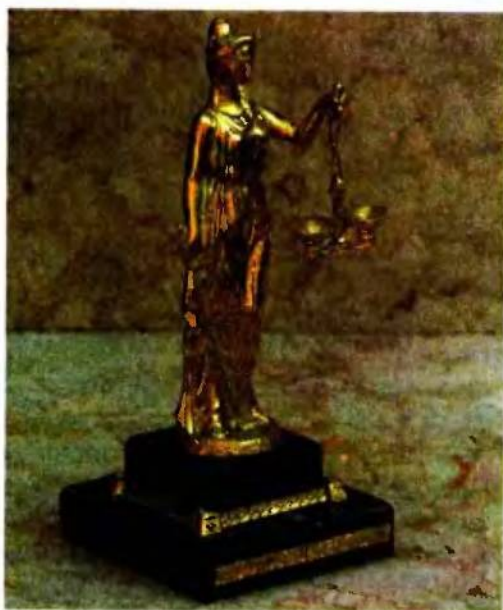
- пояснювати поняття «суспільна справедливість», «соціальна різноманітність»;
- наводити приклади суспільної справедливості та соціальної різноманітності;
- аналізувати ситуації, в яких порушено суспільну справедливість стосовно різних членів суспільства.

Поняття, які треба вміти застосовувати: суспільна справедливість, соціальна різноманітність.

Завдання 1

Порадьтеся в парах, чому давні греки зображували богиню справедливості саме так. Якими були уявлення греків про закон і справедливість?

Феміда – богиня права, справедливості й законного порядку у давніх греків

1. Що таке суспільна справедливість

Завдання 2

Згадайте будь-яку відому вам просту або складну гру і спробуйте розповісти своїм однокласникам, як треба грати. Поясніть, які у вашій грі є правила, щоб справедливо визначити переможця.

Порадьтеся у загальному колі, що означають словосполучення «справедлива гра», «справедливе правило», «справедливий суддя», «справедлива людина».

Поняття *справедливість* відоме людям дуже давно. Коли йдеться про взаємини окремих людей, справедливість найчастіше розуміють як правильне, неупереджене ставлення до чогось або до когось. Утім поняття «справедливість» застосовують і до суспільства загалом: суспільно справедливим визнають такий устрій, за якого кожен отримує те, на що він має право за умови, що права інших теж не порушуються.

Справедливими називають такі людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам демократичного суспільства.

Зрозуміло, що влаштувати суспільство або державу за таким принципом непросто, адже окремі люди й суспільні групи часто мають різні й навіть протилежні потреби та інтереси. Щоб їх задовольнити справедливо, суспільство завжди змушене було врегульовувати своє життя спочатку за допомогою традицій і звичаїв, згодом – законів. За давнини справедливою вважали волю богів. Часто, намагаючись виправдати свої вчинки (приміром, розв'язання війни), навіть розпочинаючи війни, люди посилались на Божу волю.

Завдання 3

Прочитайте уривок з давньогрецького епосу про початок Троянської війни. Порадьтеся у парах, як уявляли собі давні греки Божу волю. Як вони пояснювали причини війни? Чи можна вважати рішення Афродіти справедливим? Чи справедливим є рішення ахейців розпочати війну? Поділіться своїми думками з однокласниками.

Багато років минуло відтоді, як богиня кохання пообіцяла троянцеві Парису за дружину найпрекраснішу з жінок... Нарешті він побачив дивовижний сон. Сама Афродіта постала перед ним і сказала:

– Тепер настав час, Парісе, коли я зможу виконати свою обіцянку. До сьогодні мені заважали старші боги. За їхнього заступництва вийшла заміж прекрасна Елена, яку я призначила тобі. Я вирішила розірвати цей шлюб. Елена повинна стати твоєю дружиною... ти мусиш устигнути викрасти Елену. Отже, рушай у далеку Лаконію, до міста Спарти. Там, у будинку царя Менелая, ти побачиш Елену. Споряджай корабель і лаштуйся в дорогу. Я пошлю тобі попутний вітер і дам знак до відплиття.

Після викрадення Елени ахейці почали війну з троянцями, щоб повернути дружину своєму цареві.

Протягом усієї історії людського суспільства проблемою був справедливий розподіл матеріальних (насамперед їжі, житла, землі тощо) та інших благ. Людство вигадало два основних способи такого розподілу: блага слід розподіляти між людьми або порівну, або відповідно до їхніх заслуг (наприклад, того, де і як вони працюють). Справедливим завжди вважається такий розподіл благ, який відповідає заздалегідь обумовленим правилам.

Сьогодні, прагнучи якнайсправедливішого задоволення прав усіх членів суспільства, розвинені демократичні держави намагаються застосовувати обидва підходи. У нашій країні певна частина суспільного багатства розподіляється порівну, однаково для всіх. Це, зокрема, додаткові виплати держави всім багатодітним сім'ям, безоплатна освіта, користування підручниками або надання першої допомоги хворому тощо. Іншу частину прибутку держави розподіляють між громадянами відповідно до заслуг кожного, наприклад у вигляді заробітної плати.

Справедливим у демократичному суспільстві є забезпечення рівних прав і свобод громадян.

Отже, сучасне розуміння суспільної справедливості полягає насамперед у забезпеченні державою прав і свобод усіх членів демократичного громадянського суспільства, взаємній повазі громадян до прав одне одного, щонайповнішому дотриманні у взаєминах людей моральних та правових норм.

2. У чому ми всі рівні, хоча й різні

Кожна людина має власні здібності й нахили, свою віру та духовні цінності, посідає певне місце в суспільстві, краще або гірше працює, набуває – завдяки природним здібностям або власному вибору – тих чи тих рис, що відрізняють її від інших людей. Отже, кожна людина є унікальною і неповторною. Тому ми всі рівні, але – різні. Суспільству притаманна **соціальна різноманітність**. Чи можна вважати когось поганою людиною, з огляду тільки на те, що він чи вона думають або діють не так, як ми?

Усі ми різні, проте жодна людина не є людиною більше чи менше, ніж будь-хто інший. Усі ми рівні й однаково можемо користуватися своїми правами людини. Саме цю рівність усіх прав людини «без якої б то не було відмінності» проголошує Загальна декларація прав людини.

Різноманітний – неоднаковий з іншим, несхожий на інше чим-небудь; який складається з неоднакових, не схожих один на одного предметів, осіб.

Соціальна різноманітність – ознака суспільства, яке складається з неоднакових, не схожих одна на одну осіб.

Соціальний – пов'язаний з життям і стосунками людей у суспільстві, суспільний, той, що існує в суспільстві.

Завдання 4

Проведіть дослідження. Візьміть однакові невеличкі аркуші паперу. Потім усі одночасно виконайте наступні дії:

- а) складіть аркуш навпіл;
- б) відірвіть верхній правий кут;
- в) знову складіть навпіл;
- г) відірвіть верхній правий кут;
- д) знову складіть;
- е) знову відірвіть верхній правий кут;
- є) складіть аркуш надвоє;
- ж) якщо можна, відірвіть правий кут;
- з) розгорніть аркуші і покажіть іншим.

Чи однакових результатів досягли ви в роботі? Обговоріть це в загальному колі.

- Чи можемо сказати, що хтось виконав роботу неправильно? Чому?
- Чому аркуші відірвані так по-різному?
- Чи можете ви сказати, що всі, хто відірвав аркуші інакше, ніж ви, є гіршими за вас?
- Чи буває так, що ми оцінюємо людину тільки з огляду на те, чи робить вона щось так само, як ми? Наведіть приклади.
- У якому сенсі слушною є думка, що мешканці інших країн (представники інших народів, релігій і культур) бачать світ не так, як ми, по-іншому? Чим їхня точка зору відрізняється від нашої? Чия точка зору є правильнішою?
- Яким було б життя, якби всі бачили світ однаковим?
- Чого навчає ця вправа?

3. Чого вимагає від нас різноманітність життя в громадянському суспільстві

Завдання 5

Обміркуйте в загальному колі. Про що йдеться в розповіді? Як ви оцінюєте вчинки Аліси і Давида? Чи відрізняється ставлення вчителя до вчинків Ахмеда, Аліси і Давида? Чому? Які особливі риси, притаманні Ахмеду, впливали на стосунки між дітьми? Чи вважали Аліса і Давид Ахмеда рівним собі? Як ви гадаєте, чи було порушено справедливість стосовно Ахмеда? Хто це зробив? Які саме права Ахмеда як людини було порушено? Як ви ставитеся до такої ситуації?

Першокласники поверталися після перерви до класу. Вчитель запитав у маленької Аліси: «Що ти робила на перерві?». Аліса відповіла: «Я бави-

лась у дворі». Вчитель сказав: «Добре. Іди до дошки, і якщо ти вірно напишеш слово "двір", я поставлю тобі відмінну оцінку». Аліса написала правильно і отримала «відмінно».

Вчитель поставив таке саме запитання Давидові, який відповів: «Під час перерви я грався з Алісою». – «Добре, якщо ти правильно напишеш на дошці слово "перерва", я поставлю тобі "відмінно"». Давид написав слово без помилок і отримав високу оцінку.

Після цього вчитель звернувся до маленького Ахмеда з тим самим запитанням і почув: «Я хотів було погратися з Алісою та Давидом, але вони стали кидати в мене камінням і називали жебраком». Вчитель вигукнув: «Як? Вони кидали в тебе каміння? Це ж кричуще, нічим не виправдане порушення твоїх прав як людини. Іди до дошки, і якщо ти напишеш без помилок "кричуще, нічим не виправдане порушення прав людини", я поставлю тобі "відмінно"».

У сучасному демократичному суспільстві всі люди є рівними в правах незалежно від віку, статі, кольору шкіри, зовнішнього вигляду, стану здоров'я, фізичних і духовних можливостей. Саме це є основою розуміння справедливості. Всі громадяни демократичного суспільства повинні будувати відносини між собою, знаючи та розуміючи свої права і, водночас, поважаючи гідність і права інших. Кожен має вважати права тих, хто його оточує, так само цінними, як власні й пам'ятати про золоте правило моралі: не чиніть іншим того, чого собі не бажаєте!

I. Оцініть себе, зараховуючи за кожную відповідь по 3 бали.

1. Що означає бути різними людьми в суспільстві? **2.** Що означає бути рівноправними членами суспільства? **3.** Як поводитися справедливо по відношенню до інших людей? **4.** Як пов'язані поняття «справедливість» і золоте правило моралі?

II. Поверніться до зображення богині Феміди. Працюючи в групах, зробіть малюнок, який втілює ваші теперішні уявлення про справедливість у громадянському суспільстві. Поміркуйте, чим ваші уявлення про справедливість відрізняються від уявлень давніх греків.

1. Доповніть усно або письмово наведені твердження. Підготуйтеся до обговорення цих тверджень у класі.

«Якщо люди в суспільстві мають рівні права, то...»

«Якщо всі люди різні, то...»

«Якщо ми не будемо поважати інтереси один одного, то...»

«Якщо ми розуміємо справедливість по-різному, то...»

«Якщо ми розуміємо закон по-різному, то...»

2. Розпитайте в батьків, як склалося життя їхніх однокласників, наскільки вони є успішними. Чи вважають це справедливим ваші батьки? Чому?

3. Прочитайте християнську притчу та поміркуйте, про що йдеться у цьому творі. Хто правий: господар чи робітники? Чи вважаєте ви рішення господаря справедливим. Чому? Чи однаковим було їхнє розуміння справедливості?

ПРИТЧА ПРО ГОСПОДАРЯ (З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД МАТВІЯ)

Одного разу господар вийшов уранці, щоб найняти працівників на роботу у виноградник, запропонувавши робітникам по динарію за день праці. Вони погодились і стали до роботи.

Близько третьої години господар побачив інших людей, які нічого не робили і сказав їм: «Ідіть і ви до винограднику мого. Я щось дам вам за роботу». Вони пішли працювати.

Близько шостої і сьомої годин вечора він зробив те саме. Врешті-решт близько одинадцятої години ночі він найняв ще кількох людей.

Коли настала північ, господар скликав робітників і сказав їм: «Нехай ті, кого найняв останніми, отримають плату першими». І ті, хто прийшов близько одинадцятої години ночі, отримали по динарію. Ті, хто прийшов першими вранці, думали, що вони отримають більше. Проте їм також заплатили по динарію. Вони обурилися: «Ці останні працювали лише одну годину, а ти зрівняв їх з нами, які працювали весь день і в спеку». На це господар відповів: «Друзі, я не ображаю вас. Чи ми з вами не домовилися, що ви працюєте за динарій цілий день? Беріть своє і йдіть. Я ж хочу дати останнім те ж, що і вам. Хіба я не владний робити те, що хочу? Чи ваші очі заздрять тому, що я щедрий?».

Урок 29. ЯКА РОЛЬ МОРАЛІ І ПРАВА В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Як співвідносяться мораль і право. 2. Що таке закон і як він регулює життя громадян у демократичному суспільстві. 3. Що означає рівність усіх перед законом.

Після цього уроку ви зможете:

- визначати поняття «закон», «рівність усіх перед законом»;
- пояснювати на прикладах відмінність між правовими та моральними нормами;
- висловлювати судження про зв'язок моралі та законів у демократичному суспільстві;
- коментувати ситуації, пов'язані з відмінністю в дії моральних і правових норм.

Поняття, які треба вміти застосовувати: правові норми, право, закон, рівність людей перед законом.

Завдання 1

Що зображено на фотографії? Хто є учасниками події? Коли і чому відбуваються судові засідання? Яку роль в них відіграє закон?

Засідання Конституційного Суду України

1. Як співвідносяться мораль і право

Завдання 2

Прочитайте індійську казку та поміркуйте. Про що в ній ідеться? Чому між героями виник конфлікт? Які моральні правила порушили вони? Чому герої не змогли домовитися між собою на основі моральних правил? Чому люди порадили їм звернутися до судді?

ЯК МИШІ З'ЇЛИ ЗАЛІЗО

Жив собі в Індії купець Надук. Колись він був багатим, та тепер справи не ладналися. Єдиним майном Надука була залізна поперечина – балка.

Залізо за тих часів коштувало дорого, тому балку цінував купець як справжній скарб.

Якось надумав Надук пошукати щастя в інших краях. Балку залишив другові Лакшману, а сам пішов у світ.

Минуло три роки. Надук знову розбагатів. Повернувся до рідного міста й завітав у гостину до Лакшмана. Коли друзі досхочу погомоніли, Надук поцікавився в Лакшмана, як там його залізна балка. Лакшман почервонів... «З балкою сталася халепа, – сказав він. – Я сховав її в коморі, а капосні миші з'їли залізо». Надук похитав головою, та не став сваритися на Лакшмана, бо це ж не його провина. «До речі, – прощаючись мовив Надук, – я привіз тобі подарунки». І запросив Лакшманового сина Раму до себе, аби той забрав дарунки. Там завів Раму у віддалену кімнату й замкнув двері...

Минуло кілька годин, а хлопець не повертався додому. Лакшман прибіг до Надукового будинку й став розпитувати де Раму. «Трапилася біда, – відповів Надук. – Коли ми йшли, величезний орел схопив хлопця й злетів у хмари». – «Як міг орел схопити п'ятнадцятирічного хлопця?» – не повірив Лакшман.

Сусіди порадили друзям розв'язати суперечку в суді.

«Ваша честь, – мовив Лакшман до судді, – ця людина вкрала мого сина. Будь ласка, звеліть його повернути Раму». Однак Надук заперечив: «Я не можу цього зробити, бо Раму забрав величезний орел».

«Це брехня, – сказав суддя. – Орел не зможе забрати хлопця». На що Надук відповів: «Якщо миші в коморі Лакшмана могли з'їсти залізну балку, то чому орел не може забрати хлопця?».

«Що це за історія з мишами?» – поцікавився суддя.

І Надук розповів про свою балку. Всі люди разом зі суддею сміялися. А Лакшману було дуже соромно. Суддя наказав Лакшману повернути балку Надукові, а Надукові – повернути хлопця Лакшману.

Вам уже відомо, що моральні норми, які діють у суспільстві, врегульовують життя, вчинки людей, зобов'язують їх діяти так, щоб не зашкодити тим, хто довкола них, бути добрими та чуйними один до одного. Є серед них такі, які сформульовані як заборони: не кради, не кажи неправду, не принижуй та не ображай інших людей. Є такі, які спонукають захищати свою честь і гідність, сво-

боду, безпеку. Є й такі норми, які радять як належить чинити; бути чесним, порядним. Усім нібито відомо, що порушувати ці норми не можна. Проте іноді люди чинять усупереч цим настановам. В давнину казали, що на одному плечі людини сидить нечистий, а на іншому – ангел. Обидва підказують людині, як чинити. Кого з них послухатися? Це особистий вибір кожного. Приймаючи рішення або оцінюючи щось, ми завжди звертаємося до понять «добра» і «зла». Часто життя ставить перед людиною непрості запитання, відповіді на які однозначно просто неможливо. Що чекає на людину, яка порушує моральні норми? Осуд близьких людей. А якщо недобрий учинок здійснено таємно? Тоді покарати людину може тільки її власна совість.

Щоб захистити права та інтереси окремих людей і всього суспільства та організувати розв'язання загальних суспільних справ, було запроваджено **правові норми**.

Правові норми – спільні загальнообов'язкові найважливіші та найнеобхідніші правила поведінки людей, які встановлює й охороняє держава.

Завдання 3

Проаналізуйте ситуації. За допомогою уявного мікрофона висловтеся про те, у якій із них йдеться про порушення моральної норми, а в якій – правової. Чому? Свою думку поясніть.

1. Павло сказав неправду своєму однокласникові, відповівши, що в нього немає книги, яку той просив.

2. Дмитро Миколайович, виступаючи на суді як свідок, сказав судді неправду, оскільки він колись учився з обвинувачуваним в одному класі і не хотів зрадити його. Однак, за нормами права, свідок не може давати в суді неправдивих свідчень, яким би не було його ставлення до особи обвинувачуваного чи до ситуації. Дмитра Миколайовича звинуватили в порушенні правових норм і притягнули до відповідальності. Він сам перетворився на обвинувачуваного в суді.

Норми права, на відміну від норм моралі, завжди ухвалюють відповідні державні органи. Норми права завжди конкретні й визначають правила поведінки людини, які є обов'язковими для всіх. Якщо людина не дотримується їх, вона може бути притягнута до суду і навіть позбавлена волі. Щоправда, норми права не можуть зобов'язати людину дотримуватися моральних правил. Заздрість і злоба, егоїзм і жадібність не є порушеннями з точки зору права. Це моральні поняття. З іншого боку, порушення закону завжди є порушенням моральної норми, є аморальним.

Отже, і мораль, і право регулюють життя людей, але роблять це по-різному. Норми права спираються на різні примусові заходи з боку держави, які здійснюються через суди, в'язниці, міліцію

тощо. Мораль не використовує установи чи організації, парламент або чиновників – вона впливає на людину через громадську думку та через нашу совість.

Завдання 4

Працюючи в парах, порівняйте мораль і право, заповнюючи пропуски в таблиці.

Запитання для порівняння	Мораль	Право
У якій формі існує		У письмовій
Якими є вимоги		Чіткими й конкретними
Яка відповідальність за порушення		Штраф, виправні роботи, позбавлення волі тощо
Хто карає за порушення		Державні органи
Ким установлені		Державою

Завдання 5

Працюючи в парах, визначте, які з наведених норм належать до моральних, а які – до правових. Чому? Поділіться результатами своєї роботи в четвірках, а потім у загальному колі.

- У транспорті поступайтеся місцем старшим людям.
- До кримінальної відповідальності притягають осіб, яким до того моменту, як вони вчинили злочин, минуло шістнадцять років.
- Не кажіть неправди.
- Переходьте дорогу у визначеному місці.
- Не крадіть.
- Не залишайте друзів у біді.
- Громадяни України перебувають під захистом держави.
- Вітай своїх рідних з Новим роком та днем народження.
- Носити брудний одяг негарно.
- Обов'язок громадянина – брати участь у виборах.
- Любіть ближнього свого як самого себе.

2. Що таке закон і як він регулює життя громадян у демократичному суспільстві

Норми права викладено в законах. Якщо норму права не внесено до відповідного закону, ніхто не знатиме про неї і неможливо буде змусити людей її виконувати. Закон розробляють спеціальні державні органи – законодавчі. У нашій державі таким органом є Верховна Рада України.

Закон – офіційний письмовий документ, який містить правові норми і ухвалюється законодавчим органом держави.

Завдання 6

Попрацюйте в малих групах. Уявіть, що ви опинилися в країні, де відсутні закони, та збираєтеся ранком іти до школи. Що ви бачите на вулицях? Чи змогли ви дістатися до школи? Що ви побачили у школі? Вигадайте історію «Один день життя в країні без законів». Ознайомте з результатами роботи клас та обміркуйте питання, навіщо потрібні закони. Яку роль вони відіграють у житті країни? Як мають ставитися до законів громадяни?

Отже, у законах сформульовані правові норми, що допомагають громадянам регулювати свої відносини з іншими людьми, з представниками влади, дають змогу захищати свої права в різних життєвих ситуаціях: на дорозі, в магазині, у власній сім'ї. У демократичному суспільстві закони підтримують справедливість і гуманність. Громадяни мають знати й поважати закони держави й неухильно їх дотримуватися.

3. Що означає рівність усіх перед законом

З уроків математики вам відоме поняття «рівний». Пригадайте, наприклад, які відрізки ви називаєте рівними. Перше значення слова «рівний» – позбавлений пагорбів і западин. Що ж означає вислів «рівність людей» і чи можлива вона?

Як відомо, люди від природи наділені різними фізичними якостями, розумовими та іншими здібностями, вони відрізняються один від одного за статтю, віком, професією тощо. Одна людина має розвинені музичні здібності, а інша – спортивні, директор заводу талановито керує підприємством, а висококваліфікований робітник віртуозно виготовляє деталі. Чи є вони рівними між собою? Так, вони мають рівні права, наприклад здобути освіту чи зайнятися спортом або музикою. Та чи мають вони для цього здібності? У цьому рівності немає і не може бути. У демократичному суспільстві кожна людина має однакові можливості для реалізації своїх здібностей. А чи захоче вона їх реалізувати, чи зможе ними користуватися, залежить уже від самої людини.

Отже, лише в одному люди можуть бути рівними між собою: вони мають рівні можливості у використанні власних прав, тобто є **рівноправними**. Всі люди є рівними перед законом. Це означає, що закон однаково поширюється на всіх громадян країни.

Кожна людина може мати власність і розпоряджатися нею, купувати й продавати майно, обмінювати, дарувати, обирати профе-

сію, працювати, звертатися по медичну допомогу й отримувати її тощо. Має право захищати свої права в будь-який спосіб, не заборонений законом. У випадку порушення закону будь-яка особа однаково нестиме відповідальність, не маючи привілеїв перед законом.

Завдання 7

Працюючи в парах, оберіть одне з поданих положень закону та поміркуйте. Чи є в зазначених ситуаціях люди рівними перед законом? Чому? Чи є закони, які ви прочитали, справедливими? Чому? До яких наслідків у житті суспільства призводить дія названих норм закону?

1. У давньоіндійському законі царя Наради було таке положення: «Усі угоди, укладені жінками, за винятком крайніх обставин, вважаються недійсними. Особливо, якщо йдеться про дарування, оренду чи продаж будинку або поля. Проте і такі угоди є дійсними, якщо їх дозволяє чоловік. Якщо нема чоловіка – син. Якщо нема ні чоловіка, ні сина – цар».

2. У Давньому Римі тривалий час (4 ст. до н.е.) лише голови великих родин (найстаріші особи) мали право розпоряджатися майном. Майно, яким користувалися сини, навіть дорослі, належало голові роду. Діти, незалежно від віку, не могли щось подарувати, продати, купити. Якщо вони завдавали комусь шкоди, уся відповідальність була покладена на голову роду.

3. У Російській імперії у 18–19 ст. існувала норма закону, що забороняла особам, які перебували на військовій або цивільній службі, брати шлюб без дозволу їхнього начальника, завіреного письмовим свідоцтвом.

4. У США заміжні жінки отримали право на власність лише в 1848 р.

5. У Конституції України записано: «Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди».

Рівність людей перед законом – рівноправне становище людей у суспільстві в дотриманні ними норм закону, їхніх закріплених у законах прав, обов'язків і відповідальності.

Рівноправність – користування однаковими (рівними) з ким-небудь правами.

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–5 по 1 балу, 6–7 по 1,5 бала, 8–9 по 2 бали.

1. Що таке норма моралі? 2. Що таке норма права? 3. Що таке закон? 4. Що таке рівноправність? 5. Що таке рівність усіх перед законом? 6. Що мають спільного й чим відрізняються норми

моралі та права? 7. Чи можлива фактична рівність усіх людей? Чому? Наведіть приклади рівності людей перед законом і фактичної нерівності. 8. Чи завжди норми права моральні? Чому? 9. Чи можна притягнути людину до кримінальної відповідальності за недотримання норм моралі? Чому?

II. Поверніться до фотографії, яку опрацювали на початку уроку, і поясніть, як ви розумієте рівність усіх перед законом.

1. Заповніть пропуски. Поясніть, як ви розумієте зміст наведених статей Конституції України.

3 Конституції України

Стаття 21. Усі люди є вільні і ...у своїй гідності та правах ...людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. ... людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються ... інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають ... конституційні права і свободи та є ...перед законом.

2. Продовжуючи речення «Я думаю, що діти і дорослі в Україні є рівними перед законом, тому що...», підберіть і запишіть декілька прикладів, які підтверджують таку думку. Якщо ви не згодні з цим твердженням, спростуйте його.

3. І мораль, і закони є сукупністю правил, що врегульовують поведінку людини. Поясніть, чому в суспільстві, крім моралі, потрібні й закони.

Урок 30. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ГРОМАДЯНИНОМ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Кого називають громадянином. 2. Які почуття та якості притаманні громадянину демократичного суспільства. 3. Що таке громадянська позиція людини.

Після цього уроку ви зможете:

- пояснювати поняття «громадянська позиція»;
- висловлювати власне розуміння громадянської активності на прикладі життя школи, класу, найближчого оточення;
- наводити приклади впливу громадян на громадське життя.

Поняття, які треба вміти застосовувати: громадянські почуття, громадянський вчинок, громадянська позиція.

Завдання 1

Чим перейняті люди на фотографії? Що їх об'єднує? Який у них настрій? Чому так вважаєте?

«Живий ланцюг» між Києвом і Львовом, який символізує Злуку УНР і ЗУНР, що відбулася у січні 1919 р. Київ, 1990 р.

1. Кого називають громадянином

Завдання 2

Прочитайте легенду про марафонського гінця та обміркуйте у загальному колі. Чому воїн так поспішав до Афін? Чому не зупинився на дорозі для відпочинку? Чи можна його вчинок вважати громадянським? Чому?

В історії Давньої Греції є героїчна сторінка, пов'язана з боротьбою афінян проти Персії. У битві при Марафоні греки перемогли величезну перську армію. За легендою, одразу після завершення битви до Афін попрямував гонець із радісною звісткою. Він біг як був: у бойовому обладунку, зі зброєю, не зупиняючись ні на мить. Подолавши відстань до Афін, що становила 42 кілометри, він увірвався в місто з гуком: «Радійте, ми перемогли!» – і помер на місці від розриву серця.

Побутує думка, що проявити себе справжнім *громадянином* можна лише за надзвичайних обставин. Так, однією з найтрагічніших сторінок сучасної історії України була катастрофа на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року. Тієї ночі вибухнув один з блоків реактора. На станції виникла пожежа. Почалося швидке радіоактивне забруднення довкілля. Учасники ліквідації аварії згадували:

«Навіть вимірювальні прилади зашкалювали. Білизну ми мали змінювати тричі на день. Вода, яку споживали для пиття і якою милися, була привозною. Її доставляли для ліквідаторів у бочках... Двічі на день мушили митися, щоб хоч якось змити той радіоактивний бруд, якого там понабиралися... Пересувалися по тридцятикілометровій зоні транспортом, аби якнайменше перебувати на відкритому повітрі. Але іноді транспортних засобів не вистачало, тоді долали відстані пішки».

З пожежників, які брали участь у її ліквідації, 9 осіб дістали опіки різного ступеня, а один помер у лікарні. За героїзм і мужність, виявлені під час гасіння пожежі, Віталій Правик, Віктор Кібенок (обидва – посмертно) і Леонід Телятников удостоєні звання Героїв Радянського Союзу. Ця сторінка нашої історії назавжди пов'язана з людьми, в серці яких жила любов до інших, до свого дому, краю, батьківщини, з Громадянами.

Завдання 3

За допомогою уявного мікрофона висловіть свою думку з питань. Чому в тексті слово «Громадяни» написано з великої літери? У чому відмінність між значенням цього слова і поняттям «громадянин країни за народженням»?

На долю кожної держави випадають важкі часи. Навіть сьогодні в Україні є чимало людей, зокрема молодих, які пов'язують свої плани на краще майбутнє з іншими країнами, сподіваючись на те, що там вони зможуть реалізувати себе краще. Проте ми знаємо й інше: протягом багатьох тисячоліть української історії дуже багато

людей, які жили і в добрі і в скрутні часи, пишалися своєю належністю до України. Не залежно від того, чи були вони знаними в світі, а чи пересічними людьми, але за певних обставин усі вони виявляли особливі якості, що свідчили про те, що вони є Громадянами.

Ми з вами – громадяни сучасної України, молодій держави в центрі Європейського континенту. Від нас залежить, якою стане наша рідна держава – сильною й розвиненою, з високим рівнем життя її громадян чи слабкою, залежною від волі інших держав, з незахищеним і малозабезпеченим населенням. Ми – громадяни – обираємо тих людей, які керуватимуть державою, ми – громадяни, дотримуючись законів, використовуємо свої права та виконуючи свої громадянські обов'язки, зміцнюємо державу, підтримуємо її, допомагаємо їй рухатися вперед. Ось що таке – бути громадянином своєї держави.

Завдання 4

Працюючи у малих групах, згадайте 1–2 приклади високої громадянськості, які демонстрували наші співвітчизники у різні часи історії. Обговоріть, що ще ви знаєте про те, як ставляться до своєї країни люди не тільки у важкі, а й у часи загального добробуту. Поділіться результатами своєї роботи з класом.

2. Які почуття та якості притаманні громадянину демократичного суспільства

Щоб зрозуміти, що таке *громадянські почуття*, необхідно пригадати звичайні людські почуття, пов'язані з іншими людьми: почуття обов'язку до наших батьків, почуття колективізму, співчуття до хворих та немічних тощо. Громадянські почуття пов'язані із суспільством, з країною, де ми живемо: почуття любові до Батьківщини, почуття обов'язку її захищати, почуття поваги до символів держави, її культури, мови, традицій, історії, почуття громадянської гідності. Громадянські почуття людини закріплюються у її переконаннях, моральних приписах, особистісних громадянських якостях і виявляються в її діях і вчинках.

Процвітання суспільства багато в чому залежить саме від того, які люди його складають. Якщо в країні важко жити, то винна в цьому не тільки влада або зовнішні вороги: значною мірою це залежить від самих громадян цієї країни, від їхніх характерів, волі, почуттів, здібностей, від їхніх *громадянських якостей*.

Завдання 5

Прочитайте оповідання Василя Сухомлинського. Що б ви порадили Петру? Чому? Які якості виявив Степан? Чи можна їх вважати громадянськими? Чому?

ГОРИТЬ ІВАНОВА ХАТА

Петро і Степан працювали в полі. Бачать – у селі пожежа. І здалося їм, що горить саме там, де вони живуть, Петро і Степан.

– Це, ймовірно, наші хати горять, – сказав Петро.

– Поїдемо скоріше додому, – сказав Степан, запрягаючи коней.

Петро і Степан швидко поїхали додому.

– У кого пожежа?

– Іванова хата горить.

Петро полегшено зітхнув і зупинив коней.

– Ну, далі не поїдемо, – сказав він. – То що, повертаємо коней назад у поле? – спитав він у Степана.

– Для чого повертатися? – здивувався Степан.

– Так горить же не у нас. Навіщо даремно гаяти час? Робота в полі стоїть.

Степан здивовано глянув на Петра.

– А ти що, поспішав тільки свою хату рятувати?

Петро мовчав. Степан залишив його з конями, побіг допомагати гасити пожежу. А Петро сидить і не знає, що йому робити, – за Степаном іти чи в поле їхати.

Заможний чоловік дає гроші на ремонт дитячого будинку для того, щоб допомогти дітям-сиротам. Він не купує собі ще один будинок чи автомобіль, а віддає свої кошти на справу, надзвичайно важливу для суспільства і дітей, позбавлених батьківської турботи. Його вчинок є благородним і громадянським. Будь-який **громадянський вчинок** потребує від людини певного вольового зусилля. Воля допомагає людині подолати в собі такі негативні якості, як лінь, боягузтво, недисциплінованість тощо. Вольові люди діють, коли в їхній свідомості зринають думки: «треба», «я повинен», «необхідно», «хто, якщо не я» і т.п. Вони добре усвідомлюють мету діяльності, самостійно накреслюють шляхи досягнення цієї мети та впевнено ними простують.

Громадянський – властивий свідомому громадянину, спрямований на користь суспільства.

3. Що таке громадянська позиція людини

У Загальній декларації прав людини зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний і повний розвиток особистості. Громадянин, який хоче жити у демократичному суспільстві, який хоче бути господарем власного життя, завжди засвідчує свою **громадянську позицію**. Така позиція потребує насамперед відповідального ставлення до виконання громадянських обов'язків. Наприклад, брати участь у виборах – це не тільки право громадян, а й дуже відповідальний

обов'язок. Щоб зробити правильний вибір, виборець має бути добре обізнаним з проблемами України і знати, що пропонують народу кандидати. Не менш важливим є вміння висловити свої погляди, підтримати справедливе рішення чи протестувати проти помилкового й несправедливого. Участь в управлінні державою, почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ на загальне добро рідного міста, містечка, села. Впорядковуючи чи ремонтуючи дитячий садок, дитячий чи спортивний майданчик, беручи участь у шкільному самоврядуванні, очищуючи від сміття територію свого двору, облаштовуючи квітник чи садок біля будинку, ви допомагаєте державі, чините як свідомі громадяни.

Громадянська позиція дітей і дорослих виявляється в їхньому прагненні брати участь в обговоренні та розв'язанні спільних проблем.

Подумайте, може, варто утворити орган громадського самоврядування – раду вашого будинку, двору, вулиці, мікрорайону, школи, класу – це допомагає розв'язати багато нагальних проблем: чистота та порядок біля будинку і в школі, виховання дітей, навіть захист від злочинів. Виявляйте ініціативу!

За Загальною декларацією прав людини діти і дорослі мають право проводити мітинги і збори, створювати свої організації. Водночас нікого не можна примусити вступити до будь-якого об'єднання або відмовитися від своїх переконань. Діти також мають право висловлювати власну думку в питаннях, які стосуються їх самих. Тому в демократичних країнах створюються дитячі організації й організації із захисту прав дітей. Завдяки таким організаціям держава краще обізнана з інтересами дітей і приймає важливі для них рішення.

Завдання 6

Запишіть на аркуші паперу, що з того, з чим ви стикалися в школі чи по дорозі до школи, потребує вашої активності та громадянської позиції. Складіть усі записи до одного пакунка. Об'єднавшись у малі групи, витягайте з пакунка по одному аркушу і обміркуйте їхній зміст. Подумайте і запропонуйте класові конкретні справи, які слід зробити для поліпшення вашого життя.

I. Поверніться до фотографії, яку опрацювали на початку уроку, та подумайте, які громадянські якості повинні виявитися в людей під час подібних акцій. Якими є моральні правила їхнього спілкування? Поясніть свою думку.

1. Виберіть одне з понять уроку і поміркуйте, як його можна пояснити і які 2–3 приклади навести для цього. Запишіть свої думки завершуючи фрази:

«Я думаю, що ...»,

«Це означає ...»,

«Наприклад, ...»

2. Напишіть листа Президентові України з пропозиціями, як можна поліпшити життя дітей в нашій країні. Не забудьте обміркувати його зміст з однокласниками. Вирішіть, які з них варто було надіслати.

3. Прогляньте одну-дві місцеві газети. Знайдіть в них повідомлення про приклади активності громадян, прояви громадянської позиції. У чому вона полягала? Чи досягли мети громадяни? Коротко запишіть отриману інформацію.

Урок 31. ЯКИМИ МАЮТЬ БУТИ ВІДНОСИНИ МІЖ НАРОДАМИ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

1. У чому полягає етика відносин між народами в демократичному суспільстві. 2. Як ставитися до культурно-національних особливостей людей, які живуть в Україні. 3. Як виявити повагу до національних традицій, звичаїв та обрядів інших народів.

Після цього уроку ви зможете:

- розповідати, чому Україна є багатокультурною державою;
- обґрунтовувати необхідність толерантних відносин між народами, які мешкають в Україні;
- пояснювати відмінність між поняттями «патріотизм» та «шовінізм»;
- наводити приклади проявів поваги до національних традицій, звичаїв та обрядів інших народів.

Поняття, які треба вміти застосовувати: національність, багатонаціональна країна, патріотизм, шовінізм.

Завдання 1

Як ставляться один до одного сфотографовані люди?
Уявіть собі, які наслідки могла б мати ворожнеча між ними.
Чому?

Міжнародний екіпаж космічного корабля «Колумбія» з першим космонавтом незалежної України Леонідом Каденюком. 1997 р.

1. У чому полягає етика відносин між народами в демократичному суспільстві

Завдання 2

Користуючись уявним мікрофоном, висловтеся про те, чи є Україна багатонаціональною державою. Чому ви так вважаєте?

Вам уже відомо, що на теренах України люди живуть багато тисячоліть. Це представники різних *народів, народностей і націй*. Приналежність людини до нації або народності називають *національністю*.

Нашу країну називають *багатонаціональною*, оскільки віддавна в Україні мешкають українці, росіяни, білоруси, болгары, молдовани, румуни, угорці, німці, поляки, татари, кримські татари, караїми, греки, євреї, албанці, гагаузи, цигани – загалом представники близько 130 національностей. Тісні й тривалі політичні та господарські зв'язки, спільні інтереси сформували почуття приналежності до українського народу в представників різних народностей і націй, що проживають на її території. Більшість населення України становлять українці, однак і представники інших народів є громадянами України і, відповідно, мають ті самі права і обов'язки, що й українці. Жоден громадянин держави не може мати менше або більше прав, ніж інші, внаслідок свого національного походження.

Багатонаціональна (про країну, державу) – яка складається з багатьох націй, створена різними націями.

Народ – усе населення, усі жителі тієї чи іншої країни або частина жителів, пов'язаних спільною мовою, традиціями і культурою.

Національність – належність людини до якої-небудь нації.

Нація – історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою, територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури та характеру.

Завдання 3

Працюючи в малих групах, наведіть приклади прав, які мають різні народи, що мешкають в нашій країні. Подумайте, які ще права слід забезпечити громадянам демократичної держави – представникам різних національностей.

Оскільки представники різних народів говорять різними мовами, сповідують різні релігії, мають притаманні їм особливі традиції та звичаї, демократична держава повинна забезпечити їм право на збереження їхньої культури. Наприклад, зрозуміло, що громадяни

України повинні володіти державною мовою. З іншого боку, законними є й права різних народів і націй на навчання дітей, видання літератури, створення телебачення чи радіомовлення рідною мовою кожного народу. Не визнавати такі права кожної національності – значить створювати підґрунтя для конфліктів, а отже – загрози для єдності держави та миру в суспільстві.

Для розв'язання питань відносин між народами, які живуть в Україні, недостатньо тільки державного врегулювання мовного питання – через закон. У громадянському суспільстві одним з основних моральних правил у відносинах між народами і водночас запорукою суспільної злагоди має виступати терпимість, толерантність.

Завдання 4

Порадьтеся в загальному колі.

- Чи навчаються представники різних національностей у вашому класі, школі?
- Чи є представники інших національностей у вашому місті, селі?
- Які стосунки склалися між учнями, які належать до різних національностей в класі? А у вашому місті? У нашій державі загалом?
- Чи характерні толерантні стосунки для дорослих людей – представників різних національностей?

Об'єднайтеся в пари й запропонуйте символічне зображення, що втілює моральні засади відносин між представниками різних національностей: спільний дім, корабель, квітка з пелюстками тощо. Поясніть свій символ однокласникам.

2. Як ставитися до культурно-національних особливостей людей, які живуть в Україні

Іноколи в розмовах дітей і дорослих можна почути, як хтось із зневагою каже: «Чого від цієї людини можна сподіватися? Він же...» І далі називають національність людини. Деколи можна почути навіть жарти й анекдоти, що висміюють певні риси чи особливості характеру тих або тих народів, які живуть в Україні. Такий погляд на взаємини, коли виявляється неповага до представників інших народів, зверхність та визнання своєї національності вищою за інших називається **шовінізмом**. Він не має нічого спільного з любов'ю громадянина до своєї Батьківщини – **патріотизмом**.

Найнебезпечнішим різновидом шовінізму є **фашизм**, або **нацизм**, пам'ятний людству з часів Другої світової війни. Напередодні цієї війни до влади в Німеччині прийшли нацисти, які вважали, що всі інші народи є неповноцінними, меншовартісними і повинні служити німцям як представникам «вищої раси». Основний план нацистів та їхнього вождя Гітлера полягав у тому, щоб встановити панування над усім світом, перетворивши населення інших країн

на рабів. Для світу це стало трагедією й призвело до смерті десятків мільйонів людей.

Нацизм – течія фашизму, яка насаджувалася в гітлерівській Німеччині.

Патріотизм – любов до своєї країни, вірність їй.

Шовінізм – думки й ідеї, що проповідують зверхність, панування однієї нації за рахунок пригнічення інших, розпалюють національну ворожнечу.

Фашизм – суспільна течія, представники якої пропагували національну винятковість свого народу, ненависть до інших національностей, розпалювали ворожнечу між народами.

Кожен із нас повинен усвідомлювати, що слід шукати шляхів до взаєморозуміння з представниками будь-яких народів, що живуть в Україні незалежно від їхніх культурно-національних особливостей. Інакше можливі конфліктні ситуації. Наприклад, декілька років тривало кровопролиття в одній з багатонаціональних країн Європи – Югославії. Вона розпалася на низку незалежних держав, які вирішували свої суперечки на національному ґрунті та територіальні претензії один до одного шляхом війни.

Пам'ятаймо: співіснування народів і націй в одній країні – це завжди шлях до їх взаємозбагачення, взаємовідкриття і створення спільної культури всього людства. Наприклад, неможливо навіть уявити, щоб музичні твори Вольфганга Амадея Моцарта, Ференца Ліста, Йозефа Гайдна належали тільки австрійському народу (громадянами саме цієї країни були ці композитори), а духовна спадщина українських мислителів Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, визнана в усьому світі, належала б лише українцям.

Завдання 5

Прочитайте уривок з праці відомого українського дослідника культури Дмитра Антоновича. Працюючи в загальному колі, обміркуйте, про що йдеться у тексті. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Чому?

Культурний розвиток кожного народу проходить у процесі постійних взаємин різних народів між собою, у процесі культурних впливів одного народу на інший... такі культурні впливи є необхідною передумовою культурного розвитку й поступу кожного народу. І чим більше є різних впливів культурних, які народ сприймає, вбирає в себе, перетворює і розвиває, тим культура цього народу є багатшою.

Отже, правилами співжиття різних народів у багатонаціональній демократичній державі, необхідними для того, щоб наша держава розвивалась і квітла, є:

- дотримуватися рівних прав і визнавати цінність культури всіх народів, що мешкають в Україні;
- намагатися дізнаватися про культуру своїх сусідів;
- співпрацювати, допомагати в інтересах розвитку країни;
- обмінюватися поглядами, досвідом, ідеями з представниками інших народів;
- досягати домовленостей, приймаючи спільні рішення.

3. Як виявити повагу до національних традицій, звичаїв та обрядів інших народів

Напевно, вам доводилося подорожувати Україною, знайомитися з людьми, які належать до різних народів. Інколи під час таких зустрічей доводиться стикатися з новими і навіть не дуже зрозумілими традиціями, церемоніями, обрядами. У будь-якому випадку до всіх традицій і церемоній ми маємо ставитися з повагою.

Завдання 6

Прочитайте опис традицій гостинності кримськотатарського народу та традиції святкування Катерини в українців і обміркуйте в парах. З дотриманням яких моральних правил пов'язані описані традиції? Що ми можемо сказати про характерні риси моралі та культури двох народів?

Уявіть собі, що ви є гостями і учасниками цих традиційних свят. Як би ви себе поводити? Чому? Складіть декілька правил поведінки, яких би ви порадили дотримуватися стосовно до звичаїв і традицій різних народів.

ІЗ КНИГИ

«ПРО ЕТИКЕТ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ»

Приділяючи увагу гостю, не можна говорити: «Чому ви не їсте?», «Чому нічого не берете? Може вам не подобається наша їжа?». Такі висловлювання позбавлені чуйності і можуть викликати у гостя почуття дискомфорту.

Під час їди також треба дотримуватися певних правил:

- господарі, спостерігаючи за гостями, час від часу пропонують їм різні страви. Проте не можна робити цього нав'язливо;
- якщо гість їще їсть, господарі мають також продовжувати їсти, щоб гості не наслідували їхній приклад. Господарі можуть перестати їсти тільки тоді, коли гості вже ситі;
- найсмачніші і найвишуканіші страви зазвичай пропонують гостям, тимчасом як господарі мають їсти якомога менше, аби побільше залишилося для гостей.

З КНИГИ ОЛЕКСИ ВОРОПАЯ «ЗВИЧАЇ НАШОГО НАРОДУ»

День великомучениці Катерини, чи, як звичайно це свято в народі називається, «Катерини», є свято дівочої долі. Напередодні цього свята

колись парубки просилися, щоб Бог послав їм добру жінку. В самий же день свят, сьомого грудня, дівчата ворожать і закликають долю.

Ранком, до схід сонця дівчина йде в садок і зрізує гілочку вишні. В хаті дівчина ту гілочку ставить у пляшку з водою і чекає свята Меланки. Якщо до «Меланки» вишня розів'ється і зацвіте – добрий знак, бо й доля дівоча цвісти буде. Засохне гілочка без цвіту – кепська ознака.

Увечері дівчата сходяться до однієї хати і варять спільну вечерю – борщ і кашу. Приходять хлопці, починаються розваги. Танцювати не можна, піст, але їй без танців весело – сміх, співи...

Опівночі, перед «півнями», дівчата беруть горня з «вечерею», обгортають його новим рушником і йдуть «закликати долю». Простують до воріт. Кожна з дівчат вилазить по черзі на ворота, тримаючи в руках горня з кашею та борщем, і тричі гукає: «Доле, доле, йди до мене вечеряти!». Якщо в цей час заспіває півень, «доля обізвалася»; якщо ж ні: «Доля оглухла, не чує мого голосу». Журиться дівчина і проклинає долю: «Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!».

I. Оцініть себе, зарахувавши за відповіді 1–5 по 1 балу, 6–7 по 1,5 бала, 8–9 по 2 бали.

1. Що таке народ? 2. Що таке національність? 3. Яку державу називають багатонаціональною? 4. Які погляди називають шовіністичними? 5. Яких правил співжиття мають дотримуватися різні народи в багатонаціональній демократичній державі? 6. Які права повинні мати народи в демократичній державі? 7. Яких правил мають дотримуватися громадяни однієї багатонаціональної демократичної держави – представники різних народів у спілкуванні один з одним? 8. Чому людство засудило фашизм? 9. Чому різним народам корисно проживати в одній демократичній державі?

II. Поверніться до фотографії, що розглядали на початку уроку. Сформулюйте, які правила поведінки мають регулювати стосунки зображених на ній людей. Поясніть свою думку.

1. «Усі мають недоліки – хто більші, хто менші. Ось чому і дружба, і допомога, і спілкування були б неможливими, якби не існувало між нами взаємної терпимості» (Г. Гвіччардіні). Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Чому? Викладіть свої думки з цього приводу у формі невеличкого твору-роздуму.

2. Складіть перелік моральних правил для громадянина багатонаціональної держави, що допомагають йому у взаєминах із представниками інших народів.

3. Спробуйте пояснити, як жадібність, злобність, заздрість, брехливість, підлабузництво можуть впливати на взаємини між народами в одній країні.

Уроки 32-33. ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ, ОПАНОВУЮЧИ ТЕМУ

«Будьмо громадянами»

Завдання 1

Працюючи в малій групі, оберіть одну із наведених історій і придумайте її завершення. Поясніть, чому воно має бути саме таким. Сформулюйте мораль складеної вами історії.

Історія 1

ЯКИЙ СЛІД ПОВИННА ЗАЛИШИТИ ЛЮДИНА НА ЗЕМЛІ

Старий Майстер збудував кам'яний будинок. Став поряд і милується будинком: «Завтра тут оселяться люди».

А в цей час біля дому грався семирічний Хлопчик. Він стрибнув на сходинку і залишив слід своєї маленької ніжки на цементі, який не встиг ще застигнути.

«Для чого ти псуєш мою працю?» – сказав із докором Майстер.

Хлопчик глянув на відбиток своєї ноги, посміхнувся і побіг.

Минуло багато років. Хлопчик став дорослою людиною...

Історія 2

ЧОМУ БАБУСЯ ВИЙШЛА

Мама збирала третьокласницю Марійку до школи. Вона попросувала Марійці сукню і допомогла їй вдягтися. Потім допомогла взутись у червоні черевички. Червоні черевички не сподобалися Марійці. Вона сказала: «Хочу зелені черевички!».

Мама подала зелені черевички і допомогла взути. Однак і зелені черевички були дівчинці не до вподоби. Вона зняла їх і сказала мамі: «Хочу чорні черевички».

Мама подала чорні черевички і допомогла їх взути.

Біля вікна сиділа бабуся...

Історія 3

БО ЦЕ БОЛЯЧЕ МАРІЇ ПЕТРІВНІ...

Це було в останній рік війни. Учня четвертого класу Володю образила однокласниця Ніна. Вона сказала йому на перерві: «П'ять суконь із латками».

Ніна натякнула на те, що у Володі п'ять сестер, мама часто хворіє, батько загинув на фронті, нема на що купити нові сукні. Тому у сестер сукні із латками... Володя не зміг стерпіти образу. Він не пішов скаржитися до Марії Петрівни. Він ударив Ніну. Дівчина залилася сльозами.

Марія Петрівна все чула і бачила...

ЯК ПАВЛО СПИСАВ ЗАДАЧУ

Павло прийшов до школи стурбований. Вдома він довго сидів над задачкою і не зміг її розв'язати. Тепер він думав, у кого б списати задачу.

Прийшла Зіна. Вона гарно розв'язувала задачі. Павло запитав у неї: «Зіно, скільки дій у задачі?» – «Три, – відповіла Зіна. – Хіба ти не розв'язав?» – «Не вийшло... Дай, Зіно, списати...»

Дівчинка дала йому свій зошит. У третій дії він помітив у Зіни помилку: там, де треба було написати 23, Зіна написала 32. До свого зошита Павло написав правильно, а Зіні не сказав, що в неї помилка.

Вчителька збрала зошити для перевірки. Наступного дня вона сказала: «У Павла – п'ять. Молодець, Павле, гарно попрацював над завданням. А у тебе, Зіно, – чотири. Помилку допустила...»

Зіна здивувалася. Вона...

Після завершення групової роботи ознайомте з її результатами клас. Хай інші групи протягом 1–2 хвилин зададуть вам запитання, висловлять свої міркування про ваше рішення і погодяться з ним або запропонують своє.

Якщо вам цікаво, як закінчив ці історії їх автор – відомий український педагог Василь Сухомлинський, знайдіть у бібліотеці «Книгу про совість» цього автора і прочитайте її.

Завдання 2

Перед вами лінія життєвого шляху. Накресліть її в зошиті. Оберіть і підпишіть для себе місце, де ви бачите себе сьогодні. Позначте на цій лінії три-чотири пункти, де будуть зроблені важливі для вас кроки чи вибори. Визначте і підпишіть пункт, в якому ви вважатимете себе достатньо реалізованим, успішним, щасливим. Подумайте, яким ви себе бачите. Поділіться своїми міркуваннями з класом.

Завдання 3

Працюючи в загальному колі, обміркуйте питання. Що таке демократія? Як слід розуміти словосполучення «демократична держава», «демократичний спосіб ухвалення рішення», «шкільна демократія»? Чому найвищою цінністю демократичного суспільства є людина, громадянин? Які можливості надає для розвитку людини демократичний устрій суспільства? Які якості й цінності та чому повинен мати громадянин демократичного суспільства?

Завдання 4

У Давньому Китаї філософи думали, що закони з'явилися після того, як послабився вплив совісті на людей. І навіть склали про це казку. Прочитайте цю казку та поміркуйте, чому люди вирішили позбутися совісті. Чи можливо кинути совість до

в'язниці? Чи зазнають лиха люди, які «кинули совість до в'язниці», від своїх законів? Чи пов'язані між собою поняття «совість», «справедливість», «мораль», «закон»? Як саме? Чи можна суспільство, описане в казці, вважати демократичним? Чому?

КАЗКА ПРО СОВІСТЬ

Народившись, Совість пішла по Землі. Якщо вона заходила до людини вночі, та втрачала сон, переживаючи свої негарні вчинки. Багатьом не подобалося, що Совість не дає їм спокійно спати. І звернулися вони по допомогу до найхитрішої в країні людини.

Та мовила: «Є вихід. Можна зробити так, що Совість не матиме права приходити до вас. Давайте складати закони. Напишемо на сувоях, що людина повинна робити, а чого – ні. Закони знатимуть чиновники, а прості люди приходитимуть до них і питатимуть: можна чи не можна? І тоді всі звільняться від Совісті, тому що на її докори стануть відповідати: "Так у сувоях написано". І всі спатимуть спокійно».

Так і зробили. А для Совісті ввели спеціальне правило «Хто з'явиться потайки вночі в чужий дім, того вважати крадієм і кидати до в'язниці». І в першу ж ніч, коли Совість прийшла до високого сановника з докорами, той викликав сторожу і кинув її за ґрати.

Завдання 5

Прочитайте уривок з книги російського письменника, актора та режисера Василя Шукшина. Подумайте, чим є для вас Батьківщина? Намалюйте її або опишіть в невеличкому творі.

«Батьківщина ... я живу з відчуттям, що коли-небудь я повернуся сюди назавжди. Можливо, це потрібно мені, щоб постійно відчувати в собі життєвий "запас потужності": завжди є куди повернутися, коли стане найтяжче. Одна справа жити і боротися, коли є куди повернутися, інша справа, коли відступати нікуди.

І якусь величезну силу бачу я там, на батьківщині, якусь животворну силу, до якої треба доторкнутися, щоб відчути втрачений тиск у крові. Видно, та життєдайність та стійкість духу, яку принесли туди наші пращурки, живе там з людьми й досі, і не дарма кажуть, що рідне повітря, рідна мова, пісня, знайома з дитинства, ласкаве слово матері лікують душу».

Урок 34. МИ – ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

1. Як громадяни повинні ставитися до своєї держави.
2. Що означає бути громадянином і патріотом України сьогодні
3. Як пов'язані наші долі з долею Вітчизни.

Після цього уроку ви зможете:

- наводити приклади служіння Україні;
- порівнювати активну громадянську позицію та пасивність спостерігача;
- оцінювати відповідальність за долю Вітчизни та байдужість до неї;
- висловлювати судження про те, як ви уявляєте своє місце в розвитку країни, пояснювати свою позицію.

Завдання 1

Що поєднує вміщені нижче фотографії? Як ставляться до України автори цих творів? Чому ви так гадаєте?

1. Як громадяни повинні ставитися до своєї держави

Мабуть, ви не раз задумувалися над тим, що для вас є найріднішим, найдорожчим. Звичайно, насамперед, це – ваші батьки, родина. Близькими для вас є також місце, де ви проживаєте, будинок, у якому мешкаєте, вулиця, якою щодня ходите до школи, двір, у якому зустрічаєтеся зі своїми друзями. Усе це – ваша мала Батьківщина, ваша велика родина, ім'я якої – громада. Всі люди, котрі мешкають в Україні, є різними за поглядами, уподобаннями, мовою, національністю, вірою тощо. Водночас нас об'єднує те, що всі ми є громадянами України. Але бути справжніми громадянами країни означає не лише проживати на її території, а насамперед дбати про неї, бути свідомими та активними членами її громади.

Ви мрієте здобути цікаву професію та мати добру роботу, бути матеріально забезпеченими й жити у вільній демократичній державі. А чи замислювалися ви над тим, що необхідно, аби такі мрії стали дійсністю? Потрібні зусилля кожного з нас – громадян держави Україна. І від того, як ви навчитесь бути її добрими громадянами, залежить і ваше майбутнє. Ми маємо виховати в собі громадянськість як усвідомлення власної ролі в житті суспільства, активне прагнення до його вдосконалення відповідно до демократичних норм і цінностей.

Завдання 2

Складіть перелік з чотирьох найважливіших умінь, які мають опанувати справжні громадяни України. Працюючи в парах, визначте спільний перелік з таких чотирьох умінь. Зробіть те саме у четвірках. Ознайомте зі своїми думками клас і складіть загальний перелік. Обміркуйте, чи складно навчитися бути громадянином. Чи варто цього прагнути? Чому?

2. Що означає бути громадянином і патріотом України сьогодні

Завдання 3

Працюючи в парах, поясніть, що об'єднує подані висловлювання. Оберіть те з них, яке вам здається найпереконливішим. Поясніть класові свій вибір.

1. «Якщо житимете в любові, Бог буде при вас і дасть Вам перемогу над ворогами; а як житимете ненависно, в суперечках, то й самі загинете і стратите землю Ваших батьків та дідів, яку вони здобули великим трудом» (Ярослав Мудрий).

2. «Будь громадянином, бо батьківщина потрібна для твоєї безпеки, для твоїх задовольень, для твого добробуту» (Французький філософ 18 ст. Гельвецій).

3. «Від народження тварини, що ходять у пустелі, знають ями свої, птахи, що літають у повітрі, відають гнізда свої, риби, що плавають у морі і річках, відчувають глибини свої, бджоли і тому подібні захищають вулики свої – так і люди, де народились і вигодувані, до того місця велику любов мають» (Білоруський просвітитель 16 ст. Франциск Скорина).

4. «Чужина батьківщиною не стане» (Українське прислів'я).

Патріот – людина, яка любить свою Батьківщину, захищає її інтереси та авторитет.

Чи всі українці є *патріотами*? Що означає «бути патріотом»? Як людина може довести свій патріотизм? Чи може бути патріотом України людина, яка не живе в країні, або людина іншої національності, яка живе в Україні? Такі запитання не постають перед людиною щодня. Серйозні та обґрунтовані відповіді на них допомагають людині визначити своє ставлення до власного народу, держави, до самої себе. Ці наші думки впливають на вибір життєвого шляху.

Завдання 4

Працюючи в парах, розподіліть подані нижче твердження між колонками таблиці.

Патріотичні вчинки

Непатріотичні вчинки

- Патріотом не може бути людина, яка не поважає Гімн і Герб держави.
- Щоб бути патріотом, треба знати українську мову, знати і поважати Гімн і Герб нашої країни, багато працювати і не купувати іноземні продукти.
- Патріоти не носять імпортного одягу і не слухають іноземної музики.
- Якщо ви розмовляєте з іноземцями тільки українською мовою – це патріотично.
- Патріот може зневажати державну мову, відмовляється її вивчати.
- Частина громадян вважає, що про відсутність патріотизму свідчить той факт, що люди не беруть участі у виборах. Інші стверджують, що людина, яка не бере участі у виборах, може бути патріотом.
- Патріотом не може бути людина, яка не хоче працювати, не сплачує податки, приховує свої прибутки від держави.
- Патріот підтримує уряд і не критикує його, навіть якщо не згоден з його політикою.
- Більшість людей вважає, що уряд не лише не повинен підтримувати продаж іноземних товарів, але й повинен з ним боротися. Значна кількість людей висловлюється проти вільної торгівлі імпортними товарами, але купує здебільшого іноземні товари.
- Багато хто вважає, що немає значення, де жити і якою мовою розмовляти, головне – любити людей, бачити світ і розвивати свої здібності.

- Багато хто вважає, що не треба купувати імпортні продукти, оскільки це шкодить вітчизняному виробнику сільськогосподарської продукції.
- Патріот обов'язково віддаватиме перевагу роботі у вітчизняній приватній фірмі, ніж в іноземній.
- Патріот думає передусім про себе, шукаючи вигіднішої роботи та кращих умов життя.

Справжній патріотизм приносить користь державі, але коли відмовляються від знання мови і культури інших народів, від купівлі іноземних товарів або від толерантного спілкування з представниками інших країн – це неправильне розуміння патріотизму, яке може породжувати серйозні конфлікти в суспільстві. Якщо людина проголошує лозунги про перевагу одного народу чи національності над іншими, про нетерпимість та вороже ставлення до інших народів, це вже не є патріотизмом – це шовінізм. З іншого боку, є люди, які вважають себе такими, що належать всьому світові і людству, а приналежність до однієї країни називають обмеженістю. Вони мають право на такий світогляд, але їх важко назвати патріотами.

Завдання 5

Якби ви мали можливість виїхати з України на постійне проживання в іншу країну, чи скористалися б ви нею? Обґрунтуйте свій вибір конкретними аргументами «за» або «проти». Коротко запишіть їх і ознайомте з ними клас.

3. Як пов'язані наші долі з долею Вітчизни

Завдання 6

Прочитайте вірш Василя Симоненка. Як ви гадаєте, який зміст вклав поет у поняття «Грудочка любимої землі»? Які думки, почуття у вас викликає цей вірш? Знайдіть і прочитайте рядки, які найбільше схвилювали і поясніть вас, чому саме.

ГРУДОЧКА ЗЕМЛІ

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливі трепетні ліси,
Де дуби мовчали величаво
У краплинках ранньої роси.

Бігла стежка в далеч і губилась,
А мені у безтурботні дні
Назавжди, навіки полюбились
Ніжні і замріяні пісні.

В них дзвеніло щастя непочате,
Радість невимовна і жива,
Коли їх виводили дівчата,
Як ішли у поле на жнива.

Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувать Вітчизну мою милу,
Бо вона одна на цілий світ.

Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю напуває,
Ласкою своєю зігрива.

З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі.

Завдання 7

Прочитайте виразно наведені нижче фрагменти рефератів, поданих на Всеукраїнський конкурс учнівських праць «Громадянин і влада» (2001 р.). Об'єднайтеся в групи й визначте, які основні ідеї висловлюють учні – автори цих робіт. Складіть перелік цих ідей. Які з них і вам здаються найважливішими? Чому? Ознайомте зі своїми думками клас.

МАЛА БАТЬКІВЩИНА

На тихій річці Млин,
Де очерету пісня колискова,
Гніздечко звите лебедине
І двоє лебедят у ньому.

Там чеше коси вітер травам,
Розкрились там лілеї пелюстки.
Куточок цей землі по праву
Батьківщиною малою нарекли.

Стара криниця недалечко,
Де верби старі з двох боків.
Добридень, краю мій лелечий,
Колиска прадідів й дідів.

Квітучий пагорб, синій ліс.
Веселка сіла в береги...
Це ж та частиночка землі,
Що отчим домом нарекли.

Богдана Мельник

«Але я вірю в сили розуму свого народу, який повинен сам вирішувати свої проблеми, а не чекати допомоги. Доля України в наших руках, а не в руках людей, які мріють тільки про збагачення своїх кишень, таким людям прийде кінець на Україні. І тоді розквітне наша держава і буде дбати про кожну людину – громадянина України, а громадяни, маючи права, будуть виконувати свої обов'язки: захищати Батьківщину, охороняти природу, дбати про розквіт мистецтва, культури, архітектури і всього того, що допоможе нашій державі вийти із тяжкої економічної, духовної, матеріальної скрути».

Берник Микола

«А ще я хочу, коли виросту і зможу вносити пропозиції та проекти законів до нашої Верховної Ради, внести народним депутатам таку пропо-

зицію: включити до Конституції України в розділ “Заключні положення” таку статтю: “Якщо влада не в змозі гарантувати дотримання прав та свобод громадян, закріплених даною Конституцією, цілісності та незалежності держави, то народ має право захищати свої права та свободи, а також цілісність та незалежність України всіма доступними йому засобами”».

Рудюк Максим

«Повага і підтримка влади – це не лише прямий обов’язок громадянина. Якщо навіть твої патріотичні засади тебе не спонукають до підтримки влади, але якщо ти – віруюча людина, то прочитай ці слова і подумай – до кого вони звернені? Може, тоді, при загальній повазі до влади, наше становище стане кращим, не буде такого розшарування на багатих і бідних, стане менше злочинів і характерною рисою третього тисячоліття будуть не війни, а щасливе, мирне життя, до якого людство прямує вже не одну тисячу років».

Кашук Ольга

I. Працюючи в парах, назвіть декілька ознак, з яких для вас складається образ сьогоденної України, наприклад:

- позитивні риси характеру мешканців України;
- явища та речі в житті нашої країни, якими ми пишаємося;
- риси та ознаки, за якими Україну знають у світі;
- три місця в Україні, які ви б хотіли насамперед показати своїм друзям з інших країн.

II. Підготуйте малюнок «Мій образ України», втіливши в ньому ті явища, які ви вважаєте найсуттєвішими.

Навчальне видання

**ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна
ПОМЕТУН Олена Іванівна**

ЕТИКА

**Підручник для 6-го класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Головний редактор *Олександр Удод*
Завідуюча історичної редакції *Олена Радзивілл*
Макет та художнє оформлення *Павла Машкова*
Редактор *Олена Радзивілл*
Ілюстрації *Сергія Позняка*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Лариса Леуська, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*
У підручнику використані фото *Віктора Єзловецького*